॥ अथ ब्रह्मसूत्रभाष्यं प्रारभ्यते ॥ २ ॥

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यगुरुभ्योनमः ॥ हरीः ॐ३म् नाराय
णंगुणैःसर्वैरुदीर्णदोषवर्जितम् ॥ ज्ञेयंगम्यंगुरूंश्चापिनत्वासूत्रार्थउच्यते ॥ १ ॥ ॥ द्वापरेसर्वे
त्रज्ञानआकुलीभूतेतन्निर्णयायब्रह्मरुद्रेंद्रादिभिरर्थितोभगवान्नारायणोव्यासत्वेनाऽवततार॥अ
थेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छूनांतद्योगमविजानतांतज्ज्ञापनार्थंवेदमुत्सन्नंव्यंजयंश्चतुर्धाव्यभजत् ॥
चतुर्विंशतिधैकशतधासहस्रधाद्वादशधाच ॥ तदर्थनिर्णयायब्रह्मसूत्राणिचकार ॥ ॥ तच्चोक्तं
स्कांदे ॥ ॥ नारायणाद्विनिष्पन्नंज्ञानंकृतयुगेस्थितम् ॥ किंचित्तदन्यथाजातंत्रेतायांद्वापरेऽ
खिलम् ॥ गौतमस्यऋषेःशापाज्ज्ञानेत्वज्ञानतांगते ॥ संकीर्णबुद्धयोदेवाब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥ शर
ण्यंशरणंजग्मुर्नारायणमनामयम् ॥ तैर्विज्ञापितकार्यस्तुभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥अवतीर्णोम
हायोगीसत्यवत्यांपराशरात् ॥ उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहारहरिःस्वयम् ॥३॥ चतुर्धाव्यभज
त्तांश्चचतुर्विंशतिधापुनः ॥ शतधाचैकधाचैवतथैवचसहस्रधा ॥ ४ ॥ कृष्णोद्वादशधाचैवपुन
स्तस्यार्थवित्तये ॥ चकारब्रह्मसूत्राणियेषांसूत्रत्वमंजसा ॥ ५॥ अल्पाक्षरमसंदिग्धंसारवद्विश्व
तोमुखम् ॥ अस्तोभमनवद्यंचसूत्रंसूत्रविदोविदुः ॥६॥ निर्विशेषितसूत्रत्वंब्रह्मसूत्रस्यचाप्यतः॥
यथाव्यासत्वमेकस्यकृष्णस्यान्येविशेषणात् ॥ ७ ॥ सविशेषणसूत्राणिह्यपराणिविदोवि
दुः ॥ मुख्यस्यनिर्विशेषेणशब्दोऽन्येषांविशेषतः ॥ ८॥ इतिवेदविदःप्राहुःशब्दतत्त्वार्थवेदिनः॥
सूत्रेषुयेषुसर्वेपिनिर्णयाःसमुदीरिताः ॥९॥ शब्दजातस्यसर्वस्ययत्प्रमाणश्चनिर्णयः ॥ एवंविधानि
सूत्राणिकृत्वाव्यासोमहायशाः ॥१०॥ ब्रह्मरुद्रादिदेवेषुमनुष्यपितृपक्षिषु ॥ज्ञानंसंस्थाप्यभगवा

नृक्रीडतेपुरुषोत्तमइत्यदि ॥ ११ ॥ ॥ ॐअथातोब्रह्मजिज्ञासाॐ ॥ १ ॥ ॥ अथशब्दो
मंगलार्थोऽधिकारानंतर्यार्थश्च ॥ अतःशब्दोहेत्वर्थः ॥ उक्तंचगारुडे ॥ अथातःशब्दपूर्वाणिसूत्रा
णिनिखिलान्यपि ॥ प्रारभंतेनियत्यैवतत्किमत्रनियामकम् ॥ कश्चार्थश्चतयोर्विद्वन्कथमुत्तम
तातयोः ॥ एतदाख्याहिमेब्रह्मन्यथाज्ञास्यामितत्त्वतः ॥ एवमुक्तोनारदेनब्रह्माप्रोवाचसत्तमः ॥
आनंतर्येधिकारस्यमंगलार्थेतथैवच ॥ अथशब्दस्त्वतःशब्दोहेत्वर्थेसमुदीरितः ॥ परस्यब्रह्मणो
विष्णोःप्रसादादितिवाभवेत् ॥ सहिसर्वमनोवृत्तिप्रेरकःसमुदाहृतः ॥ सिसृक्षोःपरमाद्विष्णोःप्रथ
मंद्वौविनिःसृतौ ॥ ॥ ॐकारश्चाथशब्दश्चतस्मात्प्राथमिकौक्रमात् ॥ तद्धेतुत्वंवदंश्चापितृतीयोऽ
तउदाहृतः ॥ अकारःसर्ववागात्मापरब्रह्माभिधायकः ॥ तथौप्राणात्मकौप्रोक्तौव्याप्तिस्थिति
विधायकौ ॥ अतश्चपूर्वमुच्चार्याःसर्वएतेसतांमताः ॥ अथातःशब्दयोरेवंवीर्यमाज्ञायतत्त्वतः ॥
सूत्रेषुतुमहाप्राज्ञास्तावेवादौप्रयुंजतइति ॥ ॥अधिकारश्चोक्तोभागवततंत्रे॥मंदमध्योत्तमत्वेनत्रि
विधाह्यधिकारिणः ॥ तत्रमंदामनुष्येषुयउत्तमगणामताः ॥ मध्यमाऋषिगंधर्वादेवास्तत्रोत्तमो
मताः ॥ इतिजातिकृतोभेदस्तथान्योगुणपूर्वकः ॥ भक्तिमान्परमेविष्णौयस्त्वध्ययनवान्नरः ॥
अधमःशमादिसंयुक्तोमध्यमःसउदाहृतः ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतमसारंचाप्यनित्यकम् ॥ वि
ज्ञायजातवैराग्योविष्णुपादैकसंश्रयः ॥ सउत्तमोधिकारीस्यात्संन्यस्ताखिलकर्मवानिति ॥
अध्ययनमात्रवतोनाविशेषादितिचोपरि ॥ शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वाऽऽत्मन्ये
वात्मानंपश्येत् ॥ परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन तद्विज्ञा

बधमोक्षाचपुरुषाद्यस्मात्सहाररेकराडातस्कांदे ॥ यतोवाइमानिभूतानिजायंते ॥ येन

नार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठम् ॥ यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआ
त्माविवृणुतेतनूंस्वाम् ॥ यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेम
हात्मनइत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ व्योमसंहितायांच ॥ अंत्यजाअपियेभक्तानामज्ञानाधिकारिणः॥
स्त्रीशूद्रब्रह्मबंधूनांतंत्रज्ञानेधिकारिता ॥ एकदेशेपरोक्तेतुनतुग्रंथपुरःसरे ॥ त्रैवर्णिकानांवेदोक्ते
सम्यग्भक्तिमतांहरौ ॥ आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारंतुवैदिके ॥ यथोर्वशीयमीचैवशच्याद्याश्च
तथापराइति ॥ यतोनारायणप्रसादमृतेनमोक्षः ॥ नचज्ञानंविनात्यर्थंप्रसादः ॥ अतोब्रह्मजि
ज्ञासाकर्तव्या ॥ यत्रानवसरोऽन्यत्रपदंतत्रप्रतिष्ठितम् ॥ वाक्यंवेतिसतांनीतिःसावकाशेनतद्भवे
दितिवृहत्संहितायाम् ॥ तमेवंविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथाअयनायविद्यते ॥ प्रियोहिज्ञा
निनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः ॥ आत्मावाऽरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनि
दिध्यासितव्यइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ कर्मणात्वधमःप्रोक्तःप्रसादश्रवणादिभिः ॥ मध्य
मोज्ञानसंपत्त्याप्रसादस्तूत्तमोमतः ॥ प्रसादात्त्वधमाद्विष्णोःस्वर्गलोकःप्रकीर्तितः ॥ मध्य
माज्जनलोकादिरुत्तमस्त्वेवमुक्तिदः ॥ श्रवणंमननंचैवध्यानंभक्तिस्तथैवच ॥ साधनंज्ञानसं
पत्तौप्रधानंनान्यदिष्यते ॥ नचैतानिविनाकश्चिज्ज्ञानमापकुतश्चनेतिनारदीये ॥ ब्रह्मश
ब्दश्चविष्णावेव ॥ यमंतःसमुद्रेकवयोवयंतियदक्षरेपरमेप्रजाः ॥ यतःप्रसूताजगतःप्रसूतीतोये
नजीवान्व्यससर्जभूम्यामित्युक्त्वा तदेवर्तंतदुसत्यमाहुस्तदेवब्रह्मपरमंकवीनामितिहिश्रुतिः ॥
तन्नोविष्णुरितिवचनाद्विष्णुरेवहितत्रोच्यते ॥ नचेतरशब्दात्तत्प्राप्तिः ॥ नामानिविश्वा

निनसंतिल्लोकेयदाविरासीदनृतस्यसर्वम् ॥ नामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरममुदाह
रंतीतिभाल्लवेयश्रुतिः ॥ योदेवानांनामधाएकएवतंसंप्रश्नंभुवनायंत्यन्येत्येवशब्दान्नान्येषांस
र्वेनामता ॥ अजस्यनाभावध्येकमर्पितंयास्मिन्विश्वानिभुवनानितस्थुरितिविष्णोर्हिलिंगम् ॥
नचप्रसिद्धार्थंविनाऽन्योऽर्थोयुज्यते ॥ अजस्यनाभावितियस्यनाभेरभूत्श्रुतेःपुष्करंलोकसार
म्॥तस्मैनमोव्यस्तसमस्तविश्वविभूतयेविष्णवेलोककर्त्रैइतिस्कांदे॥परोदिवापरएनापृथिव्येतिस
माख्याश्रुतौ॥यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधामित्युक्त्वाममयोनिरप्स्वं१तःसमुद्र
इत्याह ॥ उग्रोरुद्रः ॥ समुद्रेंतर्नारायणः॥ प्रसिद्धत्वात्सूत्रितत्वाच्चास्यार्थस्यनचाविरोधेप्रसिद्धः
परित्यज्यते॥ उक्तन्यायेनचश्रुतयएतमेववदंति ॥ वेदेरामायणेचैवपुराणेभारतेतथा ॥आदावंते
चमध्येचविष्णुःसर्वत्रगीयतइतिहरिवंशेषु ॥ नचेतरग्रंथविरोधः ॥ एषमोहंसृजाम्याशुयो
जनान्मोहयिष्यति ॥ त्वंचरुद्रमहाबाहोमोहशास्त्राणिकारय ॥ अतथ्यानिवितथ्यानिदर्शयस्वम
हाभुज॥ प्रकाशंकुरुचात्मानमप्रकाशंचमांकुर्वितिवाराहवचनात् ॥ शैवेचस्कांदे॥श्वपचादपिक
ष्टत्वंब्रह्मेशानादयःसुराः ॥ तदैवाच्युतयांत्येवयदैवत्वंपराङ्मुखइति ॥ ब्राह्मेचब्रह्मवैवर्त्ते ॥नाहं
नचशिवोन्येचतच्छक्त्येकांशभागिनः॥बालःक्रीडनकैर्यद्वत्क्रीडतेऽस्माभिरच्युतइति॥नचवैष्णवे
पुतथा॥तच्चैषमोहमित्युक्तम्॥१॥अ०१ ॥ ब्रह्मणोलक्षणमाह ॥ ॥ ॐजन्माद्यस्ययतःॐ॥२॥
सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबंधमोक्षायतः॥उत्पत्तिस्थितिसंहारानियतिर्ज्ञानमावृतिः ॥
बंधमोक्षौचपुरुषाद्यस्मात्सहरिरेकराडितिस्कांदे ॥ यतोवाइमानिभूतानिजायंते ॥ येन

जातानिजीवंति॥यत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति ॥ यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामे
कोदाधारभुवनानिविश्वा ॥ चतुर्भिःसाकंनवतिंचनामभिश्चक्रंनवृत्तंव्यतीश्ववीविपत् ॥ परोमात्र
यातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वश्नुवंति॥ नतेविष्णोजायमानोनजातोदेवमहिम्नःपरमंतमाप ॥ योनः
पिताजनितायोविधाताधामानिवेदभुवनानिविश्वेत्यादिच॥२॥अ० २॥अनुमानतोऽन्येनकल्पनी
याः॥ ॥ ॐशास्त्रयोनित्वात्ॐ ॥३॥ ॥ नावेदविन्मनुतेतंबृहंतंसर्वानुभूमात्मानंसांपराये ॥ औ
पनिषदःपुरुषइत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नचानुमानस्यनियतप्रामाण्यम् ॥ श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं
नकुत्रचित् ॥ निश्चयात्साधयेदर्थंप्रमाणांतरमेवच ॥ श्रुतिस्मृतिसहायंयत्प्रमाणांतरमुत्तमम् ॥
प्रमाणपदवींगच्छेन्नात्रकार्याविचारणा ॥ पूर्वोत्तराविरोधेनकोत्रार्थोऽभिमतोभवेत् ॥ इत्याद्य
मूहनंतर्कःशुष्कतर्कंतुवर्जयेदित्यादिकौर्मे ॥ शक्यत्वाच्चानुमानानांसर्वत्र ॥ सर्वत्रशक्यतेकर्तु
मागमंहिविनानुमा ॥ तस्मान्नसाशक्तिमतीविनागममुदीक्षितुमितिवाराहे ॥ रेतोधातुर्वटकणि
काघृतधूमाधिवासनम् ॥ जातिस्मृतिरयस्कांतःसूर्यकांतोंबुभक्षणम् ॥ प्रेत्यभूताप्ययश्चैवदेव
ताभ्युपयाचनम् ॥ मृतेकर्मनिवृत्तिश्चप्रमाणमितिनिश्चयइतिमोक्षधर्मवचनान्ननास्तिक्यवादो
युज्यते ॥ दर्शनाच्चतपआदिफलस्य ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाश्चभारतंपंचरात्रकम् ॥ मूलरामायणं
चैवशास्त्रमित्यभिधीयते ॥ यच्चानुकूलमेतस्यतच्चशास्त्रंप्रकीर्तितम् ॥ अतोन्योग्रंथविस्तारोनैव
शास्त्रंकुवर्त्मतदितिस्कांदे ॥ सांख्यंयोगःपाशुपतंवेदारण्यकमेवचेत्यारभ्यवेदपंचरात्रयोरैक्या
भिप्रायेणपंचरात्रस्यैवप्रामाण्यमुक्तम्॥इतरेषांभिन्नमतत्वंप्रदर्श्यमोक्षधर्मेष्वपि ॥ शास्त्रं योनिःप्र

माणमस्येतिशास्त्रयोनि॥३॥अ०३॥ अज्ञानांप्रतीयमानमपिनेतरेषांशास्त्रयोनित्वम्॥कुतः ॥॥
ॐतत्तुसमन्वयात्ॐ ॥ ४ ॥ ॥ अन्वयउपपत्त्यादिलिंगम्॥उक्तंचबृहत्संहितायाम्॥उपक्रमोपसं
हाराव‌भ्यासोपूर्वताफलम्॥ अर्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णयइति ॥ उपक्रमादितात्पर्यलिंगैः
सम्यग्निरूप्यमाणेतदेवशास्त्रगम्यम्॥ मांविधत्तेऽभिधत्तेमांविकल्प्योपोह्यइत्यहम् ॥ इत्यस्या
हृदयंसाक्षान्नान्योमद्वेदकश्चनेतिहिभागवते ॥४॥अ०४॥ ननुयतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसा
सह ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथाऽरसंनित्यमगंधवच्चयत् ॥ अवचनेनैवप्रोवाच ॥ यद्वाचा
नभ्युदितम् ॥ येनवागभ्युद्यते ॥ यच्छ्रोत्रेणनशृणोति॥येनश्रोत्रमिदंश्रुतमित्यादिभिर्नतच्छ
ब्दगोचरम् ॥ नेत्याह ॥ ॥ ॐईक्षतेर्नाशब्दम्ॐ ॥५॥ सएतस्माज्जीवघनात्परात्परंपुरिशयंपुरुष
मीक्षते ॥ आत्मन्येवात्मानंपश्येत् ॥ विज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेत्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव ॥
औपनिषदत्वान्नावचनेनेक्षणम् ॥ सर्वेवेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणिचयद्वदंति ॥ वेदैश्चस
र्वैरहमेववेद्योवेदांतकृद्वेदविदेवचाहमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च ॥अवाच्यत्वादिकंत्वप्रसिद्धत्वात् ॥
नतदीदृगितिज्ञेयंनवाच्यंनचतर्क्यते ॥ पश्यंतोऽपिनपश्यंतिमेरोरूपंविपश्चितइतिवत् ॥अप्रसि
द्धेरवाच्यंतद्वाच्यंसर्वागमोक्तितः ॥ अतर्क्यंतर्क्यमज्ञेयंज्ञेयमेवंपरंस्मृतमितिगारुडे ॥नचाऽशब्द
त्वमितरसिद्धम् ॥५॥ ॥ॐगौणश्चेन्नात्मशब्दात्ॐ ॥६॥ ॥ नचगौणआत्मादृश्योवाच्यश्चननि
र्गुणइत्युक्तम् ॥ आत्मशब्दात् ॥ योगुणैःसर्वतोहीनोयश्चदोषविवर्जितः ॥ हेयोपादेयरहितःस
आत्मेत्यभिधीयते ॥ एतदन्यस्वभावोयःसोनात्मेतिसतांमतम् ॥अनात्मन्यात्मशब्दस्तुसोपचारः

प्रयुज्यतइतिवामने ॥ द्वेवावब्रह्मणोरूपेआत्माचैऽवानात्माच ॥ तत्रयःसआत्मासनित्यः
शुद्धःकेवलोनिर्गुणश्च ॥ अथहयोऽनीदृशःसोनात्मेतितलवकारब्राह्मणम् ॥नचमुख्येसत्यमुख्यंयु
ज्यते ॥ ६ ॥ ॥ ॐतन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशात्ॐ ॥ ७ ॥ ॥ नहिगौणात्मनिष्ठस्यमोक्षः॥यस्यानुवि
त्तःप्रतिबुद्धआत्माअस्मिन्संदोहेगहनेप्रविष्टः ॥ सविश्वकृत्सहिसर्वस्यकर्तातस्यलोकःसउलो
कएवेत्यात्मनिष्ठस्यमोक्षउपदिश्यते ॥ अयमात्माब्रह्म ॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते॥
दत्तंदूर्वाससंसोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ चेतनस्तुद्विधाप्रोक्तोजीवआत्मेतिचप्रभो ॥ जीवाब्र
ह्मादयःप्रोक्ताआत्मैकस्तुजनार्दनः ॥ इतरेष्वात्मशब्दस्तुसोपचारःप्रयुज्यते ॥ तस्यात्मनोनि
र्गुणस्यज्ञानान्मोक्षउदाहृतः ॥ सगुणास्त्वपरेप्रोक्ताःतज्ज्ञानान्नैवमुच्यते॥ परोहिपुरुषोविष्णुस्त
स्मान्मोक्षस्ततःस्मृतइतिपाद्मे ॥७॥ ॥ ॐहेयत्वावचनाच्चॐ ॥८॥ ॥ तमेवैकंजानथआत्मानम
न्यावाचोविमुंचथअमृतस्यैषसेतुरित्यन्येषांहेयत्ववचनादस्याहेयत्ववचनान्नगौणआत्मा ॥८॥
ॐस्वाप्ययात्ॐ ॥९॥ ॥पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते॥पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्य
ते ॥ सआत्मनआत्मानमुद्धृत्याऽऽत्मन्येवविलापयत्यथात्मैवभवति ॥ सदेवोबहुधाभूत्वानि
र्गुणःपुरुषोत्तमः ॥ एकीभूयपुनःशेतेनिर्दोषोहरिरादिकृदितिस्वस्यैवस्वस्मिन्नप्ययवचनात् ॥
नहिगौणात्मनिनिर्दोषस्यलयः॥९॥ ॥ॐगतिसामान्यात्ॐ॥१०॥ ॥नचकासुचिच्छाखास्वन्य
थोच्यते ॥ सर्वेवेदायुक्तयःसुप्रमाणाब्राह्मंज्ञानंपरमंत्वेकमेव ॥ प्रकाशयंतेनविरोधःकुतश्चिद्दे
देषुसर्वेषुतथेतिहासइतिपैंगिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्यसाम्यमेव॥ ॥ॐश्रुतत्वाच्चॐ॥ ११ ॥ ॥एकोदेवः

सर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा ॥ कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चे
ति ॥ नह्यशब्दःश्रूयते॥नचाप्रसिद्धंकल्प्यम्॥सर्वशब्दावाच्यस्यलक्षणाऽयुक्तेः॥११॥अ०५ ॥
तमेवसमन्वयंप्रकटयत्यानंदमयोभ्यासादित्यादिनासमस्तेनाध्यायेनप्रायेण ॥ प्रायेणान्यत्रप्रसि
द्धानांशब्दानांपरमात्मनिसमन्वयःप्रदर्श्यतेऽस्मिन्पादे ॥ नान्यथातदद्दृष्टेः॥ ब्रह्मजिज्ञासाकर्त
व्येत्युक्तम् ॥ तच्चब्रह्म ॥ ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यानंदमयावयवरूपंप्रतीयते॥ नह्यवयविनंविनाऽवयव
मात्रस्यज्ञेयतेत्यतआह ॥ ॥ॐआनंदमयोभ्यासात्ॐ॥१२॥ ॥आनंदमयोब्रह्मादिप्रकृतिर्विष्णु
र्वा ॥ ब्रह्मशब्दाद्धिरण्यगर्भस्यप्राप्तिः ॥ शतानंदनाम्नाच॥ अष्टमूर्तित्वात्सूर्यैप्रोक्तत्वाच्चरुद्रस्य ॥
एवमन्येषामपि ॥ ममयोनिर्महद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्चप्रकृतेः ॥ बृहजातिजीवकमलासनश
ब्दराशिष्वितिब्रह्मशब्दादेवसर्वजीवानाम्॥अन्नमयत्वादेश्च ॥ तथापिनतआनंदमयशब्देनोच्यं
ते॥किंतुविष्णुरेव ॥ तदेवब्रह्मपरमंकवीनाम् ॥ एतमेवब्रह्मेत्याचक्षते ॥ ब्रह्मशब्दःपरेविष्णौना
न्यत्रक्वचिदिष्यते ॥ असंपूर्णाःपरेयस्मादुपचारेणवाभवेत् ॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्य
ते ॥ वासुदेवात्मकंब्रह्ममूलमंत्रेणवायतिरित्यादिषुतस्मिन्नेवप्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यासात् ॥१२॥
ॐविकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्यात्ॐ॥१३॥ ॥विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्चयुज्यतेप्रकृत्या
दीनांमयट्छब्दोनतुपरमात्मनइतिमाभूत् ॥ प्रचुरानंदत्वाद्ध्यानंदमयः ॥ नतुतद्विकारित्वात् ॥
अन्नादीनांचप्राचुर्यमेव ॥ अद्यतेत्तिचेतिव्याख्यानात्तत्प्राचुर्यंचयुज्यते ॥ उपजीव्यत्वमेवाऽ
द्यत्वम॥ सवाएषइत्यन्यप्रारंभात् ॥ येऽन्नंब्रह्मोपासतइत्यादिब्रह्मशब्दाद्बहुरूपत्वाच्चनविकारि

त्वमविरोधश्च ॥ नचपृथक्कल्पनायुक्ता ॥ स्वरूपेचयुज्यतेप्रचुरप्रकाशोरविरितिवत् ॥ १३॥ ॥ॐत
द्धेतुव्यपदेशाच्चॐ ॥१४॥ ॥कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् य देषआकाशआनंदोनस्यादिति ॥ १४॥
ॐमांत्रवर्णिकमेवचगीयतेॐ॥१५॥ ॥ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिसूचयित्वासत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिमं
त्रवर्णलक्षितंपरमेवब्रह्मशब्दानुसंधानाद्गीयते ॥ नचावयवत्वविरोधः ॥ सशिरःसदक्षिणःपक्षःसउ
त्तरःपक्षःसआत्मासपुच्छमितितस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिखायाम्॥शिरोनारायणःपक्षोदक्षिणः
सव्यएवच ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चसंदोहोवासुदेवकः ॥ नारायणोऽथसंदोहोवासुदेवःशिरोऽपिवा॥
पुच्छंसंकर्षणःप्रोक्तएकएवतुपंचधा ॥ अंगांगित्वेनभगवान्क्रीडतेपुरुषोत्तमः॥ ऐश्वर्यान्नविरोध
श्चचिंत्यस्तस्मिञ्जनार्दने ॥ अतर्केहिकुतस्तर्कस्त्वप्रमेयेकुतःप्रमेतिबृहत्संहितायाम् ॥ रसशब्दे
नविशेषणात्तत्तत्सारभूतंचिन्मात्रमेवोच्यते ॥ इदमितिचदृश्यमानसन्निहितत्वात् ॥ अनन्योऽ
प्यन्यशब्देनतथैकोबहुरूपवान् ॥ प्रोच्यतेभगवान्विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तमइतिब्रह्मांडे ॥१५॥
ॐनेतरोनुपपत्तेःॐ ॥ १६ ॥ ॥ नचोक्तप्राप्त्याविरिंचादिरत्रोच्यते ॥ नह्यन्यज्ज्ञानान्मोक्षउपप
द्यते ॥ तमेवंविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथाअयनायविद्यतइतिह्युक्तम् ॥१६॥ ॥ ॐभेदव्यप
देशाच्चॐ ॥ १७ ॥ ॥ तेयेशतंप्रजापतेरानंदाः ॥ सएकोब्रह्मणआनंदइति ॥ अदृश्येऽनात्म्ये
निरुक्तेऽनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठांविंदते ॥ अथसोभयंगतोभवति ॥ सयश्चायंपुरुषइत्यादिभेदव्यप
देशात् ॥ नचतत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिइत्यादिश्रुतिविरोधः ॥ नामानिसर्वाणियमाविशंतीतितत्तच्छ
ब्दवाच्यत्वोक्तेः ॥ इदंहिविश्वंभगवानिवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवः ॥ असर्वःसर्वइत्यपि ॥

विद्यात्मनिभिदाबोधः ॥ भेददृष्ट्याभिमानेननिःसंगेनापिकर्मणा ॥ जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशम
स्यमहिमानमितिवीतशोकः ॥ असर्वःसर्वइवआत्मैवसन्ननात्मेवप्रत्यङ्पराङिवैकईयते ॥ बहुधे
यतेसपुरुषःसईश्वरःसब्रह्म ॥ सर्वांतर्यामिकोविष्णुःसर्वनाम्नाऽभिधीयते ॥ एषोहंत्वमसौचेति
नतुसर्वस्वरूपतः ॥ नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वहेत्यादेश्च ॥ उक्ताचप्राप्तिः ॥ ब्रह्मैवसन्नि
त्यपिजीवएवब्रह्मशब्दः ॥ उपपद्यतेचविरोधे ॥ प्रमादात्मकत्वाद्बंधस्यविमुक्तत्वंचयुज्यते ॥ मु
क्तिर्हित्वाऽन्यथारूपंस्वरूपेणव्यवस्थितिरितिभागवते ॥ १७ ॥ ॥ ॐकामाच्चनानुमानापेक्षाॐ
॥ १८ ॥ ॥ नचतत्तदनुमानविरोधः ॥ यथाकामंह्यनुमातुंशक्यते ॥ अतोनतत्त्वेपृथगनुमानम
पेक्षते ॥ उक्तंचस्कांदे ॥ यथाकामानुमायस्मात्तस्मात्साऽनपगाश्रुतेः ॥ पूर्वोत्तराविरोधायचेष्य
तेनान्यथाक्वचिदिति ॥ नैषातर्केणमतिरापनेयेतिच ॥ १८ ॥ ॥ ॐअस्मिन्नस्यचतद्योगंशा
स्तिॐ ॥ १९ ॥ ॥ अस्यजीवस्ययुक्तिसमुच्चयेचशब्दः ॥ सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणा
विपश्चिता ॥ अनिलयनेभयंप्रतिष्ठांविंदते ॥ एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादि ॥१९॥
अ० ६ ॥ अदृश्येनात्मइत्युक्तम् ॥ तच्चादृश्यत्वम् ॥ अंतःप्रविष्टंकर्तारमेतम् ॥ अंतश्चंद्रमसिम
नसाचरंतम् ॥ सहैवसंतंनविजानंतिदेवाइत्यंतस्थस्यकस्यचिदुच्यते ॥ सचेंद्रोराजासमयुंजंती
त्यादिभिरन्यःप्रतीयते ॥ तस्मात्सएवानंदमयइतिनमंतव्यम् ॥ ॥ ॐअंतस्तद्धर्मोपदेशात्ॐ
॥ २० ॥ अंतःश्रूयमाणोविष्णुरेव ॥ अंतःसमुद्रेमनसाचरंतम् ॥ ब्रह्माऽन्वविंददृशहोतारमर्णे ॥
समुद्रेअंतःकवयोविचक्षते ॥ मरीचीनांपदमिच्छंतिवेधसः ॥ यस्यांडकोशःशुष्ममाहुरित्यादि

तद्धर्मोपदेशात् ॥ सहिक्षीरसमुद्रशायी ॥ तस्यचवीर्यमंडकोशः ॥ सोऽभिध्यायशरीरात्स्वात्
सिसृक्षुर्विविधाःप्रजाः ॥ अपएवससर्जादौतासुवीर्यमवासृजत् ॥ तदंडमभवद्धैमंसहस्रांशुसम
प्रभम् ॥ यस्मिञ्जज्ञेस्वयंब्रह्मासर्वलोकपितामहः ॥ आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः ॥ अ
यनंतस्यताःपूर्वंतेननारायणःस्मृतइतिव्यासस्मृतेः॥अहंतत्तेजोरश्मीन्नारायणंपुरुषंजातमग्रतः॥
पुरुषात्प्रकृतिर्जगदंडकोशमितिचतुर्वेदशिखायाम् ॥२०॥ ॥ ॐभेदव्यपदेशाच्चान्यः ॐ ॥२१॥
इंद्रस्यात्मानिहितःपंचहोता ॥ वायोरात्मानंकवयोनिचिक्युः ॥ अंतरादित्येमनसाचरंतम् ॥ दे
वानांहृदयंब्रह्मान्वविंददित्यादिभेदव्यपदेशात् ॥२१॥ अ०७॥ कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्यदे
षआकाशआनंदोनस्यादित्यकाशस्यानंदमयत्वेहेतुरुक्तोनतुविष्णोरितिनमंतव्यम् ॥ ॥ ॐआ
काशस्तल्लिंगात् ॐ ॥२२॥ ॥ यतः ॥ अस्यलोकस्यकागतिरित्याकाशइतिहोवाचेत्यत्रभूताका
शस्यप्राप्तिः॥नचासौयुज्यतेकिंतुविष्णुरेव ॥ सएषपरोवरीयानुद्गीथःसएषोनंतइत्यादितल्लिंगात्॥
विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजांसि ॥ परोमात्रयातन्वावृधानेत्यादिनातस्यैव
हितल्लिंगम् ॥ अनंतोभगवान्ब्रह्मआनंदेत्यादिभिःपदैः ॥ प्रोच्यतेविष्णुरेवैकःपरेषामुपचारतइति
ब्राह्मे॥नामानिसर्वाणियमाविशंतीतिचोक्तम् २२अ.८॥ ॥ॐअतएवप्राणः ॐ ॥२३॥ ॥तद्वैत्वंप्रा
णोअभवः ॥ महान्भोगःप्रजापतेः भुजःकरिष्यमाणः ॥ यद्देवान्प्राणयोनवेतिमहाभोगशब्देनप
रमानंदत्वंप्राणस्योक्तम्॥ सचप्राणःप्रसिद्धेर्वायुरित्यापतति ॥ नचैवम्॥ यतोविष्णुरेवप्राणः॥अत
एवश्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यौ॥अहोरात्रेपार्श्वेइत्यादितल्लिंगादेव ॥२३॥अ० ९ ॥योवेदनिहितंगुहा

यामित्युक्तम् ॥ तच्चगुहानिहितम्॥विमेकर्णापतयतोविचक्षुर्वीइदंज्योतिर्हृदयआहितंयत्॥विमे
मनश्चरतिदूरआधीःकिंस्विद्वक्ष्यामिकिमनूमनिष्येइतिज्योतिरुक्तम् ॥ तच्चज्योतिरग्निसूक्तत्वात्प्र
सिद्धेश्चाग्निरेवेतिप्राप्तम् ॥ अतआह॥ ॥ ॐज्योतिश्चरणाभिधानात्ॐ ॥२४॥ ॥ विष्णुरेवज्यो
तिः॥कर्णादीनांविचरणाभिधानात् ॥ सहिपरोमात्रयातन्वावृधानेत्यादिनाकर्णादिविदूरः ॥२४॥
अ०१०॥ ॥ ॐछंदोभिधानान्नेतिचेन्नतथाचेतोर्पणनिगदात्तथाहिदर्शनम्ॐ ॥२५॥ ॥ अथ
यदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतइत्युक्तस्यज्योतिषोगायत्रीवाइदंसर्वमितिगायत्र्यासमारंभःकृतः॥
तस्मान्नविष्णुरितिचेन्न ॥ तथाचेतोर्पणार्थंहिनिगद्यते ॥ अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोसाविति
चेतोर्पणार्थंहिनिगद्यते ॥ तथाहिदर्शनम् ॥ गायतित्रायतिचेत्यादि॥ सर्वच्छंदोभिधोह्येषसर्वदे
वाभिधोह्यसौ॥ सर्वलोकाभिधाह्येषतेषांतदुपचारतइतिवामने ॥२५॥ ॥ ॐभूतादिपादव्यपदे
शोपपत्तेश्चैवम्ॐ ॥ २६॥ ॥तावानस्यमहिमाततोज्यायांश्चपूरुषः ॥ पादोस्यसर्वाभूतानित्रिपा
दस्यामृतंदिवीति ॥ सुवर्णकोशंरजसापरिवृतम् ॥देवानांवसुधानींविराजम् ॥ अमृतस्य
पूर्णांतामुकलांविचक्षते ॥ पादंषड्ढोतुर्नकिलाविवित्सइतिश्रुतेः ॥ पादइत्येकदेशपरिमितंच
तुर्भागबलइतिवह्निर्न्नंच ॥ सहिपुरुषसूक्ताभिधेयः ॥ यज्ञेनयज्ञमयजंतेतियज्ञशब्दात् ॥ यज्ञो
विष्णुर्देवतेतिहिश्रुतिः ॥तस्मिन्कालेमहाराजोरामएवाभिधीयते ॥ यथाहिपौरुषेसूक्तेविष्णुरेवा
भिधीयतइतिस्कांदे ॥ २६ ॥ ॥ ॐउपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्ॐ ॥ २७॥
त्रिपादस्यामृतंदिवीतिपूर्वोपदेशः ॥ परोदिवइतिपंचम्यतःपश्चिमः ॥ तस्मान्नैकंवस्त्वत्रोच्यतइ

तिचेन्न ॥ त्रिसत्यलोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात्॥ २७ ॥ अ० ११ ॥प्राणोविष्णुरित्युक्त
म्॥ तत्रनावाएनाःशीर्षञ्छ्रियःश्रिताश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणइत्यत्रप्राणस्यविष्णुत्वंनविद्यते ॥
इंद्रियैःसहाभिधानादितिअतआह ॥ ॐप्राणस्तथानुगमात्ॐ ॥ २८ ॥ ॥ तंदेवाःप्राणयंत
सएषोसुःसएषप्राणःप्राणऋचइत्येवविद्यात् ॥ तदयंप्राणोधितिष्ठतीत्याद्यनुगमादत्रापिप्राणो
विष्णुरेव ॥ विष्णुमेवानयन्देवाविष्णुंभूतिमुपासते ॥ सएवसर्ववेदोक्तस्तद्रथोदेहउच्यतइति
स्कांदे ॥ ब्रह्मशब्दानुगमाच्च ॥२८॥ ॥ ॐनवक्तुरात्मोपदेशादितिचेदध्यात्मसंबंधभूमाह्यस्मि
न्ॐ ॥२९॥ ॥ प्राणोवाहअहमस्म्यृषइतिवक्तुरात्मोपदेशादिंद्रएवेतिचेन्न ॥ प्राणस्त्वंप्राणःसर्वा
णिभूतानीतिबह्वध्यात्मसंबंधोह्यत्रविद्यते ॥२९॥ ॥ ॐशास्त्रदृष्ट्यातूपदेशोवामदेववत्ॐ॥३०॥
शास्त्रमंतर्यामी ॥ संविच्छास्त्रंपरंपदमितिहिभागवते ॥ तत्तन्नाम्नोच्यतेविष्णुःसर्वशास्तृत्वहेतु
तः ॥ नक्वापिकिंचिन्नामास्तिनमृतेपुरुषोत्तमामितिपाद्मे ॥ अहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिवत् ॥
॥ ३० ॥ ॥ ॐजीवमुख्यप्राणलिंगान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहतद्योगात्ॐ ॥
॥ ३१ ॥ ॥ तावंतिशतसंवत्सरस्याह्नांसहस्राणिभवंतीतिजीवलिंगम् ॥ प्राणसंवादादिमुख्यप्रा
णलिंगंतस्मान्नेतिचेन्न ॥ अंतर्बहिःसर्वगतत्वेनेत्युपासात्रैविध्यादिहाश्रितत्वाच्च ॥ सएतमेव
सीमानंविदार्यैतयाद्वाराप्रापद्यत ॥ सएतमेवपुरुषंब्रह्मततमपश्यत् ॥ एतद्धस्मवैतद्विद्वाना
हमहिदासऐतरेयइत्यादिना ॥ महिदासाभिधोजज्ञेइतरायास्तपोबलात् ॥ साक्षात्सभगवान्वि
ष्णुर्यस्तंत्रं वैष्णवंव्यधादितिचब्रह्माण्डे ॥ तत्तदुपासनायोग्यतयाचपुरुषाणाम् ॥ केषांचित्सर्व

गत्वेनकेषांचिद्धृदयेहरिः ॥ केषांचिद्बहिरेवासावुपास्यःपुरुषोत्तमइतिब्राह्मे ॥ अप्सौक्रियावतां विष्णुर्योगिनांहृदयेहरिः ॥ प्रतिमास्वप्रबुद्धानांसर्वत्रविदितात्मनामितिच॥३१॥अ०१२॥ ॥

इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेप्रथमाध्यायस्य प्रथमःपादः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॐलिंगात्मकानांशब्दानांविष्णौप्रवृत्तिंदर्शयत्यस्मिन्पादेप्राधान्येन॥ब्रह्मतत ममितिसर्वगतत्वमुक्तंविष्णोः ॥ तच्चतस्यैतस्यासावादित्योरसइत्यादिनाऽऽदित्यस्यप्रतीयते ॥ अतोऽब्रवीत् ॥ ॥ ॐसर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्ॐ॥१॥ ॥सयश्चायमशरीरःप्रज्ञात्मेत्यादिनासर्वत्रो च्यमानोनारायणएव ॥ तदेवब्रह्मपरमंकवीनाम् ॥ परमंयोमहद्ब्रह्म॥वासुदेवात्परःकोनुब्रह्मशब्दो दितोभवेत्॥सहिसर्वगुणैःपूर्णस्तदन्येतूपचारतइतितस्मिन्नेवप्रसिद्धब्रह्मशब्दोपदेशात्॥१॥ ॥ॐ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च॥ २ ॥ ॥ सयोतोश्रुतइत्यादि ॥ सहिनतेविष्णोजायमानइत्यादिनाऽश्रु तत्वादिगुणकः ॥ ससवितासवायुःसइंद्रःसोऽश्रुतःसोऽदृष्टोयोऽइरिर्यःपरमोयोविष्णुर्योनंतइत्यादि चतुर्वेदशिखायाम्॥२॥ ॥नचाऽऽदित्यशब्दाच्चक्षुर्मयत्वादेश्चजीवइतिवाच्यम्॥ ॥ॐअनुपपत्ते स्तुनशारीरःॐ ॥ ३ ॥ एकस्यसर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरेव ॥ ३ ॥ ॥ ॐकर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥ आत्मानंपरस्मैशंसतीत्यादि ॥ ४ ॥ ॥ ॐशब्दविशेषात्ॐ॥ ५ ॥ ॥ एतमेवब्र ह्मेत्याचक्षतइतिनहिजीवमेवब्रह्मेत्याचक्षते ॥ एषउएवब्रह्मैषउएवात्मैषउएवसवितैषउएवेंद्रएषउ एवहरिर्हरतिपरःपरानंदइतिचेंद्रद्युम्नशाखायाम् ॥५॥ ॥ॐस्मृतेश्चॐ॥ ६ ॥ ॥अहमात्मागुडाके

शसर्वभूताशयस्थितः ॥ गामाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसेत्यादि ॥ नचाप्रामाणिकंकल्प्य
म् ॥ ६ ॥ ॥ ॐअर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्चनेतिचेन्ननिचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चॐ ॥७॥ ॥ सर्वे
षुभूतेष्वित्यल्पौकस्त्वाच्चक्षुर्मयत्वादिनाजीवव्यपदेशाच्चनेतिचेन्न ॥ अर्भकौकस्त्वेनचक्षुर्मयत्वा
दिरूपेणचतस्यैवविष्णोर्निचाय्यत्वात् ॥ सर्वगतत्वेप्यल्पौकस्त्वंचयुज्यतेव्योमवत् ॥ सर्वेंद्रियम
योविष्णुःसर्वप्राणिषुसंस्थितः ॥ सर्वनामाभिधेयश्चसर्ववेदोदितश्चसइतिस्कांदे ॥ ७ ॥ ॥ ॐसंभो
गप्राप्तिरितिचेन्नवैशेष्यात् ॥ ८ ॥ ॥ जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वेसमानभोगप्राप्तिरितिचेन्न ॥ साम
र्थ्यवैशेष्यात् ॥ उक्तंचगारुडे ॥ सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात्सर्वशक्त्यल्पशक्तितः ॥ स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां
संभोगोनेशजीवयोरितिच ॥८॥अ० १ ॥ जन्माद्यस्ययतइत्युक्तम् ॥ तत्राऽत्तृत्वंसयद्यदेवासृज
तत्तदत्तुमध्रियतसर्ववाअत्तीतितददितेरदितित्वमित्यदितेःप्रतीयते ॥ सयद्यदेवाऽसृजतेतिपुंल्लि
गंचकूटस्थोऽक्षरउच्यतइत्यादिवत् ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ ॐअत्ताचराचरग्रहणात्ॐ ॥ ९ ॥ ॥ नहि
चराचरस्यसर्वस्यात्तृत्वमदितेः ॥ स्रष्टापातातथैवात्तानिखिलस्यैकएवतु ॥ वासुदेवःपरःपुंसामित
रेऽल्पस्यवानवेतिस्कांदे ॥ एकःपुरस्ताद्यइदंबभूवयतोबभूवभुवनस्यगोपाः ॥ यमप्येतिभुवनंसां
परायेसनोहरिर्घृतमिहायुषेऽत्तुदेवइतिश्रुतिः ॥९॥ ॥ ॐप्रकरणाच्चॐ ॥ १० ॥ ॥ अप्संवत्सरसृ
ष्ट्यादिनातत्प्रकरणाच्च ॥ नेहासीत्किंचनाप्यादौमृत्युरासीद्धरिस्तदा ॥ सोत्मनोमनसाऽस्राक्षीद
पएवजनार्दनः ॥ शयानस्तासुभगवान्निर्ममेऽडंमहत्तरम् ॥ तत्रसंवत्सरंनामब्रह्माणमसृजत्प्रभुः ॥
तमत्तुंव्याददादास्यंतदासौविरुरावह ॥ अथतंकृपयाविष्णुःसृष्टिकर्मण्ययोजयत् ॥ सोऽसृजद्भुवनं

विश्वमद्यार्थंहरयेविभुरितिब्रह्मवैवर्त्ते॥१०॥अ० २॥सर्वांत्तैकःपरउक्तःऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोके
गुहांप्रविष्टौपरमेपरार्धे ॥ छायातपौब्रह्मविदोवदंतिपंचाग्नयोयेचत्रिनाचिकेताइतिपिबंतौप्रतीये
तेतौकाविति॥उच्यते ॥ ॥ ॐगुहांप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनात्ॐ॥ ११॥ ॥ गुहांप्रविष्टौपि
बंतौविष्णुरूपेएव ॥ घर्मासमंतात्त्रिवृतंव्यापतुस्तयोर्जुष्टिंमातरिश्वाजगामेत्यादिनातद्दर्शना
त् ॥ आत्मांतरात्मेतिहरिरेकएवद्विधास्थितः ॥ निविष्टोहृदयेनित्यंरसंपिबतिकर्मजमितिबृह
त्संहितायाम् ॥ शुभंपिबत्यसौनित्यंनाशुभंसहरिःपिबेत् ॥ पूर्णानंदमयस्यास्यचेष्टानज्ञायतेक्वचि
दितिपाद्मे ॥ योवेदनिहितंगुहायामित्यादिनाप्रसिद्धिंहिशब्देनदर्शयति ॥ ११॥ ॥ ॐविशेषणा
च्चॐ॥ १२॥ ॥ यःसेतुरीजानानामक्षरंब्रह्मतत्परमिति॥ पृथग्वक्तुंगुणास्तस्यनशक्यंतेऽमितत्व
तः ॥ यतोऽतोब्रह्मशब्देनसर्वेषांग्रहणंभवेत् ॥ एतस्माद्ब्रह्मशब्दोयंविष्णोरेवविशेषणम् ॥ अमि
ताहिगुणायस्मान्नान्येषांतमृतेप्रभुमितिब्राह्मे॥ नचजीवेसमन्वयोऽभिधीयते ॥ सत्यआत्मास
त्योजीवःसत्यंभिदासत्यंभिदासत्यंभिदामैवारुवण्योमैवारुवण्योमैवारुवण्यइतिपैंगिश्रुतिः ॥ आ
त्माहिपरमःस्वतंत्रोऽधिगुणोजीवोऽल्पशक्तिरस्वतंत्रोऽवरइतिचभाल्लवेयश्रुतिः ॥ यथेश्वरस्यजी
वस्यभेदःसत्योविनिश्चयात् ॥ एवमेवाहिमेवाचंसत्यांकर्त्तुमिहार्हसि ॥ यथेश्वरश्चजीवश्चसत्यभेदौ
परस्परम् ॥ तेनसत्येनमांदेवास्त्रायंतुसहकेशवाइत्यादेर्नासत्योभेदः ॥ १२ ॥ अ० ३॥ आदित्यो
विष्णुरित्युक्तम् ॥ यएषआदित्येपुरुषःसोहमस्मिसएवाहमस्मीत्यादावग्नीनामेवाऽऽदित्यादिस्थ
त्वमुच्यतेअतोऽक्ष्यादित्ययोरैक्याद्यएषोंतरक्षिणिपुरुषोदृश्यतइत्यत्राप्यग्निरेवोच्यते ॥ अतस्त

द्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइत्यग्निज्ञानादेवसर्वपापाश्ले-
षान्मोक्षोपपत्तिरित्यतोब्रवीति ॥ ॥ ॐअंतरउपपत्तेःॐ॥१३॥ ॥ चक्षुरंतस्थोविष्णुरेव ॥ त्रिपा
दस्याऽमृतंदिवीत्यादिनातस्यैवाऽमृतत्वाद्युपपत्तेः ॥ ब्रह्मशब्दाद्युपपत्तेश्च ॥ सोहमस्मीत्यादित्वं
तर्याम्यपेक्षया ॥ अंतर्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहंत्वमित्यपि ॥ सर्वेशब्दाःप्रयुज्यंतेसतिभेदेपिवस्तु
ष्वितिमहाकौर्मे ॥१३॥ ॥ॐस्थानादिव्यपदेशाच्चॐ॥ १४ ॥ ॥तद्यदस्मिन्सर्पिर्वोदकंवा
सिंचतिवर्त्मनीएवगच्छतीत्यादिस्थानशक्तिः ॥ वामनिर्भामनिरित्याद्यात्मशक्तिश्चोच्यते॥ तस्य
ह्येतल्लिंगम् ॥ सईशःसोऽसपत्नःसहरिःसपरःसपरोवरीयान्यदिदंचक्षुषिसर्पिर्वोदकंवासिंचतिवर्त्म
नीएवगच्छतिसवामनःसभामनःसआनंदःसोच्युतइतिचतुर्वेदशिखायाम्॥ यत्स्थानत्वादिदंचक्षु
रसंगंसर्ववस्तुभिः ॥ सवामनःपरोऽस्माकंगतिरित्येवचिंतयेदितिचवामने ॥ १४ ॥ ॥ॐसुखवि
शिष्टाभिधानादेवचॐ ॥ १५ ॥ ॥ प्राणोब्रह्मकंब्रह्मखंब्रह्मेति ॥ विज्ञानमानंदंब्रह्म आनंदो
ब्रह्मेतिव्यजानादित्यादेस्तस्यैवहितल्लक्षणम् ॥लक्षणंपरमानंदोविष्णोरेवनसंशयः ॥ अव्यक्तादि
तृणांतास्तुविप्रुडानंदभागिनइतिब्रह्मवैवर्ते ॥ नचमुख्येसत्यमुख्यंयुज्यते ॥ १५ ॥ ॥ॐश्रु
तोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चॐ ॥ १६ ॥ ॥ सएनान्ब्रह्मगमयतीति ॥ नह्यन्यविद्ययान्यगतिर्यु
क्ता ॥ १६॥ ॥ ॐअनवस्थितेरसंभवाच्चनेतरःॐ ॥१७ ॥ ॥ जीवस्यजीवांतरनियामकत्वेनाऽव
स्थितेः॥साम्यादसंभवाच्चनजीवः ॥ नियमप्रमाणाभावात् ॥ अनीश्वरापेक्षत्वाच्च ॥१७॥ अ०
॥ ४ ॥ यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरंयःपृथिवीमंतरोयमयत्ये

षतआत्मांतर्याम्यमृतइत्यादिनांतर्याम्युच्यते ॥ तत्रचैतदमृतमित्युक्तममृतत्वमुच्यते ॥ सचरी
रत्वयस्यपृथिवीशरीरमित्यादिनासर्वात्मकत्वात्प्रकृतिस्तत्तज्जीवोवायुक्तः ॥ नहिविष्णोःपृथिव्या
दिशमंगीक्रियतइत्यतआह ॥ ॥ ॐअंतर्याम्यधिदेवादिषुतद्धर्मव्यपदेशात्ॐ ॥ १८॥ ॥ यंपृथि
वीनवेदयःपृथिव्याअंतरइत्यादिनाअधिदैवादिषुतद्धर्मव्यपदेशाद्विष्णुरेवांतर्यामी ॥ सहिनतेवि
ष्णोजायमानोनजातःसर्वोऽतोऽश्रुतोगतोमतोनतोदृष्टोविज्ञातोनादिष्टःसर्वेषांभूतानामंतरपुरुषइ
त्यादिनाविदितोंतरश्च ॥ १८ ॥ ॥ ॐनचस्मार्तमतद्धर्माभिलापात्ॐ ॥ १९॥ ॥ त्रिगुणत्वादिप्र
धानधर्मानुक्तेर्नस्मृत्युक्तंप्रधानमंतर्यामी ॥ १९ ॥ ॥ ॐशारीरश्चोभयेऽपिहिभेदेनैनमधीयतेॐ ॥
॥२०॥ ॥ यआत्मनितिष्ठन्नात्मनोंतरोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरंयआत्मानमंतरोयमयत्येषत
आत्मांतर्याम्यमृतः ॥ योविज्ञानेतिष्ठन्विज्ञानादंतरोयंविज्ञानंनवेदयस्यविज्ञानंशरीरमित्युभयेऽ
पिहिशाखिनोभेदेनैनंजीवमधीयते ॥ शीर्यतेनित्यमेवास्माद्विष्णोस्तुजगदीदृशम॥ रमतेचपराह्य
स्मिन्शरीरंतस्यतज्जगदितिवचनान्नशरीरत्वविरोधः ॥ २०॥ अ० ५॥ अदृश्यत्वादिगुणाविष्णो
रुक्ताः ॥ तत्रयत्तदद्रश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादंनित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मंत
दव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराइत्युक्त्वा ॥ यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचयथापृथिव्यामोषधयः
संभवंतियथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाऽक्षरात्संभवतीहविश्वमित्युक्त्वातस्माच्चाक्षरात्परतः
परइतिपरःप्रतीयते ॥ अतोब्रवीति ॥ ॥ ॐअदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेःॐ ॥ २१ ॥ ॥ पृथि
व्यादिदृष्टांतमुक्त्वाऽक्षरात्संभवतीहविश्वमित्यतःपरंतत्परतःपराभिधानात्कूटस्थोऽक्षरउच्यतइ

तिस्मृतेश्चप्रकृतेःप्राप्तिः ॥ ब्रह्मशब्दात्तत्परतःपराभिधानादेवचहिरण्यगर्भस्य ॥ तमेवंविद्वानमृत
इहभवति॥ तत्कर्महरितोषंयत्साविद्यातन्मतिर्यया ॥ अथद्वेवावविद्येवेदितव्येपराचैवाऽपराच॥
तत्रयेवेदायान्यंगानियान्युपांगानियानिप्रत्यंगानिसाअपरा ॥ अथपरा ॥ ययासहरिर्वेदितव्यो
योऽसावदृश्योनिर्गुणःपरःपरमात्मेत्यादिनातद्धर्मत्वेनाऽवगतपरविद्याविषयत्वोक्तेर्विष्णुरेवादृश्य
त्वादिगुणकः ॥ २१ ॥ ॥ ॐविशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांचनेतरौॐ ॥ २२ ॥ ॥ यःसर्वज्ञःसर्ववि
द्यस्यज्ञानमयंतपइतिविशेषणान्नप्रकृतिः ॥ तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नंचजायतेइतिभेदव्यपदे
शान्नविरिंचः ॥ अपरंत्वक्षरंयासाप्रकृतिर्जडरूपिका ॥ श्रीःपराप्रकृतिःप्रोक्ताचेतनाविष्णुसंश्र
या ॥ तामक्षरंपरंप्राहुःपरतःपरमक्षरम् ॥ हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितमितिस्कांदे ॥ त्र्य
क्षराभिधानादक्षरात्परतःपरइत्यपिविशेषणमेव ॥ जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमिति
वीतशोकः ॥ इतिभेदव्यपदेशादीशपदप्राप्तोपिनरुद्रः ॥ २२ ॥ ॥ ॐरूपोपन्यासाच्चॐ ॥ २३ ॥
॥ यदापश्यःपश्यतेरुग्मवर्णंकर्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिमिति ॥ एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशं
करः ॥ समुनिर्भूत्वासमाचिंतयत् ॥ ततएतेव्यजायंतविश्वोहिरण्यगर्भोग्निर्यमोवरुणरुद्रेंद्राइ
ति ॥ तस्यहैतस्यपरमस्यनारायणस्यचत्वारिरूपाणि ॥ शुक्लंरक्तंरौग्मंकृष्णमिति ॥ सएतान्येते
भ्योऽभ्यचीक्लृपत् ॥ विमिश्राणिव्यमिश्रयत् ॥ अतएतादृगेतद्रूपमितितस्यैवहिरूपाण्यभिधी
यंते ॥ २३ ॥ अ० ६ ॥ अदृश्यत्वादिगुणेषुसर्वगतत्वम् ॥ यस्त्वेतमेवंप्रादेशमात्रमभिविमानमा
त्मानंवैश्वानरमुपास्तइतिवैश्वानरस्योक्तमित्यतआह ॥ ॥ ॐवैश्वानरःसाधारणशब्दविशेषात्ॐ

॥ २४ ॥ ॥ अग्नाविष्णोः साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य विष्णावेव प्रसिद्धात्मशब्देन विशेषणाद्वैश्वा
नरो विष्णुरेव ॥ २४ ॥ ॥ ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ ॥ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देह
माश्रित इति स्मर्यमाणमत्रापि स एवोच्यत इत्यस्यानुमापकम् ॥ समाख्यानात् ॥ इति शब्दः समा
ख्याप्रदर्शकः ॥२५॥ ॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषविध
मपि चैनमधीयते ॐ ॥२६॥ ॥ अयमग्निर्वैश्वानरः ॥ वैश्वानरमृत आजातमग्निमित्यादि शब्दः ॥
वैश्वानरे तद्भुतं भवति ॥ हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्याद्यग्निलिंगमादि
शब्देनोक्तम् ॥ येनेदमन्नं पच्यते तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिना पाचकत्वेनान्तः प्रति
ष्ठानं च प्रतीयते ॥ तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न ॥ अथ हैममात्मानमणोरणीयांसं परतः परं विश्वं हरिमुपा
सीतेति सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिंगः सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप इति स य एतमेवमात्मानं विश्वं
हरिमारादरमुपास्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु वेदेषु कामचारो भवतीति तत्तन्नाम
लिंगादिना तस्यैव दृष्ट्युपदेशान्महोपनिषदि ॥ अनात्तत्वादनात्मा न ऊनत्वाद्गुणराशितः ॥ अब्रह्मा
णः परे सर्वे ब्रह्मात्मा विष्णुरेव हीत्यादिना को न आत्मा किं ब्रह्मेत्यारंभाच्चान्येषामसंभवाद्विष्णुरेव वैश्वा
नरः ॥ चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेत्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभिहितस्तद्विधमेवात्र मू
र्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्मेत्यादिनैनं वैश्वानरमधीयते ॥ चशब्देन सकलवेदतंत्रपुरा
णादिषु विष्णुपरत्वं पुरुषसूक्तस्य दर्शयति ॥ तथा च ब्राह्मे ॥ यथैव पौरुषं सूक्तं नित्यं विष्णुपरायणम् ॥
तथैव मे मनो नित्यं भूयाद्विष्णुपरायणमिति ॥ चतुर्वेदशिखायां च ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सह

रूपादिति ॥ एषह्येवाचिंत्यःपरःपरमोहरिरादिरनादिरनंतोनंतशीर्षोनंताक्षोनंतबाहुरनंतगुणोनंत
रूपइति॥ बृहत्संहितायांच॥ यथाहिपौरुषंसूक्तंविष्णोरेवाभिधायकम्॥ नतथासर्वेवेदाश्चवेदांगानि
चनारदेत्यादि॥ यस्माद्यज्ञायतेचांगाल्लोकवेदादिकंहरेः॥ तन्नामवाच्यमंगंतद्यथाब्रह्मादिकंमुख
मितिनारदीयवचनान्नाभेदोक्तिविरोधः॥ २६॥ ॐअतएवनदेवताभूतंचॐ ॥ २७॥ ॥ अग्निर्वैश्वान
रादिशब्दस्तेजसिभूतेऽग्निदेवतायांचप्रसिद्धोप्यतःपूर्वोक्तहेतुतएवात्रनसातच्चाभिधीयते ॥ २७॥
॥ ॐसाक्षादप्यविरोधंजैमिनिःॐ ॥ २८॥ ॥ नाग्न्यादयःशब्दाअग्न्यादिवाचकास्तथापिसाक्षादे
वानन्ययोगेब्रह्मवाचकैःशब्दैर्व्यवहारार्थमनभिज्ञानाच्चान्यत्रव्यवहरंतीत्यभ्युपगमेऽविरोधंजैमिनि
र्वक्ति ॥ व्यासचित्तस्थिताकाशादवच्छिन्नानिकानिचित्॥ अन्येव्यवहरंत्येतान्यूरीकृत्यगृहादिव
दितिस्कांदवचनान्नमतानांपरस्परंविरोधः ॥ २८ ॥ ॥ ॐअभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यःॐ ॥ २९ ॥
तत्रतत्रप्रसिद्धावप्यग्न्यादिषुब्रह्मणोभिव्यक्तेरग्न्यादिसूक्तनियमइत्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥ ॥ ॐअ
नुस्मृतेर्बादरिःॐ ॥ ३० ॥ ॥ तत्रतत्रोक्तस्यविष्णोरग्न्यादिष्वनुस्मर्यमाणत्वात्तन्नियमइतिबाद
रिः ॥ ३० ॥ ॥ ॐसंपत्तेरितिजैमिनिस्तथाहिदर्शयतिॐ ॥ ३१ ॥ ॥ साक्षादप्यविरोधंवदन्जै
मिनिःसूक्तादिनियममग्न्यादिसंप्राप्त्यामन्यते ॥ तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिदर्शयति ॥ ३१॥
नह्यन्योपासकोन्यंप्राप्नुतइतियुज्यतइत्यतआह ॥ ॥ ॐआमनंतिचैनमस्मिन्ॐ ॥ ३२ ॥ ॥
एनंविष्णुमस्मिन्नग्न्यादावामनंतियोऽग्नौतिष्ठन्यएषएतस्मिन्नग्नौतेजोमयोऽमृतमयःपुरुषइत्या
दिना ॥ ३२ ॥ अ० ३७ ॥ ॥ इतिश्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगव
त्पदाचार्यविरचितेप्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥ ॥

श्रीहयग्रीवायनमः ॥ ॥ ॐतत्रचान्यत्रप्रसिद्धानांशब्दानांविष्णौसमन्वयंप्रायेणास्मिन्पादेदर्श
यति॥विष्णोःपरविद्याविषयत्वमुक्तम् ॥ तत्रयस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंमनःसहप्राणैश्चस
र्वैः ॥ तमेवैकंजानथाऽऽत्मानमित्यत्रप्राणानांग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतकः ॥ प्राणेश्वरःकृत्तिवासाः
पिनाकीत्यादिनारुद्रस्यप्राणाधारत्वप्रतीतेः॥ सएषोंतश्चरतेबहुधाजायमानइतिजीवलिंगाच्चतयोः
प्राप्तिरिति ॥ अतउच्यते ॥ ॥ ॐद्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दात्ॐ ॥१॥ ॥ तमेवैकंजानथाऽऽत्मान
मित्यात्मशब्दाद्युभ्वाद्याश्रयोविष्णुरेव ॥ आत्मब्रह्मादयःशब्दास्तमृतेविष्णुमव्ययम् ॥ नसंभव
तियस्मात्तैर्नैवाप्तागुणपूर्णतेतिब्रह्मवैवर्त्ते ॥ १ ॥ ॥ ॐमुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्ॐ ॥ २ ॥ ॥ अमृ
तस्यैषसेतुरिति॥ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् ॥ नारायणंमहाज्ञेयंविश्वात्मानंपरायणम् ॥ मुक्तानांपरमाग
तिः ॥ एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिनातस्यैवमुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् ॥ बहुनात्रकि
मुक्तेनयावच्छ्वेतंनगच्छति ॥ योगीतावन्नमुक्तःस्यादेषशास्त्रस्यनिर्णयइत्यादित्यपुराणे ॥२॥ ॥
ॐनानुमानमतच्छब्दात्ॐ ॥३॥ ॥ नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्रवाच्यः ॥ भस्मधरोग्र
त्वादितच्छब्दाभावात्सोंतकःसरुद्रःसप्राणभृत्सप्राणनायकःसईशोयोहरिर्योनंतोयोविष्णुर्यःपरः
परोवरीयानित्यादिनाप्राणग्रंथिरुद्रत्वादेर्विष्णोरेवोक्तत्वात् ॥ ब्रह्मांडेच॥रुजंद्रावयतेयस्माद्रुद्रस्त
स्माज्जनार्दनः ॥ ईशनादेवचेशानोमहादेवोमहत्त्वतः ॥ पिबंतियेनराताकंमुक्ताःसंसारसागरात् ॥
तदाधारोयतोविष्णुःपिनाकीतिततस्मृतः ॥ शिवःसुखात्मकत्वेनशर्वःशंरोधनाद्धरिः ॥ कृत्यात्म
कामिमंदेहंयतोवस्तेप्रवर्तयन् ॥ कृत्तिवासास्ततोदेवोविरिंचश्चविरेचनात् ॥ बृंहणात्ब्रह्मनामाऽ

सावैश्वर्यादिंद्रउच्यते ॥ एवंनानाविधैःशब्दैरेकएवत्रिविक्रमः ॥ वेदेषुसपुराणेषुगीयतेपुरुषोत्तमइ
ति ॥ वामनेच ॥ नतुनारायणादीनांनाम्नामन्यत्रसंभवः ॥ अन्यनाम्नांगतिर्विष्णुरेकएवप्रकी
र्तितइति ॥ स्कांदेच ॥ ऋतेनारायणादीनिनामानिपुरुषोत्तमः ॥ प्रादादन्यत्रभगवान्राजे
वर्तेस्वकंपुरमिति ॥ चतुर्मुखःशतानंदोब्रह्मणःपद्मभूरिति ॥ उग्रोभस्मधरोनग्नःकपालीतिशिवस्य
च ॥ विशेषनामानिददौस्वकीयान्यपिकेशवइतिचब्राह्मे ॥ ३ ॥ ॥ ॐप्राणभृच्चॐ ॥ ४ ॥ ॥ ए
तैरेवहेतुभिर्नजीवोवायुश्च ॥ अजायमानोबहुधाविजायतइतितस्यैवबहुधाजन्मोक्तेः॥४॥ ॥ ॐ
भेदव्यपदेशात्ॐ ॥ ५ ॥ ॥ नचैक्यंवाच्यम् ॥ जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिभेद
व्यपदेशात् ॥ ५ ॥ ॥ ॐप्रकरणात्ॐ ॥ ६ ॥ ॥ द्वेविद्येवेदितव्येइतितस्यह्येतत्प्रकरणम् ॥ ६ ॥
॥ ॐस्थित्यदनाभ्यांचॐ ॥७॥ ॥ द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते ॥ तयोरन्यः
पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीतीशजीवयोःस्थित्यदनोक्तेः ॥ ७ ॥ अ० ॥ १ ॥ प्राणो
वाआशायाभूयानित्युक्त्वायोवैभूमातत्सुखमित्युक्तेस्तस्यैवभूमत्वप्राप्तिः॥ उत्क्रांतप्राणानित्यादि
तल्लिंगात् ॥ प्राणशब्दश्चवायुवाचीति ॥ अतोवक्ति ॥ ॥ ॐभूमासंप्रसादादध्युपदेशात्ॐ ॥ ८ ॥
॥ संप्रसादात्पूर्णसुखरूपत्वात् ॥ अध्युपदेशात्सर्वेषामुपर्युपदेशाच्चविष्णुरेवभूमा ॥ सहस्रशीर्षंदे
वंविश्वाक्षंविश्वशंभुवम् ॥ विश्वंनारायणंदेवमक्षरंपरमंपदम् ॥ विश्वतःपरमान्नित्यमितिहिश्रु
तिः ॥ तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतीत्यादिनानोत्क्रमणादिर्लिंगविरोधोऽपि॥८॥ ॥ ॐधर्मोपपत्तेश्चॐ
॥ ९ ॥ सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥ अ० ॥ २ ॥ अदृश्यत्वादिगुणाविष्णोरुक्ताः ॥ अदृष्टं

द्रष्टृश्रुतंश्रोत्रित्यादिना ॥ अहंसोममाहनसंबिभर्मीत्यादेस्तस्यापिसंभवान्मध्यमाक्षरस्योक्ताइ
ति ॥ ॥ अतोब्रूते ॥ ॥ ॐअक्षरमंबरांतधृतेः ॐ ॥ १० ॥ ॥ एतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओ
तश्चप्रोतश्चेत्यंबरांतस्यसर्वस्यधृतेर्ब्रह्मैवाक्षरम् ॥ यउत्रिधातुपृथिवीमुतद्यामेकोदाधारभुवनानि
विश्वा ॥ भर्तासन्भ्रियमाणोबिभर्ति ॥ एकोदेवोबहुधानिविष्टः ॥ यदाभारंतंद्रयतेस
भर्तुम् ॥ परास्यभारंपुनरस्तमेति ॥ यस्मिन्निदꣳसंचविचैधिसर्वंयस्मिन्देवाअधिविश्वेनिषे
दुरित्यादिश्रुतेः ॥ पृथिव्यादिप्रकृत्यंतंभूतंभव्यंभवच्चयत् ॥ विष्णुरेकोबिभर्तीदंनान्यस्तस्मा
त्क्षमोधृतावितिचस्कांदे ॥१०॥ ॥ ॐसाचप्रशासनात् ॐ ॥११॥ ॥ साचधृतिःप्रशासनादु
च्यते ॥ एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइत्यादिना ॥ तच्चप्रशासनंवि
ष्णोरेव ॥ सप्तार्धगर्भाभुवनस्यरेतोविष्णोस्तिष्ठंतिप्रदिशाविधर्मणि ॥ चतुर्भिःसाकंनवतिंचनाम
भिश्चक्रंनवृत्तंव्यतीँरवीविपदित्यादिश्रुतेः॥ एकःशास्तानद्वितीयोऽस्तिशास्तायोहृच्छयस्तमह
मिहब्रवीमि॥नकेवलंमेभवतश्चराजन्सवैबलंबलिनांचापरेषामित्यादेश्च ॥ ११॥ ॥ ॐअन्यभाव
व्यावृत्तेश्चॐ॥१२॥ ॥ अस्थूलमनण्वित्यादिनास्थूलाण्वादीनामन्यवस्तुस्वभावानांव्यावृत्तेश्च॥
अस्थूलोऽनणुरमध्यमोमध्यमोव्यापकोऽव्यापकोयोऽसौहरिरादिरनादिरविश्वोविश्वःसगुणोनिर्गु
णइत्यादेर्विष्णोरेवैतेधर्माः॥अस्थूलोनणुरूपोसावविश्वोविश्वएवच ॥ विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्या
त्पुरुषोत्तमइतिचब्राह्मे॥१२॥अ०३॥सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिनासतःस्रष्टृत्वमुच्यते॥तच्च
सद्बहुस्यांप्रजायेयेतिपरिणामप्रतीतेर्नविष्णुः॥ सह्यविकारःसदाशुद्धोनित्यआत्मासदाहरिरित्या

दिनाऽविकारःप्रसिद्धइति॥अतोब्रवीति॥ ॥ॐईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सःॐ॥१३॥तदैक्षतेतीक्षति
कर्मव्यपदेशात्सएवविष्णुरत्रोच्यते॥ नान्योतोस्तिद्रष्टानान्यदतोस्तिद्रष्टॄत्यादिनातस्यैवहितल्ल
क्षणम्॥बहुत्वंचाविकारेणोक्तम्॥अजायमानोबहुधाविजायतइति॥१३॥अ०४॥चंद्रादित्याद्या
धारत्वंविष्णोरुक्तम्॥तच्चअथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतरआकाशः॥किं
तदत्रविद्यते ॥ उभेअस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहिते॥उभावग्निश्चवायुश्चसूर्याचंद्रमसाउभौ
विद्युन्नक्षत्राणीत्यादिनाऽऽकाशस्यप्रतीयते ॥ सचाकाशोनविष्णुः ॥ तस्यांतेसुषिरंसूक्ष्मंतस्मि
न्सर्वंप्रतिष्ठितमितिश्रुतेरिति ॥ अतआह॥ ॥ ॐदहरउत्तरेभ्यःॐ ॥ १४ ॥ ॥ यआत्मापहत
पाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पःसोन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासि
तव्यइत्यादिभ्यउत्तरेभ्योगुणेभ्योदहरेविष्णुरेव॥योशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृत्युमत्येति ॥स
एषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यउदितइत्यादिनाविष्णोरेवहितेगुणाः॥नित्यतीर्णाशनायादिरेकएवहरिःस्वतः।
अशनायादिकानन्येतत्प्रसादात्तरंतिहीतिचपाद्मे॥सापेक्षनिरपेक्षयोश्चनिरपेक्षंस्वीकर्तव्यम्॥ सत्य
कामःपरोनास्तितमृतेविष्णुमव्ययम्॥सत्यकामत्वमन्येषांभवेत्तत्काम्यकामितेतिस्कांदे ॥१४॥
ॐगतिशब्दाभ्यांतथाहिदृष्टंलिंगंचॐ॥१५॥ ॥ अहरहर्गच्छंत्यएतंब्रह्मलोकंनविदंतीतिसुप्तस्य
तद्गतिब्रह्मशब्दश्चोच्यते ॥ सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेस्तंहिसुप्तोगच्छति ॥ अरश्चहवै
ण्यश्चार्णवौब्रह्मलोकेइतिलिंगंचतथादृष्टम् ॥ अरश्चवैण्यश्चसुधासमुद्रौतत्रैवसर्वाभिमतप्रदौद्वावि
त्यादिनातस्यैवहितल्लक्षणत्वेनोच्यते॥१५॥ ॥ ॐधृतेश्चमहिम्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेःॐ॥१६॥ ॥ ए

षसेतुर्विधृतिरितिधृतेः ॥ एषभूताधिपतिरेषभूतपालइत्याद्यस्यमहिम्नोस्मिन्नुपलब्धेः ॥ एत
स्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्च॥ एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गि ॥ सहिसर्वाधिपतिः ॥
सहिसर्वपालःसईशःसविष्णुःपतिंविश्वस्यात्मेश्वरमित्यादिश्रुतिभ्यः ॥तस्यह्येषमहिमा ॥ सर्वेशो
विष्णुरेवैकोनान्योऽस्तिजगतःपतिरितिचस्कांदे ॥१६॥ ॥ॐप्रसिद्धेश्चॐ॥१७॥ ॥ तत्रापिदहरं
गगनंविशोकस्तस्मिन्यदंतस्तदुपासितव्यमितिप्रसिद्धेश्च ॥तदंतस्थत्वापेक्षत्वान्नसुषिरश्रुतिविरो
धः॥१७॥ ॥ॐइतरपरामर्शात्सइतिचेन्नासंभवात्ॐ॥१८॥ ॥ परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभि
निष्पद्यतएषआत्मेतिहोवाचेतिजीवपरामर्शात्सइतिचेन्न ॥ तस्यस्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसंभवात्
॥१८॥ ॥ॐउत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तुॐ॥ १९ ॥ ॥ सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणइत्याद्यु
त्तरवचनाज्जीवएवेतिचेन्न ॥ तत्रहिपरमेश्वरप्रसादादाविर्भूतस्वरूपोमुक्तउच्यते॥यत्प्रसादात्स
मुक्तोभवतिसभगवान्पूर्वोक्तः॥१९॥ ॥ॐअन्यार्थश्चपरामर्शःॐ॥२०॥यंप्राप्यस्वेनरूपेणजीवोऽ
भिनिष्पद्यतेसएषआत्मेतिपरमात्मार्थश्चपरामर्शः॥२०॥ ॥ॐअल्पश्रुतेरितिचेत्तदुक्तम्ॐ॥२१॥
दहरइत्यल्पश्रुतेर्नेतिचेन्न ॥ निचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेत्युक्तत्वात् ॥ एषमआत्माऽतर्हृदयेज्या
यानितिश्रुत्युक्तत्वाच्च॥२१॥अ०५ ॥ अदृश्यत्वादयःपरमेश्वरगुणाउक्तास्तेषांसुखंशाश्वतंनेतरे
षाम्॥तदेतदितिमन्यंतेऽनिर्देश्यंपरमंसुखमित्यादिनाज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वंचोच्यत
इति॥अतोवक्ति॥ ॥ ॐअनुकृतेस्तस्यचॐ॥२२॥ ॥ तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यनुकृतेस्तस्य
भासासर्वमिदंविभातीतिवचनाच्चपरमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपः ॥ नहिज्ञानिसुखमनुभातिसर्वंनचत

द्भासा ॥ अहंतत्तेजोरश्मीदितिनारायणभासाहिसर्वंभाति ॥२२॥ ॥ ॐअपिस्मर्यतेॐ ॥२३॥
यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति ॥ नत
द्भासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः॥ यद्गत्वाननिवर्त्तंतेतद्धामपरमंममेतिच ॥२३॥ अ० ६॥विष्णुरे
वजिज्ञास्यइत्युक्तम् ॥ तत्रऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति ॥ मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवा
उपासतइतिसर्वदेवोपास्यःकश्चित्प्रतीयते ॥ सचएवमेवैषप्राणइतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेवसंनि
धत्ते ॥ योयंमध्यमःप्राणःकुविदंगेत्यादिनाप्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्यमत्वात्सर्वदेवोपास्यत्वाच्चवा
युरेवेतिप्रतीयते ॥ अतोऽब्रवीत् ॥ ॥ ॐशब्दादेवप्रमितःॐ ॥ २४ ॥ ॥ वामनशब्दादेववि
ष्णुरितिप्रमितः ॥ नहिश्रुतेर्लिंगंबलवत् ॥ श्रुतिर्लिंगंसमाख्याचवाक्यंप्रकरणंतथा ॥ पूर्वंपूर्वं
बलीयःस्यादेवमागमनिर्णयइतिस्कांदे ॥ तच्चलिंगंविष्णोरेव ॥ तस्यैवप्राणोक्तेस्तद्दैत्वंप्राणोऽभ
वइति ॥२४॥ ॥ ॐहृद्यपेक्षयातुमनुष्याधिकारत्वात्ॐ ॥ २५ ॥ ॥ सर्वगतस्यापितस्यांगुष्ठमात्र
त्वंहृद्यवकाशापेक्षयायुज्यते ॥ इतरप्राणिनामंगुष्ठाभावेपिमनुष्याधिकारत्वान्नविरोधः ॥ २५ ॥
अ० ७॥ मनुष्याणामेववेदविद्यायामधिकारइत्युक्तम् ॥ तिर्यगाद्यपेक्षयैवमनुष्यत्वविशेषणमुक्त
म् ॥नतुदेवाद्यपेक्षयेत्याह ॥ ॥ ॐतदुपर्यपिबादरायणःसंभवात्ॐ ॥२६॥ ॥ तदुपरिमनुष्याणां
सताम् ॥ देवादित्वप्राप्त्युपरि ॥ संभवतिहितेषांविशिष्टबुद्ध्यादिभावात् ॥ तिर्यगादीनांतदभावा
दभावः ॥ तेषामपियत्रविशिष्टबुद्ध्यादिभावस्तत्राविरोधः ॥ निषेधाभावात् ॥ दृश्यंतेहिजरितार्या
दयः ॥ ॥ ॐविरोधःकर्मणीतिचेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्ॐ ॥ २७ ॥ ॥ मनुष्याएवदेवादयो

भवंतीतितदुपरीत्युक्तम् ।। तत्रयदिमनुष्याःसंतोदेवादयोभवंतितत्पूर्वंदेवताभावाद्देवतोद्दिष्टकर्मणिविरोधइतिचेन्न ।। अनेकेषांदेवतापदप्राप्तेर्दर्शनात् ।। तेहनाकंमहिमानःसचंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाइति ।।२७।। ।। ॐशब्दइतिचेन्नातःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्ॐ ।।२८।। ।।वाचाविरूपमित्ययेत्याहिश्रुतेराप्त्यनिश्चयान्नित्यत्वापेक्षत्वाच्चमूलप्रमाणस्यस्वतःप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चनित्यत्वाद्वेदस्यतदुदितानांदेवानामनित्यत्वात्पुनरन्यभावनियमाभावाच्चशब्देविरोधइतिचेन्न ।। सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् ।। यथैवनियमःकालेसुरादिनियमस्तथा ।। तस्मान्नानीदृशंकापिविश्वमेतद्भविष्यतीत्यादेरतएवशब्दात्तेषांप्रभवनियमात् ।। महतांप्रत्यक्षात् ।। यथेदानींतथोपर्यपिदेवाभविष्यंतीतीतरेषामनुमानाच्च।।२८।। ।।ॐअतएवचनित्यत्वम्ॐ।।२९।। ।।अतएवशब्दस्यनित्यत्वादेवचदेवप्रवाहनित्यत्वंयुक्तम् ।। २९ ।। ।। ॐसमाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधोदर्शनात्स्मृतेश्चॐ ।।३०।। ।। अतीतानागतानांदेवानांसमाननामरूपत्वात्प्राप्तपदानांमुक्त्याऽवृत्तावप्यविरोधः ।। यथापूर्वमितिदर्शनात् ।। अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा ।। ऋषीणांनामधेयानियाश्चवेदेषुदृष्टयः ।। वेदशब्देभ्यएवादौनिर्ममेसमहेश्वरइतिस्मृतेश्च ।। ३० ।। ॐमध्वादिष्वसंभवादनधिकारंजैमिनिःॐ ।।३१।। ।। वसूनामेवैकोभूत्वेत्यादिनाप्राप्यफलत्वात्प्राप्तपदानांदेवानांमध्वादिविद्यास्वनधिकारंजैमिनिर्मन्यते ।।३१।। ।।ॐज्योतिषिभावाच्चॐ ।। ।।३२।। ।। ज्योतिषिसर्वज्ञत्वेभावाच्च ।। आदित्यप्रकाशेंतर्भाववत् ।। तज्ज्ञानेसर्ववस्तूनामंतर्भावात्।।नित्यसिद्धत्वाच्चविद्यानाम्।।३२।। ।।ॐभावंतुबादरायणोऽस्तिहिॐ ।।३३।। ।। फलेविशेषभा

वात् ॥ प्राप्तपदानामपिदेवानांमध्वादिष्वप्यधिकारंबादरायणोमन्यते ॥अस्तिहिप्रकाशविशेषः॥
यावत्सेवापरेतत्त्वेतावत्सुखविशेषता॥संभवाच्चाप्रकाशस्यपरमेकमृतेहरिम्॥ तेषांसामर्थ्ययोगाच्च
देवानामप्युपासनम् ॥ सर्वंविधीयतेनित्यंसर्वंयज्ञादिकर्मचेतिस्कांदे ॥ उक्तफलानधिकारमात्रं
जैमिनिमतमतोनमतविरोधः ॥ सर्वज्ञस्यैवकृष्णस्यत्वेकदेशविचिंतितम् ॥ स्वीकृत्यमुनयोब्रू
युस्तन्मतंनविरुध्यतइतिचब्राह्मे ॥ ३३ ॥अ०८॥ ॥ मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽविशेषाच्छूद्र
स्याप्यद्दहारेत्वाशूद्रेतिपौत्रायणोक्तेरधिकारइत्यतआह ॥ ॥ ॐशुगस्यतदनादरश्रवणात्तदाद्र
वणात्सूच्यतेहिॐ ॥ ३४ ॥ ॥ नासौपोत्रायणःशूद्रःशुचाद्रवणमेवहिशूद्रत्वम् ॥ कम्वरएनमेत
त्सन्तमित्यनादरश्रवणात् ॥ सहसंजिहानएवक्षत्तारमुवाचेतिसूच्यतेहि ॥ ३४ ॥ ॥ ॐक्षत्रिय
त्वावगतेश्चोत्तरत्रचैत्ररथेनलिंगात्ॐ ॥ ३५ ॥ ॥ अयमश्वतरीरथइतिचित्ररथसंबंधित्वेनलिंगे
नपौत्रायणस्यक्षत्रियत्वावगतेश्च ॥ रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चित्रइत्यभिधीयतेइतिब्राह्मे ॥ यत्रवेदो
रथस्तत्रनवेदोयत्रनोरथइतिचब्रह्मवैवर्ते ॥ ३५ ॥ ॥ ॐसंस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च
ॐ ॥ ३६ ॥ ॥ अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीततमध्यापयीतेत्यध्ययनार्थसंस्कारपरामर्शात् ॥ नाग्नि
र्नयज्ञोनक्रियानसंस्कारोनव्रतानिशूद्रस्येतिपैंगिश्रुतौसंस्काराभावाभिलापाच्च ॥ उत्तमस्त्रीणां
तुनशूद्रवत् ॥ सपत्नींमेपराधमेत्यादिष्वधिकारदर्शनात् ॥ संस्काराभावेनाभावस्तुसामान्येन॥
अस्तिचतासांसंस्कारः ॥ स्त्रीणांप्रदानकर्मैवयथोपनयनंतथेतिस्मृतेः ॥ ३६ ॥ ॥ ॐतदभाव
निर्धारणेचप्रवृत्तेःॐ ॥ ३७ ॥ ॥ नाहमेतद्वेदभोयद्गोत्रोऽहमस्मीतिसत्यवचनेनसत्यकामस्यशूद्र

त्वाभावनिर्धारणेहारिद्रुमतस्यनैतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हतीतितत्संस्कारेप्रवृत्तेश्च ॥ ३७ ॥ ॥ ॐ
श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्चॐ ॥ ३८ ॥ ॥ श्रवणेत्रपुजतुभ्यांश्रोत्रपरिपूरणम् ॥ अध्य
यनेजिह्वाच्छेदः ॥ अर्थावधारणेहृदयविदारणमितिप्रतिषेधात् ॥ नाग्निर्नयज्ञःशूद्रस्यतथैवाध्य
यनंकुतः ॥ केवलैवतुशुश्रूषात्रिवर्णानांविधीयतइतिस्मृतेश्च॥ विदुरादीनांतूत्पन्नज्ञानत्वात्कश्चि
द्विशेषः ॥३८॥अ० ९॥ ॥यदिदंकिंचजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृतम् ॥ महद्भयंवज्रमुद्यतंयएत
द्विदुरमृतास्तेभवंतीत्युद्यतवज्रज्ञानान्मोक्षःश्रूयतइति ॥ अतोऽब्रवीत् ॥ ॥ ॐकंपनात्ॐ ॥
॥३९॥ ॥ एजतीतिकंपनवचनात् ॥ उद्यतवज्रोभगवानेव ॥ कोह्येवान्यात्कःप्राण्याद्यदेषआ
काशआनंदोनस्यादितिहिश्रुतिः॥प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरितिच ॥ नभस्वतोपिसर्वाःस्युश्चे
ष्टाभगवतोहरेः ॥ किमुतान्यस्यजगतोयस्यचेष्टानभस्वतइतिचस्कांदे ॥ चक्रंचंक्रमणादेषवर्ज
नाद्वज्रमुच्यते ॥ खंडनात्खड्गएवैषहेतिनामास्वयंहरिरितिब्रह्मवैवर्ते ॥ ३९ ॥अ० १०॥ ॥ हृ
दयआहितंज्योतिःपरमात्मेत्युक्तम् ॥ तत्रयोयंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषइत्यत्रो
भौलोकावनु ॥ संचरंतीतिवचनाज्जीवइतिप्रतीयतइति ॥ अतउच्यते ॥ ॥ ॐज्योतिर्दर्शनात्
ॐ ॥ ४० ॥ ॥ विष्णुरेवज्योतिर्विष्णुरेवब्रह्मविष्णुरेवबलंविष्णुरेवयशोविष्णुरेवआनंदइतिद
र्शनात्चतुर्वेदशिखायाम्॥ ज्योतिर्विष्णुरेवप्राज्ञेनात्मनान्वारूढउत्सर्जंयातीतिवचनात्तस्यापिलो
कसंचरणमस्त्येव॥४०॥ अ० ११ ॥ ॥सर्वाधारत्वंविष्णोरुक्तम् ॥ तच्चाकाशोवैनामनामरूपयो
र्निर्वहितेत्यत्राकाशस्यप्रतीयते ॥ वैनामेतिप्रसिद्धोपदेशात् ॥ प्रसिद्धाकाशश्चांगीकर्तव्यइति ॥

अतउच्यते ॥ ॥ ॐआकाशोऽर्थांतरत्वादिव्यपदेशात्ॐ ॥ ४१ ॥ ॥ नेयदंतरातद्ब्रह्मेत्यर्थांतरत्वादिव्यपदेशादाकाशोहरिरेव ॥ अवर्णम् ॥ यतोवाचोनिवर्तंतइत्यादिश्रुतेस्तस्यैवहितलक्षणम्॥ अनामासोऽप्रसिद्धत्वादरूपोभूतवर्जनादितिब्राह्मे ॥ ४१ ॥ अ० १२॥ असंगत्वंपरमात्मनउक्तम् ॥ तच्चसयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइतिस्वप्नादिद्रष्टुःप्रतीयते॥सचजीवःप्रसिद्धेरिति॥अतोवक्ति॥ ॥ॐसुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेनॐ ॥४२॥ ॥ प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरम् ॥ प्राज्ञेनात्मनान्वारूढउत्सर्जन्यातीतिभेदव्यपदेशान्नजीवःपरएवासंगः॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वंचसर्वज्ञत्वात्तस्यैवयुज्यते॥४२॥अ० १३॥एषनित्योमहिमाब्राम्हणस्येतिब्राह्मणस्यापिनित्यमहिमाप्रतीयते ॥ सचब्राह्मणःसवाएषमहानजआत्मेत्यजशब्दाद्विरिंचइतिप्राप्तम् ॥ देवानांचविद्याकर्मणोःपदप्राप्तिःसूचिता ॥ तदुपर्यपीति ॥ अतोऽब्रवीत् ॥ ॥ ॐपत्यादिशब्देभ्यःॐ ॥४३॥ ॥ सर्वस्याधिपतिःसर्वस्येशानःसवाएषनेतिनेतीत्यादिशब्देभ्योनित्यमहिमाविष्णुरेव॥ उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति॥ससार्धगर्भोभुवनस्यरेतोविष्णोस्तिष्ठंतिप्रदिशाविधर्मणि॥सयोतोऽश्रुतइत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यैवहितेशब्दाः॥४३॥ अ० १४॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ ॐश्रुतिलिंगादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानामपिशब्दानांसामस्त्येनविशेषहेतुभिर्विष्णावेवप्रवृत्तिंदर्शयत्यस्मिन्पादे ॥ ॥ ॐआनुमानिकमप्येकेषामितिचेन्नशरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयतिचॐ॥ १॥ ॥ तत्तुसमन्वयादितिसर्वशब्दानांपरमेश्वरेसमन्वयउक्तः॥तन्नयुज्य

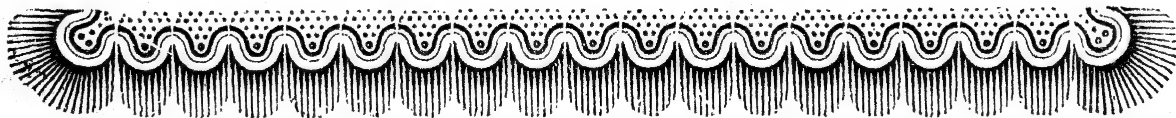
यतोऽव्यक्तात्पुरुषः परइतिसांख्यानुमानपरिकल्पितंप्रधानमप्येकेषांशाखिनामुच्यतइतिचेन्न ॥
तस्यैवपारतंत्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्तेविन्यस्तस्यपरमात्मनएवाव्यक्तशब्देनगृहीतेः ॥ कप्रत्ययः
कुत्सने ॥ परमात्मनएवाव्यक्तशब्दस्तत्तंत्रत्वेनतच्छरीररूपत्वादितरस्याप्यव्यक्तशब्दः ॥
तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीदितिदर्शयति ॥ अव्यक्तमचलंशांतंनिष्कलंनिष्क्रियंपरम् ॥ योवेद
हरिमात्मानंसभयादनुमुच्यतइतिपिप्पलादशाखायाम् ॥ अक्षरंब्रह्मपरममित्युक्त्वाव्यक्तोऽक्षरउ
च्यतइतिवचनाच्च ॥१॥ ॥ ॐसूक्ष्मंतुतदर्हत्वात्ॐ ॥२॥ ॥ सूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यते॥तद्धि
अव्यक्ततामर्हति ॥ सूक्ष्मत्वंचमुख्यंतस्यैव ॥ यत्तत्सूक्ष्मंपरमंवेदितव्यंनित्यंपदंवैष्णवंह्यामनंति॥
यत्तल्लोकानविदुर्लोकसारंविदंत्येतत्कवयोयोगनिष्ठाइतिचपिप्पलादशाखायाम्॥ मुख्येचाविद्यमा
नेनामुख्यंयुक्तम्॥२॥ ॥ॐतदधीनत्वादर्थवत्ॐ ॥३॥ ॥तदधीनत्वाच्चाव्यक्तत्वादीनांतस्यैवाव्य
क्तत्वपरावरत्वादिकमर्थवत्॥यदधीनोगुणोयस्यतद्गुणीसोऽभिधीयते ॥ यथाजीवः परात्मेतियथारा
जाजयीत्यपीतिचस्कांदे ॥३॥ ॥ ॐज्ञेयत्वावचनाच्चॐ ॥४॥ ॥ अन्यस्यनवाच्यत्वंयुज्यते
॥४॥ ॥ॐवदतीतिचेन्नप्राज्ञोहिॐ ॥५॥ ॥ महतः परंध्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमुखात्प्रमुच्यतइतिज्ञेय
त्वंवदतीतिचेन्न॥प्राज्ञः परमात्माहितत्रोच्यते ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयानितितस्यैवहिमहतो
महत्त्वम् ॥ सर्वस्मात्परस्यमहतोपिपरत्वंयुज्यते॥५॥ ॥ ॐप्रकरणात्ॐ॥६॥ ॥ सोध्वनः पारमाप्नो
तितद्विष्णोः परमंपदमितितस्यह्येतत्प्रकरणम् ॥६॥ ॥ॐत्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रश्नश्चॐ ॥७॥
त्रयाणामेवपितृसौमनस्यस्वर्ग्याग्निपरमात्मनांप्रश्नउपन्यासश्च॥ अविज्ञातप्रार्थनंचप्रश्नइत्यभिधी

यतइतिवचनान्नविरोधः ॥७॥ ॥ॐमहद्वच्चॐ॥८॥ ॥यथामहच्छब्दोमहत्तत्त्वेप्रसिद्धोपिपरम
महत्त्वात्परमात्मनएवमुख्यः ॥ एवमितरेपि ॥ ८ ॥ ॥ॐचमसवदविशेषात्ॐ ॥९॥ ॥ यथा
चमसशब्दोऽन्यत्रप्रसिद्धोपिइदंतच्छिरएषह्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइतिश्रुतेःशिरोवाचकः ए
वमव्यक्तादिशब्दाःसर्वेऽन्यत्रप्रसिद्धाअपिनामानिसर्वाणियमाविशंतितंवैविष्णुंपरममुदाहरंतीति
श्रुतेःपरमात्माभिधायकाएवाविशेषाच्छ्रुतेः ॥ ९ ॥ अ० १ ॥ वसंतेवसंतेज्योतिषायजेते
त्यादिकर्माभिधायककर्मक्रमादिविरोधान्नयुज्यतइति ॥ अतआह ॥ ॥ ॐज्योतिरुपक्रमा
त्तुतथाह्यधीयतएकेॐ ॥१०॥ ॥ ज्योतिरादिकर्मवाचकत्वेनप्रसिद्धाभिधेयोपिसएव ॥ एषइमं
लोकमभ्यार्चदित्युपक्रम्यतावाएतःसर्वाऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाः॥एकैवव्याहृतिःप्राणएवप्राणऋ
चइत्येवविद्यादितिह्यधीयतएके॥१०॥ ॥ॐकल्पनोपदेशाच्चमध्वादिवदविरोधःॐ॥११॥ ॥मधु
विद्यादिवत्सर्वशब्दार्थत्वेनपरस्यकल्पनोपदेशाच्चनकर्मक्रमादिविरोधः॥११॥अ० २॥ ॥ ॐनसं
ख्योपसंग्रहादपिनानाभावादतिरेकाच्चॐ॥१२॥ ॥यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितइत्या
दिषुबहुसंख्योपसंग्रहेपिनविरोधः॥तस्यैवाऽऽकाशादिषुनानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूपत्वाच्च ॥१२
पंचजनानाह ॥ ॥ ॐप्राणादयोवाक्यशेषात्ॐ ॥१३॥ ॥ प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रोत्र
स्यश्रोत्रमन्नस्यान्नंमनसोमनइतिवाक्यशेषात् ॥१३॥ ॥ ॐज्योतिषैकेषामसत्यन्नेॐ ॥१४॥
॥ तद्देवाज्योतिषांज्योतिरित्यनेनकाण्वानांपंचकम्॥१४॥अ० ३॥ अवांतरकारणत्वेनापिसएवो
च्यतइतिवक्ति॥ ॥ ॐकारणत्वेनचाकाशादियथाव्यपदिष्टोक्तेःॐ ॥१५॥ ॥आकाशादिष्ववां

तरकारणत्वेनसएवस्थितः ॥ यथाव्यपदिष्टस्यैवपरस्ययआकाशेतिष्ठन्नित्यादिनाऽऽकाशा
दिषूक्तेः॥ १५॥अ० ४॥सर्वशब्दानांपरमात्मवाचकत्वेकथमन्यत्रव्यवहारइत्यतोऽब्रवीत्॥ ॥ॐस
माकर्षात्ॐ ॥ १६ ॥ ॥ परमात्मवाचिनःशब्दाअन्यत्रसमाकृष्यव्यवह्रियंते ॥ परस्यवाचकाः
शब्दाःसमाकृष्येतरेष्वपि॥ व्यवह्रियंतेसततंलोकवेदानुसारतइतिपाद्मे॥ १६॥ तर्हिकथंतेषांशब्दा
नांजगतिप्रसिद्धिः ॥ ॥ ॐजगद्वाचित्वात्ॐ ॥ १७॥ ॥ जगतिव्यवहारोलोकस्यनतुपरमा
त्मनितथा ॥ अतोजगतिप्रसिद्धिःशब्दानाम् ॥ १७॥ ॥ ॐजीवमुख्यप्राणलिंगादितिचेत्तद्व्या
ख्यातम्ॐ ॥१८॥ ॥ तदधीनत्वात्तच्छब्दवाच्यत्वमित्युक्तम् ॥ तज्जीवमुख्यप्राणयोर्लिंगम् ॥
अस्ययदैकांशाखांजीवोजहात्यथसाशुष्यति ॥ वायुनाहिसर्वैलोकानेनीयंतइत्यादिश्रुतिभ्यइति
चेन्न ॥ उपासात्रैविध्यादितिव्याख्यातत्वात् ॥ १८ ॥ ॥ ॐअन्यार्थंतुजैमिनिःप्रश्नव्याख्याना
भ्यामपिचैवमेकेॐ॥ १९ ॥ ॥ परमात्मज्ञानार्थंकर्मादिकमपिवदतीतिजैमिनिः ॥ कस्मिन्नुभ
गवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतितस्मैसहोवाच ॥ द्वेविद्येवेदितव्ये ॥ कथंनुभगवःसआ
देशोभवतीति ॥ यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनेत्यादिनाप्रश्नव्याख्यानाभ्याम् ॥ एवमपिचैकेपठंति ॥
यस्तंनवेदकिमृचाकरिष्यतीति ॥ १९ ॥ ॥ ॐवाक्यान्वयात्ॐ ॥ २० ॥ ॥ वाक्यस्याप्येवम
न्वयोयुज्यते पृथक्पृथक्स्थितस्यापिपरमात्मना ॥२०॥ ॥ ॐप्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यःॐ
॥ २१ ॥ ॥ नान्यःपंथाअयनायविद्यतइतिप्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगत्वेनकर्मादिकमुच्यतइत्याश्मर
थ्यः ॥ यस्मादेवमनित्यफलमन्यत्तस्मान्नान्यःपंथाइति ॥ २१ ॥ ॥ ॐउत्क्रमिष्यतएवंभा

वादित्यौडुलोमिः ॐ ॥ २२ ॥ ॥ उत्क्रमिष्यतोमुमुक्षोःकर्मादिनाभाव्यंसाधनसाधनत्वेनाऽतस्त
द्वक्तीत्यौडुलोमिर्मन्यते ॥ २२ ॥ ॥ ॐअवस्थितेरितिकाशकृत्स्नः ॐ ॥ २३ ॥ ॥ सर्वंपरमात्म
न्यवस्थितमितिवक्तुंतद्वचनमितिकाशकृत्स्नः ॥ कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदःपरे ॥ वदंतितेयथा
प्रज्ञंनविरोधःकथंचनेतिपाद्मे ॥ २३ ॥ अ० ५ ॥ स्त्रीशब्दाअपितस्मिन्नेवेत्याह ॥ ॥ ॐप्रकृति
श्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् ॐ ॥ २४ ॥ ॥ इतैतमेवपुरुषंसर्वाणिनामान्यभिवदंति ॥ यथान
द्यःस्यंदमानाःसमुद्रायणाःसमुद्रमभिविशंत्येवमेवैतानिनामानिसर्वाणिपुरुषमभिविशंतीतिप्रति-
ज्ञादृष्टांतानुपरोधात्प्रकृतिशब्दवाच्योपिसएव ॥ २४ ॥ ॥ ॐअभिध्योपदेशाच्च ॐ ॥ २५ ॥
मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरम् ॥ महामायेत्यविद्येतिनियतिर्मोहिनीतिच ॥ प्रकृतिर्वा
सनेत्येवंतवेच्छानंतकथ्यतेतिवचनात्तदभिध्यैवचप्रकृतिशब्देनोच्यते ॥ सोभिध्यासजूतिःसप्रज्ञा
सआनंदइतिश्रुतेरभिध्याचस्वरूपमेव ॥ ध्यायतिध्यानरूपोसौसुखीसुखमतीवच ॥ परमैश्वर्य
योगेनविरुद्धार्थतयेष्यतइतिब्रह्मांडे ॥ २५ ॥ ॥ ॐसाक्षाच्चोभयाम्नानात् ॐ ॥ २६ ॥ ॥ एषह्ये
षपुरुषएषप्रकृतिरेषआत्मैषब्रह्मैषलोकएषआलोकोयोसौहरिरादिरनादिरनंतोनंतःपरमःपराद्वि-
श्वरूपइतिपैङ्गिश्रुतौसाक्षादेवप्रकृतिपुरुषत्वाम्नानात् ॥ २६ ॥ ॥ ॐआत्मकृतेःपरिणामात् ॐ
॥२७॥ ॥ प्रकर्षेणकरोतीतिप्रकृतिरितिहियोगाच्च ॥ प्रकृतावनुप्रविश्यतांपरिणाम्यतत्परिणामानि
यामकत्वेनतत्रस्थित्वात्मनोबहुधाकरणात् ॥ अथहैषआत्माप्रकृतिमनुप्रविश्याऽऽत्मानंबहुधाच
कारतस्मात्प्रकृतिस्तस्मात्प्रकृतिरित्याचक्षतइतिभाल्लवेयश्रुतिः ॥ अविकारोपिपरमःप्रकृतिंतुवि

कारिणीम् ॥ अनुप्रविश्यगोविंदःप्रकृतिश्चाभिधीयतइतिनारदीये ॥ नचान्यत्कल्प्यम् ॥ अप्रामा
णिकत्वात् ॥२७॥ ॥ ॐयोनिश्चहिगीयतेॐ ॥२८॥ ॥ अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वंप्रकृतित्वंतच्चा
स्यैवाहिगीयते ॥ यद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराइति ॥ व्यवधानेनसूतिस्तुपुंस्त्वंविद्वद्भिरुच्यते ॥ सू
तिरव्यवधानेनप्रकृतित्वमितिस्थितिः ॥ उभयात्मकसूतित्वाद्वासुदेवःपरःपुमान् ॥ प्रकृतिःपुरुषश्चेति
शब्दैरेकोऽभिधीयतइतिब्रह्मांडे ॥२८॥अ० ६ ॥ ॐएतेनसर्वेव्याख्याताव्याख्याताःॐ ॥ २९ ॥
॥ एतेनसर्वेशून्यादिशब्दाअपिव्याख्याताः ॥ एषह्येवशून्यएषह्येवतुच्छएषह्येवाऽभावएषह्येवाऽ
व्यक्तोऽदृशोऽचिंत्योनिर्गुणश्चेतिमहोपनिषदि ॥ शमूनंकुरुतेविष्णुरदृश्यःसन्परःस्वयम् ॥ तस्मा
च्छून्यइतिप्रोक्तस्तोदनात्तुच्छउच्यते ॥ नैषभावयितुंयोग्यःकेनचित्पुरुषोत्तमः ॥ अतोभावंवदं
त्येनंनाश्यत्वान्नाश्यइत्यपि ॥ सर्वस्यतदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता ॥ अन्येषांव्यवहारार्थमि
ष्यतेव्यवहर्तृभिरितिमहाकौर्मे ॥ एतेनतदधीनत्वादुक्तयुक्तिसमुदायेन ॥ अवधारणार्थंसर्वस्याप्यु
क्तस्याध्यायमूलतः ॥ द्विरुक्तिंकुर्वतेप्राज्ञाअध्यायांतेविनिर्णयइतिवाराहसंहितायाम् ॥ २९ ॥
अ० ७ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
प्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ इतिप्रथमाध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ ॐउक्तेर्थेऽविरोधंदर्शयत्यनेनाध्यायेनप्रथमपादेयुक्त्यविरोधम् ॥प्रथम
तःस्मृत्यविरोधंदर्शयति ॥ ॥ ॐस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगइतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगा
त्ॐ ॥ १ ॥ ॥ सर्वज्ञाहिरुद्रादयः ॥ अतस्तेषांवचनविरोधेऽप्रामाण्यमेवस्यादितिचेन्न॥
अन्यस्मृतीनांविष्णवादिभिर्नितरांसर्वज्ञैरेवकृतत्वाच्छ्रुतेराधिक्यंचसिध्यति ॥ १ ॥ ॥ ॐइ
तरेषांचानुपलब्धेःॐ ॥ २ ॥ ॥ इतरेषांतासुस्मृतिषूक्तानांफलादीनांप्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रा
माण्यंतासांयुक्तम् ॥ चशब्देनभागोपलब्धिरंगीकृता ॥ २ ॥ ॥ ॐएतेनयोगःप्रत्युक्तःॐ ॥३॥
॥योगफलंप्रत्यक्षतउपलभ्यतइतिनमंतव्यम्॥उक्ताभ्यासेतत्कालएवफलादृष्टेः ॥ ३ ॥अ० १॥
ॐनविलक्षणत्वादस्यतथात्वंचशब्दात्ॐ ॥४॥ ॥नैवंश्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्चतदुक्तानुपलब्धेरप्रा
माण्यंवाच्यम्॥विलक्षणत्वान्नित्यत्वात्तदनुसारित्वाच्च॥नहिनित्येदोषाःकल्प्याः ॥स्वतश्चप्रामा
ण्यम्॥अन्यथाऽनवस्थितेः ॥नचक्षुर्नश्रोत्रंनतर्कोनस्मृतिर्वेदाह्येवैनंवेदयंतीतिभाल्लवेयश्रुतेश्च॥
नित्यत्वंचशब्दादेवप्रतीयते ॥ वाचाविरूपनित्ययेत्यादेः॥अनादिनिधनानित्येतिचस्मृत्तिः ॥४॥
ॐदृश्यतेतुॐ ॥ ५ ॥ ॥ आधिकारिणांफलम् ॥ भविष्यत्पुराणेच ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यामूल
रामायणंतथा ॥ भारतंपंचरात्रंचवेदाइत्येवशब्दिताः ॥ पुराणानिचयानीहवैष्णवानिविदोविदुः ॥
स्वतःप्रामाण्यमेतेषांनात्रकिंचिद्विचार्यते ॥ यद्येषूक्तंनदृश्येतपूर्वकर्मात्रकारणम् ॥ नाप्रामाण्यंभ
वेदेषांदृश्यतेह्यधिकारतः ॥ इतःप्रामाण्यमन्येषांनस्वतस्तुकथंचन ॥ अदृश्योक्तौततस्तेषाम
प्रामाण्यंनसंशयइति ॥ ५ ॥ अ० २ ॥ मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिवचनाद्युक्तिविरुद्धोवेदइत्य

तोऽब्रवीत् ॥ ॥ॐअभिमानिव्यपदेशस्तुविशेषानुगतिभ्याम्ॐ ॥ ६ ॥ ॥ मृदाद्यभिमानिदेवतात्रव्यपदिश्यते ॥ तासांचेतरेभ्योविशिष्टंसामर्थ्यमनुगतिश्चसर्वत्र ॥ अतस्तासांसर्वमुक्तंयुज्यते ॥६॥ ॥ ॐदृश्यतेचॐ ॥ ७ ॥ ॥ तासांसामर्थ्यंमहाद्भिः ॥ भविष्यत्पुराणेच ॥ पृथिव्याद्यभिमानिन्योदेवताःप्रथितौजसः॥अचिंत्याःशक्तयस्तासांदृश्यंतेमुनिभिश्चताः ॥ ताश्चसर्वंगतानित्यंवासुदेवैकसंश्रयाइति॥ ७ ॥ अ०३॥ असदेवेदमग्रआसीत् असतःसदजायतेत्यादिनाऽसतःकारणत्वोक्तेर्युक्तिविरोधइत्यतोवक्ति ॥ ॥ ॐअसदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्ॐ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ प्रतिषेधमात्रत्वान्नासतःकारणत्वंयुक्तम् ॥ असतःकारणत्वाद्युक्तिविरुद्धंवेदवाक्यमित्येतदत्रनिषिध्यते ॥ सर्वशब्दानांब्रह्मणिसमन्वयेपितदधीनत्वादर्थवदित्यादिनाऽमुख्यत्वेनान्यस्यापिवाच्यत्वेनांगीकारादसतःप्राप्तिः ॥ तथाश्रुतिप्राप्तमेवाऽसन्मतमत्रनिषिध्यते ॥ समयस्योपरिनिषेधात् ॥ अर्थाद्युक्तिविरोधोनिराक्रियते ॥८॥ ॥ ॐअपीतौतद्वत्प्रसंगादसमंजसम्ॐ॥९॥ ॥ असतउत्पत्तौप्रलयेसर्वासत्वमेवस्यात् ॥९॥ ॥ ॐनतुदृष्टांतभावात्ॐ ॥ १० ॥ ॥ प्रलयेसर्वासत्त्वंभावेदृष्टांतभावादेवनयुज्यते ॥ सतउत्पत्तिःसशेषविनाशश्चह्रिलोकेदृष्टः ॥१०॥ ॥ ॐस्वपक्षदोषाच्चॐ॥११॥ ॥दृष्टांताभावादेव ॥११ ॥ ॥ ॐतर्काप्रतिष्ठानादन्यथानुमेयमितिचेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगःॐ ॥ १२ ॥ ॥ एतावानेवतर्कइतिप्रतिष्ठापकप्रमाणाभावादुक्तादन्यथाप्यनुमेयमितिचेन्न ॥ एवंसतिप्रमाणसिद्धेपिमोक्षेऽन्यथानुमेयत्वादनिर्मोक्षप्रसंगः ॥ अतोयावत्प्रमाणसिद्धंतावदेवांगीकर्तव्यम्॥नातोन्यच्छंक्यम्॥यावदेवप्रमाणेनसिद्धंतावदहापयन्॥स्वीकुर्या

नैवचान्यत्रशंक्यमानमूलेकंचिदितिवामने॥१२॥ ॥ ॐएतेनशिष्टापरिग्रहाअपिव्याख्याताःॐ ॥१३॥ ॥ एतेनदृष्टांतभावेनाभावेनचाऽवशिष्टाअप्यपरिग्रहाविरुद्धसिद्धांताअकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयोऽप्यकस्माद्वीदमाविरासीदकस्मात्तिष्ठत्यकस्माल्लयमभ्युपैति ॥ प्रधानादिदमुत्पन्नंप्रधानमधितिष्ठति ॥ प्रधानेलयमभ्येतिनह्यन्यत्कारणंमतम् ॥ जीवाद्भवंतिभूतानिजीवेतिष्ठंत्यचंचलाः ॥ जीवेतुलयमृच्छंतिनजीवात्कारणंपरमित्यादिश्रुतिप्रासानिराकृताः ॥ यथादुःखादिषुजीवस्याऽस्वातंत्र्यमेवमन्येष्वपीतिदृष्टांतः ॥ श्रुतिगतिस्तुब्रह्मवाचकत्वेनदर्शिता ॥ यत्रान्यवाचकत्वेप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते ॥ यत्रविरोधस्तत्रब्रह्मैवोच्यतइतिनियमः॥१३॥अ०४॥ ॥ॐभोक्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्ॐ॥१४॥ ॥कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मापरेऽव्ययेसर्वएकीभवंतीतिमुक्तजीवस्यपरापत्तिरुच्यते ॥ अतस्तयोरविभागः॥अतःपूर्वमपिसएव॥नह्यन्यस्यानन्यत्वंयुज्यतइतिचेत् ॥ नस्याल्लोकवत्॥यथालोकेउदकेउदकांतरस्यैकीभावव्यवहारेप्यंतर्भेदोस्त्येव ॥एवंस्यादत्रापि॥तथाचश्रुतिः॥यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवतीति ॥स्कांदेच ॥ उदकंतूदकेसिक्तंमिश्रमेवयथाभवेत् ॥ नचैतदेवभवतियतोवृद्धिःप्रदृश्यते ॥ एवमेवहिजीवोपितादात्म्यंपरमात्मना॥ प्राप्तोपिनासौभवतिस्वातंत्र्यादिविशेषणादिति ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते ॥ तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरइतिच ॥ नतेमहित्त्वमन्वश्नुवंति ॥ नतेविष्णोजायमानोनजातइत्यादिचफल ॥ त्वेपियुक्तिविरोधेतर्भावादत्रोक्तम् ॥१४॥अ०५॥ ॥ ॐतदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यःॐ॥१५॥ ॥ स्वतं

त्रबहुसाधनासृष्टिर्लोकेदृष्टा ॥ नैवंब्रह्मणः ॥ किंतुस्वरूपसामर्थ्यादेवतस्यसृष्टिः ॥ किंस्विदासी
दधिष्ठानमारंभणंकतमत्स्वित्कथासीदितिह्याक्षेपः ॥ अधिष्ठानाद्यनुक्तेः ॥ आदिशब्दाद्युक्ति
भिश्च ॥ परतंत्रोह्यपेक्षेतस्वतंत्रःकिमपेक्षते ॥ साधनानांसाधनत्वंयतःकिंतस्यसाधनैरित्यादि
भिः ॥ १५ ॥ ॥ ॐभावेचोपलब्धेःॐ ॥ १६ ॥ ॥ स्वतंत्रसाधनभावेप्रमाणैरुपलभ्येत ॥ अ
नुक्तंपंचभिर्वेदैर्नवस्त्वस्तिकुतश्चन॥अतोवेदत्वमेतेषांयतस्तेसर्ववेदकाइतिस्कांदे ॥१६॥ अद्भ्यः
संभूतःपृथिव्यैरसाच्चेत्यादिनासाधनांतरप्रतीतेःकथमनुपलब्धिरित्यतआह ॥ ॥ ॐसत्त्वाच्चाव
रस्यॐ ॥ १७ ॥ ॥ अवरस्यतदधीनस्यसाधनस्यसत्त्वात् ॥ कालआसीत्पुरुषआसीत्प
रमआसीत्तद्यदासीत्तदावृतमासीत्तदधीनमासीदथह्येकएवपरमआसीद्यस्यैतदासीन्नह्येतदासी
दिहितिकाषायणश्रुतिः॥१७॥ ॥ ॐअसद्व्यपदेशान्नेतिचेन्नधर्मांतरेणवाक्यशेषात्ॐ ॥ १८ ॥
॥ नासदासीन्नोसदासीदितिसर्वस्याऽसत्त्वव्यपदेशान्नेतिचेन्न ॥ अव्यक्तत्वपारतंत्र्यादिधर्मांतरेण
तदुच्यते ॥ तमआसीदितिवाक्यशेषात् ॥ नचान्यत्रप्रमाणमस्ति ॥ अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशे
तेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यः ॥अनाद्यनंतंजगदेतदीदृक्प्रवर्ततेनात्रविचार्यमस्ति ॥ नचान्य
थाक्कापिचकस्यचेदमभूत्पुरानापितथाभविष्यत् ॥ असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरम् ॥ अस
त्यमाहुर्जगदेतदज्ञाःशक्तिंहरेर्यैनविदुःपरांहि ॥ यःसत्यरूपंजगदेतदीदृक्सृष्ट्वाह्यभूत्सत्यकर्मा
महात्मा ॥ अथैनमाहुःसत्यकर्मेतिसत्यंह्येवेदंविश्वमसौसृजते ॥ अथैनमाहुर्नित्यकर्मे
तिनित्यंह्येवाऽसौकुरुते ॥ यच्चिकेतसत्यमितन्नमोघमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ परस्परवि

रोधेतुवाक्यानांयत्रयुक्तता ॥ तथैवार्थःपरिज्ञेयोनावाक्यायुक्तिरिष्यतईतिबृहत्संहितायाम् ॥
विरुद्धवत्प्रतीयंतेआगमायत्रवैमिथः ॥ तत्रदृष्टानुसारेणतेषामर्थोन्ववेक्ष्यतइतिच ॥ ईशोऽनी
शोजगन्मिथ्यानपूज्योगुरुरित्यपि ॥ एकआत्मापरंब्रह्मभावोमुक्तिरितिह्यपि ॥ एवमादिविरु
द्धानिप्रमाणान्यथयुक्तयः ॥ प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेयाआभासाइतिवैदिकैः ॥ वेदवेदानुसारेषुविरोधेऽ
न्यार्थकल्पना ॥ अन्येषांतुविरुद्धानांविप्रलंभोऽथवाभ्रमइतिभागवततंत्रे ॥ शास्त्रार्थयुक्तोऽनु
भवःप्रमाणंतूत्तमंमतम् ॥ मध्यमंत्वागमोज्ञेयःप्रत्यक्षंत्वधमंस्मृतम् ॥ प्रत्यक्षयोरागमयोर्विरो
धेनिश्चयायतु ॥ अनुमाद्यानस्वतंत्राःप्रमाणपदवींययुरितिपुरुषोत्तमतंत्रे ॥ १८ ॥ ॥ ॐयु
क्तेशब्दात्तराच्चॐ ॥ १९ ॥ ॥ साधनानांसाधनत्वंयदात्माधीनमिष्यते ॥ तदासाधनसंपत्तिरैश्व
र्यद्योतिकाभवेदित्यादेःसाधनांतरेणसृष्टिर्युक्ता ॥ अद्भ्यःसंभूतोहिरण्यगर्भइत्यष्टावित्यादिशब्दां
तराच्च ॥ १९ ॥ ॥ ॐपटवच्चॐ ॥ २० ॥ ॥ साधनांतरेणपटादिसृष्टिर्दृष्टा ॥ २० ॥ ॥
ॐयथाप्राणादिःॐ ॥ २१ ॥ ॥ तच्चसाधनजातंतेनानुप्रविष्टमेवशरीरेंद्रियादिः ॥ प्रकृतिंपु
रुषंचैवप्रविश्यपुरुषोत्तमः ॥ क्षोभयामासभगवान्सृष्ट्यर्थंजगतोविभुरितिकौर्मे ॥ २१॥अ०६॥
जीवकर्तृत्वपक्षःश्रुतिप्रासोविस्तरान्निराक्रियते ॥ ॥ ॐइतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रस
क्तिःॐ॥२२॥ ॥जीवकर्तृत्वपक्षेहिताकरणमहितकरणंचनस्यात्॥२२॥ ॥ॐअधिकंतुभेदनिर्दे
शात् ॐ॥२३॥ ॥ नचब्रह्मण.श्रमचिंतादिदोषप्रसक्तिः॥अधिकशक्तित्वात्॥ श्रोतामंताद्रष्टादे
ष्टाघोष्टाविज्ञाताप्रज्ञातासर्वेषांभूतानामंतरपुरुषः ॥ समआत्मेतिविद्यात् ॥ एषतआत्मासर्वांत

रोयोऽशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृत्युमत्येतिइत्यादिविशेषनिर्देशात् ॥ २३ ॥ ॥ ॐअश्मादि
वच्चतदनुपपत्तिःॐ ॥ २४॥ ॥चेतनत्वेप्यश्मादिवदस्वतंत्रत्वात्॥स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तिर्जीवस्य॥
यथादारुमयींयोषांनरस्थिरसमाहितः॥इंगयत्यंगमंगानितथाराजन्निमाःप्रजाइतिचभारते ॥२४॥
ॐउपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्नक्षीरवद्धिॐ ॥ २५॥ ॥ जीवेनकार्योपसंहारदर्शनात्तस्यकर्तृत्वमि
तिचेन्न ॥ यथागोषुक्षीरंदृश्यमानमपिप्राणादेवजायते ॥ अन्नंरसादिरूपेणप्राणःपरिणयत्य
सावितिवचनात् ॥ एवंजीवेदृश्यमानोपिकार्योपसंहारोऽस्वातंत्र्यात्परकृतएव ॥यआत्मानमंत
रोयमयति ॥ नाहंकर्तानकर्तात्वंकर्त्तायस्तुसदाप्रभुरित्यादेः ॥ २५ ॥ ॥ॐदेवादिवद
पिलोकेॐ ॥ २६ ॥ ॥ नचकर्तुरीश्वरस्यादृष्टिविरोधः ॥ देवादिवददृश्यत्वशक्तियोगात् ॥ लो
केपिशाचादीनांतादृशीशक्तिर्दृष्टाकिम्वीश्वरस्य ॥ नयुक्तियोगाद्वाक्यानिनिराकार्याण्यपिकचि
त् ॥ विरोधएववाक्यानांयुक्तयोनतुयुक्तयइतिब्रहत्संहितायाम् ॥ २६ ॥ ॥ ॐकृत्स्नप्रसक्ति
र्निरवयवत्वशब्दकोपोवाॐ॥२७॥ ॥ अयंचदोषोजीवकर्तृत्वपक्षे ॥ एकेनांगुल्मिात्रेणप्रवर्त
मानोपिपूर्णप्रवृत्तिःस्यात् ॥ नचतद्युज्यते ॥ सामर्थ्यैकदेशदर्शनात् ॥ नचैकदेशेननिरवयव
त्वात् ॥ अथयःसजीवःसनित्योनिरवयवोज्ञाताऽज्ञातासुखीदुःखीशरीरेंद्रियस्थइतिभाल्लवेयश्रु
तिः ॥ नचोपाधिकृतोंशःसएवांऽशउपहितइतिद्वित्वापेक्षत्वात् ॥ नचान्यत्कल्प्यम् । य
द्वियुक्त्याविरुध्येततदीशकृतमेवहीतिगत्यंतरोक्तेः ॥ २७ ॥ अ० ७ ॥ ॥ ॐश्रुतेस्तुशब्दमूल
त्वात्ॐ ॥ २८ ॥ ॥ नचेश्वरपक्षेऽयंविरोधः ॥ योसौविरुद्धोऽविरुद्धोमनुरमनुरवाग्वा

गिंद्रोनिंद्रःप्रवृत्तिरप्रवृत्तिःसपरःपरमात्मेतिपैंग्यादिश्रुतेरेवशब्दमूलत्वाच्चनयुक्तिविरोधः ॥ यद्वा
क्योक्तंनतद्युक्तिर्विरोद्धुंशक्नुयात्कचित् ॥ विरोधेवाक्ययोःक्वापिकिंचित्साहाय्यकारणमितिपुरु
षोत्तमतंत्रे ॥ २८॥ ॥ ॐआत्मनिचैवंविचित्राश्चहिॐ ॥ २९ ॥ ॥ परमात्मनोविचित्राश्चश
क्तयःसंतिनान्येषाम् ॥ विचित्रशक्तिःपुरुषःपुराणोनचान्येषांशक्तयस्तादृशाःस्युः ॥ एको
वशीसर्वभूतांतरात्मासर्वान्देवानेकएवानुविष्टइतिश्वेताश्वतरस्मृतिः॥ २१ ॥ ॥ ॐस्वपक्षदोषा
च्चॐ ॥ ३० ॥ ॥ येदोषाइतरत्रापितेगुणाःपरमेमताः ॥ नदोषाःपरमेयस्माद्गुणाएवनिरंतरा
इतिवचनाज्जीवपक्षएवदोषोनपरपक्षे ॥ अथयःसदोषःसांजनःसजनिःसजीवोऽथयःसनिर्दोषोनि
ष्कलःसगुणःपरःपरात्मेतिकाषायणश्रुतिः॥ ३० ॥ ॥ ॐसर्वोपेताचतद्दर्शनात्ॐ ॥ ३१ ॥ ॥
सर्वैर्युक्ताशक्तिभिर्देवतासापरेतियांप्राहुरजस्रशक्तिम् ॥ नित्यानंदानित्यरूपाजराचयाशाश्वता
त्मेतिचयांवदंतीतिचतुर्वेदशिखायाम् ॥ अतोनकेवलंविचित्रशक्तिःकिंतुसर्वशक्तिरेव ॥ ३१ ॥
॥ॐविकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तम्ॐ॥३२॥ ॥ नचकरणाभावादनुपपत्तिरितियुक्तम् ॥ अपाणिपा
दोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः ॥ सवेत्तिवेद्यंनचतस्यास्तिवेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषं
महांतम् ॥ नतस्यकार्यंकरणंचविद्यतेनतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यते ॥ परास्यशक्तिर्विविधैवश्रू
यतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुतिभ्यः॥सर्वोपेताचेतिसामान्यपरिहारेपिविशेषयुक्त्यर्थं
पुनराशंका॥३२॥अ०८॥यत्प्रयोजनार्थंसृष्ट्यादिस्तदूनत्वादपूर्णेत्यतआह॥ ॥ॐनप्रयोजनव
त्त्वात्ॐ ॥ ३३ ॥ ॥ अथैषएवपरमआनंदइत्यादिनाकृतकृत्यत्वान्नप्रयोजनायसृष्टिः ॥३३॥

किंतु॥ ॥ॐलोकवत्तुलीलाकैवल्यम्ॐ ॥ ३४ ॥ ॥ यथालोकेमत्तस्यसुखोद्रेकादेवनृत्तगाना
दिलीलानतुप्रयोजनापेक्षया ॥ एवमेवेश्वरस्य ॥ नारायणसंहितायांच ॥ सृष्ट्यादिकंहरिर्नैवप्र
योजनमपेक्ष्यतु।।कुरुतेकेवलानंदाद्यथामत्तस्यनर्तनम्।। पूर्णानंदस्यतस्येहप्रयोजनमतिःकुतः ॥
मुक्ताअप्याप्तकामाःस्युःकिमुतस्याखिलात्मनइति ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहे
तिचश्रुतिः ॥३४॥अ०९ ॥ सर्वकर्तृत्वेवैषम्यनैर्घृण्येतस्येत्यतोवक्ति।। ॥ ॐवैषम्यनैर्घृण्येनसापे
क्षत्वात्तथाहिदर्शयतिॐ ॥३५॥ ॥ कर्मापेक्षयाफलदातृत्वान्नतस्यवैषम्यनैर्घृण्ये।। पुण्येनपुण्यं
लोकंनयतिपापेनपापमितिहिश्रुतिः ॥३५॥ ॥ॐनकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात्ॐ॥३६॥
यदपेक्षयासौफलंददातिनतत्कर्म ॥ एषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते
एषउएवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषतइतिश्रुतेः ॥ कर्मणोपितन्निमित्तत्वादितिचेन्न ॥ त
स्यापिपूर्वकर्मकारणमित्यनादित्वात्कर्मणः ॥ भविष्यत्पुराणेच ॥ पुण्यपापादिकंविष्णुः
कारयेत्पूर्वकर्मणा ॥ अनादित्वात्कर्मणश्चनविरोधःकथंचनेति ॥ ३६ ॥ ॥ ॐउपपद्यतेचाऽ
प्युपलभ्यतेचॐ ॥ ३७ ॥ ॥ नचकर्मापेक्षत्वेनेश्वरस्यास्वातंत्र्यम् ॥ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभा
वोजीवएवच ॥ यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षयेत्यादिनाकर्मादीनांसत्वस्यापितदधीनत्वात् ॥
नचपुनर्वैषम्याद्यापातेनदोषः ॥ तादृशवैषम्यादेरुपलभ्यमानत्वात् ॥ सकारयेत्पुण्यमथापिपापं
नतावतादोषवानीशितापि ॥ ईशोयतोगुणदोषादिसत्वेस्वयंपरोऽनादिरादिःप्रजानामितिचतुर्वेद
शिखायाम्॥३७॥अ०१०॥ अवशिष्टैरुपसंहरति।। ॥ॐसर्वधर्मोपपत्तेश्चॐ॥३८॥ ॥गुणाःश्रुताः

सुविरुद्धाश्चदेवेसंत्यश्रुताअपि । नैवात्रशंका ॥ चिंत्याअचिंत्याश्चतथैवदोषाःश्रुताश्चनाद्यैर्हितथा
प्रतीताइतिसर्वगुणोपपत्तिश्रुतेश्च ॥ ३८ ॥ अ० ११ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभा
ष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ७ ॥ ॥
श्रीलक्ष्मीनरसिंहायनमः ॥ ॥ हरिःॐइतरेषांचानुपलब्धेरितिसामान्यतोनिराकरणंसर्वसम
यानांकृतम् ॥ विशेषतोनिराकरोत्यस्मिन्पादे ॥ अचेतनप्रवृत्तिमतंप्रथमतोनिराकरोति ॥
॥ ॐरचनानुपपत्तेश्चनानुमानम्ॐ ॥ १ ॥ ॥अचेतनस्यस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्नानुमानपरिकल्पि
तंप्रधानंजगत्कर्तृ ॥ चशब्देनप्रमाणाभावंदर्शयति ॥ ॥ ॐप्रवृत्तेश्चॐ ॥ २ ॥ ॥ चेतनस्यस्व
तःप्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥ २॥ ॥ ॐपयोंबुवच्चेत्तत्रापिॐ ॥ ३ ॥ ॥ पयोंबुवदचेतनस्यापिप्रवृत्तिर्यु
ज्यतइतिनयुक्तम् ॥ एतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिप्राच्योन्यानद्यःस्यंदंतेयाश्वेतेभ्यःपर्वतेभ्यःप्र
तीच्योन्यायांयांचदिशमनुएतेनहवावपयोमंडंभवतीत्यादितत्रापीश्वरनिमित्तप्रवृत्तिश्रुतेः ॥३॥
॥ ॐव्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्ॐ ॥ ४ ॥ ॥ नकृतेत्वत्क्रियतेकिंचनारइतितद्यतिरे
केणकस्यापिकर्मणोऽनवस्थितेरनपेक्षितमेवाचेतनवादिमतम् ॥४॥अ० १ ॥ सेश्वरसांख्यमतंनि
राकरोति ॥ यथापृथिव्याएवपर्जन्यानुगृहीतंतृणादिकमुत्पद्यतेएवंप्रधानादीश्वरानुगृहीतंजगदि
ति ॥ अतोब्रवीति ॥ ॥ॐअन्यत्राभावाच्चनतृणादिवत्ॐ ॥५॥ ॥ यच्चकिंचिज्जगत्सर्वंदृश्यते
श्रूयतेपिवा ॥ अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितः ॥ब्रह्मण्येवेदमाविरासीद्ब्रह्मणिस्थितंब्रह्म
णिलयमभ्युपैति॥ब्रह्मैवाधस्ताद्ब्रह्मैवोपरिष्टाद्ब्रह्ममध्यतोब्रह्मसर्वतोब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतिभ्यो

ऽन्यत्रजगतोभावात्तृणादीन पर्जन्यवन्नानुग्राहकत्वमात्रमीश्वरस्य॥ सएवभूयोनिजवीर्यचोदि
तांस्वजीवमायांप्रकृतिंसिसृक्षतीम्॥ अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानोऽनुससारशास्त्रक्
दितिचभागवते ॥ द्रव्यंकर्मचकालश्चेत्यादिच॥चशब्देनप्रकृतिसत्तादिप्रदत्वंचांगीकृतम् ॥ ५ ॥
अ० २॥ लोकायतिकपक्षंनिराकरोति॥ ॥ॐअभ्युपगमेप्यर्थाभावात्ॐ॥६॥ ॥ यस्यधर्माधर्मौ
नस्तस्तत्सिद्धांतेकिंप्रयोजनम् ॥ अतःस्वव्याहतेरेवोपेक्ष्यः ॥६॥अ० ३॥ पुरुषोपसर्जनप्रकृतिक
र्तृत्ववादमपाकरोति॥ ॥ॐपुरुषाश्मवदितिचेत्तथापिॐ॥७॥ ॥यथाचेतनसंबंधादचेतनमेवशरी
रमश्मादिकमादायगच्छति ॥ एवमचेतनापिप्रकृतिःपुरुषसंबंधात्प्रवर्ततइतिचेन्न ॥ नकृतेत्व
त्क्रियतइतितत्रापितथात्वेदृष्टांताभावात् ॥ ७ ॥ ॥ ॐअंगित्वानुपपत्तेःॐ ॥ ८ ॥ ॥ शरी
रप्रवृत्तौपुरुषस्यांगित्वात् ॥ अंगमंगीसमादाययथाकार्यंकरोत्यसावित्यंगित्वव्यवहारोनुपपन्नः
॥ ८॥अ०४ ॥प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादमपाकरोति॥ ॥ॐअन्यथानुमितौचज्ञशक्तिवियो
गात्ॐ ॥९॥ ॥ शरीरसंबंधात्पुरुषःप्रवर्ततइत्यंगीकारेपिस्वतस्तस्यासामर्थ्याच्छरीरसंबंधएवायु
क्तः॥ ९॥ ॥ ॐविप्रतिषेधाच्चासमंजसम्ॐ ॥१०॥ ॥ सकलश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानी
श्वरमतमसमंजसम ॥ श्रुतयःस्मृतयश्चैवयुक्तयश्चेश्वरंपरम्॥वदंतितद्विरुद्धंयोवदेत्तस्मान्नचाधम
इतिपाद्मे ॥१०॥अ०५ ॥परमाण्वारंभवादमपाकरोति॥ ॥ ॐमहद्दीर्घवद्वाह्रस्वपरिमंडलाभ्या
म्ॐ ॥ ११ ॥ ॥ महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्चयथाकार्यमुत्पद्यते ॥ एवंह्रस्वत्वात्परिमांडल्याच्चोत्पद्येत॥
वाशब्दादन्यथैतयोरपिनस्यात् ॥ विशेषकारणाभावात् ॥११॥ ॥ॐउभयथापिनकर्मातस्तदभा

वः ॐ ॥ १२॥ ॥ ईश्वरेच्छायानित्यत्वेतद्भावेपिपरमाणुकर्माभावान्नेदानीमपितत्स्यात्॥अनित्य
त्वेतत्कारणाभावात् ॥ अतःपरमाणुचेष्टाभावात्तत्कार्याभावः ॥ वैदिकेश्वरस्यतुवेदेनैवसर्वश
क्तित्वोक्तेःसर्वमुपपद्यते ॥ स्वतएवकालेविशेषांगीकृतेश्च ॥१२॥ ॥ ॐसमवायाभ्युपगमाच्चसा
म्यादनवस्थितेः ॐ ॥ १३ ॥ ॥ कार्यकारणादीनांसमवायसंबंधांगीकारात्तस्यचभिन्नत्वसाम्या
त्समवायांतरापेक्षायामनवस्थितिः ॥ नचतत्प्रमाणम् ॥ प्रथमसंबंधासिद्ध्यैवचतदसिद्धिः ॥ स्व
निर्वाहकत्वेसमवायएवनस्यात् ॥१३॥ ॥ ॐनित्यमेवचभावात् ॐ ॥ १४ ॥ ॥ नित्यत्वाच्चप
रमाणूनांसमवायस्यचतस्यैवजनित्वांगीकारान्नित्यमेवकार्यंस्यात् ॥अन्यथानकदाचित् ॥१४॥
॥ ॐरूपादिमत्वाच्चविपर्ययोदर्शनात् ॐ ॥ १५ ॥ ॥ रूपादिमत्त्वाच्चपरमाणूनामनित्यत्वम् ॥
तथादृष्टत्वाल्लोके ॥१५॥ ॥ ॐउभयथाचदोषात् ॐ ॥ १६ ॥ ॥ नित्यत्वेपरमाणूनांतद्वत्स
र्वनित्यत्वंस्यात् ॥ विशेषप्रमाणाभावात् ॥ अनित्यत्वेकारणाभावात्तदुत्पत्त्यभावः ॥ १६॥
ॐअपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षा ॐ ॥ १७ ॥ ॥ श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वाच्चातिशयेनानपेक्ष्यता ॥
आन्वीक्षिकींतर्कविद्यामनुरक्तोनिरर्थकामितिचमोक्षधर्मे ॥ १७ ॥ अ० ६ ॥ ॥ परमाणुपुंज
वादिमतंनिराकरोति ॥ ॥ ॐसमुदायउभयहेतुकेपितदप्राप्तिः ॐ ॥ १८ ॥ ॥ समुदा
यस्यैकहेतुकत्वंनयुज्यते ॥ उभयहेतुकेप्यन्योन्याश्रयात्तदप्राप्तिः ॥ अन्यथासर्वदासमुदायस
त्वंस्यात् ॥१८॥ ॥ ॐइतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ॥१९॥ सर्वदावि
द्यमानोपिसमुदायःपरस्परापेक्षयाव्यवह्रियतइतिचेन्न ॥ एकंकार्यमुत्पाद्यतस्यविनष्टत्वात्पर

स्परप्रत्ययस्तदपेक्षयाऽव्यवहारइतिनयुज्यते ॥ कारणेसतिकार्यंभवत्येवेतिहितस्यनियमः॥१९॥
॥ ॐउत्तरोत्पादेचपूर्वनिरोधात्ॐ॥ २० ॥ ॥ कार्योत्पत्तावेवकारणस्यविनाशाच्चनविशेषका
र्योत्पत्तिः ॥ २० ॥ ॥ॐअसतिप्रतिज्ञोपरोधोयौगपद्यमन्यथाॐ ॥२१॥ ॥ कारणेविनष्टेकार्यं
मुत्पद्यतेचेत्तत्कार्यमितिप्रतिज्ञाहानिः ॥ तत्कालेकारणमस्तिचेत्विनाशकारणाभावाद्यौगपद्यं
सर्वकार्याणाम् ॥२१॥ ॥ॐप्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्ॐ॥ २२ ॥ ॥ का
रणेसतिकार्यंभवत्येवेतिनियमान्निःसंतानःससंतानश्चविनाशोनयुज्यते ॥ २२ ॥ ॥ॐउभयथा
चदोषात्ॐ ॥ २३ ॥ ॥ कारणेसतिकार्यंभवत्येवेतिनियमेसर्वदाकार्यभावान्नकार्यकारणविशे
षः ॥ अनियमेकार्यानुत्पत्तिः ॥२३॥ ॥ॐआकाशेचाविशेषात्ॐ ॥ २४ ॥ ॥ दीपादिषुवि
शेषदर्शनात्क्षणिकत्वेनान्यत्रापिक्षणिकत्वमनुमीयतेचेदाकाशादिष्वविशेषदर्शनादन्यत्रापितदनु
मीयेत ॥२४॥ ॥ ॐअनुस्मृतेश्चॐ ॥ २५ ॥ ॥ तदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानाच्च ॥ प्रत्यभिज्ञाया
भ्रांतित्वेविशेषदर्शनस्यापिभ्रांतित्वम् ॥२५॥अ०७ ॥ शून्यवादमपाकरोति ॥ ॥ ॐनासतो
दृष्टत्वात्ॐ ॥ २६ ॥ ॥अदृष्टत्वान्नासतःकारणत्वंयुज्यते ॥ २६ ॥ ॥ॐउदासीनानामपिचै
वंसिद्धिःॐ ॥ २७ ॥ ॥ असतःकारणत्वेउदासीनानांहेयोपादेयबुद्धिवर्जितानांखपुष्पादीना
मपिसकाशात्कार्यसिद्धिः ॥ चशब्दान्नचेदन्यत्रापिनस्यात् ॥ अविशेषात् ॥ २७ ॥ ॥ ॐना
भावउपलब्धेःॐ ॥ २८ ॥ ॥ नचजगदेवशून्यमितिवाच्यंदृष्टत्वात् ॥ २८ ॥ ॥ ॐवैधर्म्याच्च
नस्वमादिवत्ॐ ॥ २९ ॥ ॥ नचदृष्टस्यापिस्वमादिवदभावः ॥ तस्योत्तरकालेस्वमोर्थंना

यंसर्पइत्याद्यनुभवात् ॥नचात्रतादृशंप्रमाणमस्ति॥२९॥अ०८॥विज्ञानवादमपाकरोति॥ ॥ॐ
नभावोऽनुपलब्धेःॐ ॥३०॥ ॥ नविज्ञानमात्रंजगत्तथानुभवाभावात्॥३०॥ ॥ ॐक्षणिकत्वाच्च
ॐ॥ ३१ ॥ ॥ ज्ञानंक्षणिकमर्थानांचस्थायित्वमुक्तम् ॥ अतश्चनैक्यम् ॥ ३१॥ ॥ ॐसर्व
थानुपपत्तेश्चॐ ॥ ३२ ॥ ॥ प्रमाणाभावात्सर्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चनैतेपक्षाग्राह्याः ॥
॥३२॥अ०९ ॥ स्याद्वादिमतंदूषयति ॥ ॥ ॐनैकस्मिन्नसंभवात्ॐ ॥ ३३ ॥ ॥ सत्स्यादस
त्स्यात्सदसत्स्यात्ततोऽन्यच्चस्यादित्येतन्नैकस्मिन्युज्यते ॥ अदृष्टत्वेनासंभवात् ॥३३॥ ॥ ॐ
एवंचात्माकार्त्स्न्यम्ॐ ॥३४॥ ॥जीवस्यशरीरपरिमितत्वांगीकारेऽण्वादिशरीरस्थस्यहस्त्यादि
शरीरेऽकार्त्स्न्यंस्यात् ॥ ३४ ॥ ॥ ॐनचपर्यायादप्यविरोधोविकारादिभ्यःॐ ॥ ३५॥ ॥ त
त्तच्छरीरस्थस्यतत्तत्परिमाणत्वमितिनमंतव्यम् ॥ विकारित्वादनित्यत्वप्रसक्तेः ॥३५॥ ॥ ॐअं
त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्ॐ ॥ ३६ ॥ ॥ परिमाणाभावेस्वरूपाभावप्राप्त्यांत्यपरि
माणस्थितेस्तदर्थत्वेनशरीरस्थितेरुभयनित्यत्वादविशेषेणसर्वशरीरनित्यत्वंस्यात् ॥३६॥अ०१०
पाशुपतपक्षमपाकरोति॥ ॥ॐपत्युरसामंजस्यात्ॐ॥३७॥ ॥यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंत
मृषिंतंसुमेधाम् ॥ अहंरुद्रायधनुरातनोमिब्रह्मद्विषेशरवेहंतवाउ॥अस्यदेवस्यमीढुषोवयाविष्णो
रेषस्यप्रभृथेहविर्भिः ॥विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वंयासिष्टंवर्तिरश्विनाविरावत्॥ एकोनारायणआसी
न्नब्रह्मानेशानोनाग्नीषोमावित्यादिश्रुतेःपारतंत्र्येणासमंजसत्वान्नपशुपतिरीश्वरोजगत्कर्ता॥३७
॥ ॐसंबंधानुपपत्तेश्चॐ ॥ ३८॥ ॥ अशरीरत्वात्तस्यजगतासंबंधोनयुज्यतेकर्तृत्वेनमृतपुरुषव

त् ॥३८॥ ॥ ॐअधिष्ठानानुपपत्तेश्चॐ॥३९॥ ॥पृथिव्याद्यधिष्ठानेस्थितोहिकुलालादिःकार्यं करोतिनचास्यतदस्ति॥३९॥ ॥ ॐकरणवच्चेन्नभोगादिभ्यःॐ॥४०॥ ॥इदमेवजगत्तस्यकरण वदधिष्ठानादिरूपंनित्यस्यापिकस्यचिद्भावाद्युज्यतइतिचेन्न ॥ भोगादिप्रासेः ॥ उत्पत्ति विनाशौसुखदुःखभोगाश्चप्राप्स्यंतेतद्वताः ॥ ४० ॥ ॥ ॐअंतवत्त्वमसर्वज्ञतावाॐ ॥ ४१ ॥ ॥ देहवत्त्वेंऽतवत्त्वमन्यथाज्ञानाभावः ॥ शरीरिणएवहिज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टाविष्णोस्तुश्रुत्यैवसर्वेविरोधाः परिहृताः ॥ यदात्मकोभगवांस्तदात्मिकाव्यक्तिः ॥ किमात्मकोभगवान्॥ज्ञानात्मकऐश्वर्यात्म कःशक्त्यात्मकइति ॥ बुद्धिमनोंगप्रत्यंगवत्तांभगवतोनुलक्षयामहे॥बुद्धिमान्मनोवानंगवान्प्रत्यं गवानिति ॥ सद्देहःसुखगंधश्चज्ञानभाःसत्पराक्रमोज्ञानज्ञानःसुखसुखःसविष्णुःपरमोऽक्षरइत्या दिकया ॥४१॥अ०११ ॥ शक्तिपक्षंदूषयति ॥ ॥ ॐउत्पत्त्यसंभवात्ॐ ॥४२॥ ॥ नहिपुरु षाननुगृहीतस्त्रीभ्यउत्पत्तिर्दृश्यते ॥४२॥ ॥ ॐनचकर्तुःकरणम्ॐ ॥ ४३ ॥ ॥ यदिपुरुषोंगी क्रियतेतस्यापिकारणाभावादनुपपत्तिः ॥४३॥ ॥ ॐविज्ञानादिभावेवातदप्रतिषेधःॐ॥४४॥ ॥ यदिविज्ञानादिकरणंतस्यांगीक्रियतेतदाततएवसृष्ट्याद्युपपत्तेरीशवादांतर्भावः ॥ ४४ ॥ ॥ॐविप्रतिषेधाच्चॐ॥४५ ॥ ॥ सकलश्रुत्यादिविरुद्धत्वाच्चासमंजसम् ॥४५॥अ०१२ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयःपादः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीहयग्रीवायनमः ॥ ॥ हरिःॐजीवपरमात्माधिभूताधिदैवेषुश्रुतीनांपरस्परविरोधमपाकरो
त्यनेनपादेन ॥ ॥ ॐनवियदश्रुतेःॐ ॥ १ ॥ ॥ नवियदनुत्पत्तिमत् ॥ तथाश्रुतेः ॥ १ ॥
॥ ॐअस्तितुॐ ॥ २ ॥ ॥ अस्त्येवचोत्पत्तिश्रुतिः ॥ आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादि ॥ २ ॥
॥ ॐगौण्यसंभवात्ॐ ॥ ३ ॥ ॥ अनादिर्वायमाकाशःशून्योलौकिकइत्यादिश्रुतिर्गौणी ॥
अन्यथोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यासंभवात् ॥ ३ ॥ ॥ ॐशब्दाच्चॐ ॥ ४ ॥ ॥ अथहवावनित्यानि
पुरुषःप्रकृतिरात्माकालइति ॥ अथयान्यनित्यानिप्राणःश्रद्धाभूतानिभौतिकानीति ॥ यानिह
वावउत्पत्तिमंतितान्यनित्यानि ॥ यानिहवाअनुत्पत्तिमंतितानिनित्यानिनह्येतानिकदाचनोत्पद्यं
तेनविलीयंतेपुरुषःप्रकृतिरात्माकालइति ॥ अथैतान्युत्पत्तिमंतिचानुत्पत्तिमंतिचप्राणःश्रद्धा
काशइतिभागशोह्युत्पद्यंतइतिभाल्लवेयश्रुतेश्च ॥ ४ ॥ ॥ ॐस्याच्चैकस्यब्रह्मशब्दवत्ॐ ॥ ५ ॥
स्यादेवैकस्योत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वंचगौणमुख्यापेक्षया ॥ यथाब्रह्मशब्दः ॥ अथकस्मादु
च्यतेपरंब्रह्मेतिबृहतिबृंहयतिचेतिश्रुतेः ॥ परेब्रह्मणिमुख्योपिगौणत्वेनविरिंचादिष्वपिवर्तते ॥
अतएवाब्रह्मत्वंचतेषाम् ॥ एवमन्यत्राप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥५॥ ॥ ॐप्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका
च्छब्देभ्यःॐ ॥ ६ ॥ ॥ ब्रह्मणोऽन्यस्यनित्यत्वेसइदंसर्वमसृजतेत्यादिप्रतिज्ञाहानिः ॥ आका
शस्यापिसर्वस्मादव्यतिरेकात्॥आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत्॥सदेवसौम्येदमग्रआसीत् ॥एक
मेवाद्वितीयंब्रह्म ॥ इदंवाअग्रेनैवकिंचनासीदित्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥ ॥ ॐयावद्विकारंतु
विभागोलोकवत्ॐ ॥ ७ ॥ ॥ विभक्तत्वाच्चविकारित्वंयुक्तम् ॥ विकारिणएवहिविभक्तालोके

दृश्यंते ॥ एकोऽविभक्तःपरमःपुरुषोविष्णुरुच्यते ॥ प्रकृतिःपुरुषःकालस्त्रयएतेविभागिनः ॥ चतुर्थस्तुमहान्प्रोक्तःपंचमाहंकृतिर्मता ॥ तद्विभागेनजायंतेआकाशाद्याःपृथक्पृथक् ॥ योविभागीविकारीससोऽविकारःपरोहरिः ॥ अविभागात्परानंदोनित्योनित्यगुणात्मकः॥ विभागोह्यल्पशक्तिःस्यात्तन्नदस्तिजनार्दनइतिबृहत्संहितायाम्॥७॥अ० १॥अथहनित्याश्चानित्याश्च॥तेजोबन्नान्याकाशइति तान्यनित्यानिवायुर्वावनित्योवायुनाहिसर्वाणिभूतानिनेनीयंते॥अथहचेतनाश्चाचेतनाश्चतेजोबन्नान्याकाशइतितान्यचेतनानिवायुर्वावचेतनोवायुनाहिसर्वाणिभूतानिविज्ञायंते॥ कुविदंगनमसायेवृधासःपुरादेवाअनवद्यासआसन्॥ तेवायवेमनवेबाधितायावासयन्नुषसंसूर्येण॥ सावाएषादेवतानादिर्योयंपवतइति ॥ यस्यनादिर्नमध्यंनांतोनोदयोननिम्लोचइत्यादिश्रुतिभ्यो वायोरनुत्पत्तिरित्यतोब्रवीति ॥ ॥ ॐएतेनमातरीश्वाव्याख्यातःॐ ॥ ८॥ ॥ एतेनमुख्यामुख्यानुत्पत्तिवचनेनविभक्तत्वाच्चवाय्वनुत्पत्तिश्रुतिरपिव्याख्याता ॥ नित्यःपरमनित्यश्चतथानित्यःपरस्तथा ॥ चतुर्धैतज्जगत्सर्वंपरानित्यंतुपार्थिवम् ॥ अनित्यानितुभूतानिनित्योवायुरुदाहृतः ॥ परस्तुनित्यःपुरुषःप्रकृतिःकालएवच ॥ एतच्चतुष्टयंविष्णुःस्वयंनित्यःपरात्परः ॥ प्रतिव्यूह्यव्यूह्यचासावतीत्यचजनार्दनः ॥ धारयत्यनिशंदेवोनित्यानंदैकलक्षणइतिकौर्म्ये ॥ ८ ॥ अ० २ ॥

॥ ॐअसंभवस्तुसतोनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ ॥ असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायत ॥ असतःसदजायतेत्यादिश्रुतिभ्यःसतोप्युत्पत्तिरितिचेन्न ॥ अनुत्पत्तिरेवसतः ॥ तुशब्देनोक्तव्यवस्थामपाकरोति ॥ नह्यसतःसदुत्पद्यते ॥ अदृष्टत्वादनुपपत्तेः ॥ तद्वाएतद्ब्रह्माहुःबृहतिबृंहयतिचेति ॥

तद्वाएतदसदाहुर्नह्यासादयतिकश्चनेति ॥ तद्वाएतत्परमाहुःपरतोहितदुदीक्षतइतिश्रुतेरसच्छ
ब्दोब्रह्मवाची ॥ देवानांपूर्व्येयुगेसतःसदजायतेति ॥ ब्रह्मवाअसत्सद्वावप्राणः ॥ प्राणोवावमहान्
सहओजोबलमित्याचक्षतइतिपैंगिश्रुतिः ॥ त्वंदेवशक्त्यांगुणकर्मयोनौरेतस्त्वजायांकविराद
धेऽजः ॥ ततोवयंसत्प्रमुखायदर्थेबभूविमात्मनूकरवामकिंतइतिभागवते ॥ अजायमानो
बहुधाविजायतइतिच ॥ प्रत्यक्षत्वंहरेर्जन्मनविकारःकथंचन ॥ पुरुषःप्रकृतिःकालोमहानि
त्यादिषुक्रमात् ॥ विकारएवजननंपुरुषेतद्विशेषणम् ॥ परतंत्रविशेषोहिविकारइतिकीर्तितइति
पाद्मे ॥ अविकारोपिभगवान्सर्वशक्तित्वहेतुतः ॥ विकारहेतुकंसर्वंकुरुतेनिर्विकारवान्॥शक्तिश
क्तिमतोश्चापिनविभेदःकथंचन॥अविभिन्नापिसेच्छादिभेदैरपिविभाष्यतइतिभागवततंत्रे॥९॥
अ० १ ३॥ॐतेजोतस्तथाह्याहॐ॥१०॥ ॥ वायोरग्निरित्यादेर्नान्यतउत्पत्तिर्ग्राह्या ॥ अतएवपरा
त्तदपिजायते ॥ तत्तेजोऽसृजतेतिह्याह ॥कारणत्वेनेत्युक्तेऽप्यमुख्यतयाऽन्येषामपिशब्दोक्तत्वा
त्पुनरुक्तिरुभयकारणत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥१०॥अ० ४ ॥ॐआपःॐ॥ ११॥ ॥ ब्रह्मैवेदमग्रआसी
त्तदपोऽसृजततदिदंसर्वमसृजतेतिश्रुतेरग्नेरापइत्युक्तेपिब्रह्मणएवाबादिसृष्टिः ॥ एतस्माज्जायते
प्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिच ॥ खंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीविश्वस्यधारिणीत्यादिच ॥ कर्तासर्वस्य
वैविष्णुरेकएवनसंशयः॥इतरेषांतुसत्ताद्यायतएवतदाज्ञयेतिभविष्यत्पुराणे ॥ वामनेच॥तत्रतत्र
स्थितोविष्णुस्ततत्तच्छक्तीःप्रबोधयन् ॥ एकएवमहाशक्तिःकुरुतेसर्वमंजसेति॥घर्मात्स्वेदादिदृष्टेः
पुनःप्रतिषेधः ॥११॥अ० ५ ॥ ताआपऐक्षंतबह्वयःस्यामप्रजायेमहीति॥ताअन्नमसृजंतेत्यन्नो

न्नसृष्टिःश्रूयते॥अद्भ्यःपृथिवीतिकुत्रचित्पृथिवीसृष्टिः॥अतोविरुद्धत्वादप्रामाण्यमित्यतोवक्ति॥
॥ ॐपृथिव्यधिकाररूपशब्दांतरादिभ्यःॐ॥ १२ ॥ ॥ पृथिवीतत्रान्नशब्देनोच्यते ॥
भूताधिकारत्वात् ॥ कार्ष्ण्यप्रचुराचपृथिवी ॥ नान्नस्यतथाविशेषः ॥ आपश्चपृथिवीचा
न्नं पृथिवीवाअन्नंताआपोऽन्नमसृजंत ॥ पृथिवीवाअन्नमित्यादिशब्दांतराच्च ॥ आदिशब्दा
द्युक्तिः ॥ अपौरुषेयत्वेनादोषस्यवाक्यस्यनाप्रामाण्यमित्यादि ॥ कौर्मेच ॥ विरोधोवाक्ययो
र्यत्रनाप्रामाण्यंतदिष्यते ॥ यथाविरुद्धतानस्यात्तथार्थःकल्प्यएतयोरिति ॥ रक्तोग्निरुदकंशुक्लं
कृष्णैवपृथिवीस्वतः ॥ नाभिपद्माभिसंबंधात्पीतासेत्यभिधीयते ॥ क्षत्ररक्ताभिसंबंधाद्रक्तोद
कबहुत्वतः ॥ शुक्लत्वमेत्येवमेववर्णांतरगतिर्भवेत् ॥ विष्णुवीर्याभियोगाच्चपीतत्वंभुवइष्यते ॥
स्वर्णवीर्योहिभगवाननादिःपरमेश्वरइतिव्योमसंहितायाम् ॥ १२ ॥ अ०६ ॥ प्राणानांग्रंथिर
सिरुद्रोमाविशांतकस्तेनान्नेनाप्यायस्वेत्यादिनाऽन्यःसंहर्ताप्रतीयतइत्यतोब्रूते॥ ॥ॐतदभिध्या
नादेवतुतल्लिंगात्सःॐ॥१३॥ ॥तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरि
तिबंधलयस्यतदभिध्याननिमित्तत्वलिंगात्तत्कर्तृत्वंप्रतीयतेकिमुसादेर्जगतः॥ इत्येतस्मादेवसंहा
रकर्ताविष्णुरेवेतिप्रतीयते ॥ किमयमप्येतिभुवनंसांपरायेसनोहरिर्घृतमिहायुषेतुदेवः ॥ यइदं
सर्वंविलापयतिसहरिः परःपरमात्मेत्यादिश्रुतिभ्यइत्येवशब्दः॥ स्रष्टापाताचसंहर्तासएकोहरिरी
श्वरः ॥ स्रष्टृत्वादिकमन्येषांदारुयोषावदुच्यते ॥ एकदेशक्रियाचात्रनतुसर्वात्मनेरितम् ॥ सृ
ष्ट्यादिकंसमस्तंतुविष्णोरेवपराद्भवेदितिचस्कांदे ॥ निमित्तमात्रमीशस्यविश्वसर्गनिरोधयोः ॥

हिरण्यगर्भःशर्वश्चकालाख्यारूपिणस्तवेतिचभागवते ॥ सब्रह्मणासृजतिसरुद्रेणविलापयति
सोनुत्पत्तिरलयएकएवहरिःपरःपरानंदइतिचमहोपनिषदि॥१३॥अ०७॥अतएवहीदंपराक्रमादु
त्पद्यतेक्रमाद्विलीयतेनासावुदेतिनास्तमेतीतिभाल्लवेयश्रुतौक्रमाल्लयःप्रतीयते ॥ अक्षरात्परमा
देवसर्वमुत्पद्यतेक्रमात् ॥ व्युत्क्रमाद्विलयश्चैवतस्मिन्नेवपरात्मनीतिचतुर्वेदशिखायाम् ॥ व्युत्क्र
माल्लयःप्रतीयतेऽतआह ॥ ॥ ॐविपर्ययेणतुक्रमोऽतउपपद्यतेचॐ ॥ १४ ॥ ॥ क्रमवच
नमपिविपरीतक्रमापेक्षया ॥ कर्ताप्राणादिकस्यास्यहंताभूम्यादिकस्यच ॥ यःक्रमाद्यु
त्क्रमाच्चैवसहरिःपरउच्यतइत्यतएवभाल्लवेयश्रुतिवचनात् ॥ अनुरूपःक्रमःसृष्टौप्रतिरूपोलये
क्रमः ॥ इतिक्रमेणभगवान्सृष्टिसंहारकृद्विभुरितिचपाद्मे ॥ पूर्वेषांपूर्वेषांसामर्थ्याधिक्यादुपपद्य
तेच ॥ वामनेच ॥ पूर्वेपूर्वेयतोविष्णोःसंनिधानंक्रमाधिकम् ॥ सामर्थ्याधिक्यमेतेषांपश्चादेवलय
स्तथा॥ व्याप्तिश्चाभ्यधिकातेषामतएवनसंशयइतिच॥१४॥अ०८॥ ॥ ॐअंतराविज्ञानमनसी
क्रमेणतल्लिंगादितिचेन्नाविशेषात्ॐ ॥१५॥ ॥ प्राणान्मनोमनसश्चविज्ञानम् ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी
प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनीतिलिंगाद्विज्ञानमनसीअंतराविपरीतक्रमइतिचेन्न ॥ विशेषप्रमाणा
भावात् ॥ १५ ॥ ॥ ॐचराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभावित्वात्ॐ ॥ १६ ॥
मनसश्चविज्ञानमितिव्यपदेशश्चराचरेष्वालोचनाद्विज्ञानंभवतीतिभागापेक्षयास्यात् ॥ नविज्ञान
तत्त्वापेक्षया ॥ स्कांदेच ॥ परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तुमहांस्तथा ॥ विज्ञानतत्त्वंमहतःसमुत्पन्नं
चतुर्मुखात् ॥ विज्ञानतत्त्वात्तुमनोमनस्तत्त्वाच्चखादिकम् ॥ एवंबाह्यापरासृष्टिरंतस्तद्व्यत्ययपेक्ष

घा ॥ विपरीतक्रमोज्ञेयोयस्मादंतेहरेर्द्दशिरिति ॥१६॥ अ० ९ ॥ ॥ ॐनात्माश्रुतेर्नित्यत्वा
च्चताभ्यःॐ ॥ १७ ॥ ॥ सइदंसर्वंविलाप्यांतस्तमसिनिलीनस्ताद्विलाप्यव्युत्तिष्ठते ॥ सइदंसर्वं
विमृजतिविलापयतिविस्थापयतिप्रस्थापयतिआच्छादयतिप्रकाशयतिविमोचयत्येकएवेतिश्रु
तेः ॥ परमात्मापिनलीयते ॥ अश्रुतत्वाद्ब्रह्मलयस्य ॥ निलीनशब्देनापिहितत्वमुच्यते ॥ तुच्छये
नाभ्वपिहितंयदासीदितिश्रुतेः ॥ सएतस्मिंस्तमसिनिलीनःप्रकृतिंपुरुषंकालंचानुपश्यतिनैनंप
श्यतिकश्चनेतिपैंगिश्रुतिः ॥ नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानाम् ॥ सनित्योनिर्गुणोविभुःपरःपर
मात्मा ॥ नित्योविभुःकारणंलोकसाक्षीपरोगुणैःसर्वदृक्शाश्वतश्चेत्यादिश्रुतिभ्योनित्यत्वाच्च ॥
॥ १७ ॥ अ० १०॥नित्योनित्यानामितिजीवस्यापिनित्यत्वमुक्तम् ॥ सर्वएतेचिदात्मानोव्युच्चरं
तीत्युत्पत्तिरुच्यते ॥ अतोविरोधइत्यतआह ॥ ॥ ॐज्ञोऽतएवॐ ॥ १८ ॥ ॥ जीवोप्यत
एवपरमेश्वरादुत्पद्यते ॥ शब्दादेव ॥ तेवाएतेचिदात्मानोऽविनष्टाःपरंज्योतिर्निविशंत्यविनष्टा
एवोत्पद्यंतेनाविनश्यंतिकदाचनेतिकाषायणश्रुतिः ॥ १८ ॥ ॥ ॐयुक्तेश्चॐ ॥ १९ ॥ ॥ नि
त्यस्यापिजीवस्योपाध्यपेक्षयोत्पत्तिर्युज्यते ॥ उत्पद्यंतेचिदात्मानोनित्यान्नित्याःपरात्मनः ॥ उ
पाध्यपेक्षयातेषामुत्पत्तिरपिगीयतइतिव्योमसंहितायाम् ॥१९॥अ० ११ ॥ व्याप्ताह्यात्मानश्चेत
नानिर्गुणाश्चसर्वात्मानःसर्वरूपाअनंताइतिकाषायणश्रुतौव्याप्तत्वंप्रतीयते ॥ अणुर्ह्येषआत्मायंवा
एतेसिनीतःपुण्यंचापुण्यंचेतिगौपवनश्रुतावणुत्वमित्यतोविरोधइत्यतोब्रवीति ॥ ॥ ॐउत्क्रां
तिगत्यागतीनाम्ॐ ॥२०॥ ॥ हेतूनांसकाशादणुरेव ॥ सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुंलोकमभिग

च्छत्यमुष्मादिमंल्लोकमागच्छतिसगर्भीभवति सप्रसूयतेसकर्मकुरुतइतिपौष्यायणश्रुतेः॥ २०॥
तत्रस्वातंत्र्यप्रतीतेः॥एकःप्रसूयतेजंतुरेकएवप्रलीयते॥ एकोनुऽभुंक्तेसुकृतमेकएवचदुष्कृतमित्या
देश्चस्वयमेवेत्यतोवक्ति ॥ ॥ ॐस्वात्मनाचोत्तरयोः॥२१॥ ॥ सएतेनैवस्वात्मनापरेणेमंगर्भमनुप्र
विशतिपरेणजायतेपरेणकर्मकुरुतेपरेणनीयतेपरेणोन्नीयते॥ तंवाएतमभिवदंतिस्वात्मेति॥एषह्या
नंदमादत्तेएषह्येनंजीवमभिजीवयतिएषउद्गमयत्येषआगमयतीत्युत्तरयोर्वाक्ययोःपरमात्मनैवो
क्तांत्यादयः ॥ २१ ॥ ॥ ॐनाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात्ॐ॥२२॥ ॥ व्याप्तःह्यात्मान
श्चेतनानिर्गुणाश्चेतिव्याप्तिश्रुतेर्नाणुर्जीवइतिचेन्न ॥ सआत्मेदंसृजतिसद्विधेदंबिभर्ति ॥ अंतर्बहि
श्चसबहुधेदमनुप्रविश्यात्मनोऽभिनयति ॥ सआत्मासआत्मानःसईशःसविष्णुःसपरःपरोवरीया
निति परमात्माधिकारात् ॥ एकशब्दैर्द्विशब्दैश्चबहुशब्दैश्चकेशवः ॥ एकएवोच्यतेवेदैस्ताव
तानास्यभिन्नतेतिभविष्यत्पुराणे॥ तदयंप्राणोधितिष्ठतितदुक्तमृषिणाआतेनयातमित्यादिच ॥
॥२२॥ ॥ॐस्वशब्दोन्मानाभ्यांचॐ॥२३॥ ॥ एषोह्यात्माऽप्युद्गतोमानशक्तेस्तथाऽप्यसौप्रमि
तिंयातिवेदैः ॥ पूर्णोऽचिंत्यःसर्ववेदैकयोनिःसर्वाधीशःसर्ववित्सर्वकर्तेतिवाक्यशेषेआत्मशब्दोन्मा
नाभ्यांच ॥ आत्मामेयःपरंब्रह्मपरानंदादिकाभिदाः ॥ वदंतिविष्णुमेवैकंनान्यत्राऽसांगतिः
क्वचिदितिकौर्म्ये ॥ २३॥ ॥ ॐअविरोधश्चंदनवत्ॐ ॥ २४ ॥ ॥ अणोरपिजीवस्यसर्वश
रीरव्याप्तिर्युज्यते ॥ यथाहरिचंदनविप्रुषएकदेशपतितायाःसर्वशरीरव्याप्तिः ॥ अणुमात्रो
प्ययंजीवःस्वदेहंव्याप्यतिष्ठति॥यथाव्याप्यशरीराणिहरिचंदनविप्रुषइतिचब्रह्मांडपुराणे॥ २४॥

॥ ॐअवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदिहिॐ ॥ २५ ॥ ॥ सम्यगसम्यगवस्थान
विशेषाद्युज्यतेचंदनस्येतिचेन्न ॥ हृदिह्येषआत्मेतिजीवस्यापितथाभ्युपगमात् ॥२५॥ ॥ॐगु
णाद्वालोकवत्ॐ ॥ २६ ॥ ॥ यथालोकस्यप्रकाशगुणेनव्याप्तिर्ज्योतीरूपेणाव्याप्तिरेवंचि
द्गुणेनव्याप्तिर्जीवरूपेणाव्याप्तिरितिवा ॥ स्कांदेच ॥ असम्यक्सम्यगितिचव्यवस्थाभेदतःसु
राः ॥ व्याप्त्यव्याप्तियुतास्त्वन्येचिद्गुणेनैवनान्यथा ॥ चिद्गुणस्यस्वरूपत्वात्तद्व्याप्तिश्चेतियुज्य
ते ॥ शक्तियोगात्सुराणांतुविविधाचव्यवस्थितिरिति ॥२६॥अ०१२ ॥सनित्योनिरवयवःपुण्य
युक्पापयुक्चसइमंल्लोकममुंचावर्ततेसविमुच्यतेसएकधानसप्तधानदशधानशतधेतिगौपवनश्रु
तावेकस्याबहुत्वंप्रतीयते॥ सपंचधाससप्तधासदशधाभवतिसशतधाचसहस्रधासगच्छतिसमुच्य
तइतिपाराशर्यायणश्रुतौबहुरूपत्वंप्रतीयते ॥ अतोविरोधंपरिहरति ॥ ॥ ॐव्यतिरेकोगंधव
त्तथाचदर्शयतिॐ ॥ २७॥ ॥यथापुष्पाद्गंधःपृथग्गच्छतिएवमंशिनोजीवादंशाःपृथग्गच्छंति ॥
अथैकएवसन्गंधवद्व्यतिरिच्यते॥अथैकीभवति ॥ अथबह्वीभवतितंयथायथेश्वरःप्रकुरुतेतथात
थाभवतिसोऽचिंत्योःपरमोगरीयानितिशांडिल्यश्रुतिः॥ अचिंत्ययेशशक्त्यैवह्येकोवयववर्जितः॥
आत्मानंबहुधाकृत्वाक्रीडतेयोगसंपदेतिचपाद्मे ॥२७॥अ०१३ ॥ तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिषु
जीवस्यपरेणाभेदःप्रतीयते ॥नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानाम् ॥ द्वासुपर्णेत्यादिषुभेदः ॥ अतउ
च्यते ॥ ॥ ॐपृथगुपदेशात्ॐ ॥ २८॥ ॥ भिन्नोचिंत्यःपरमोजीवसंघात्पूर्णःपरोजीवसंघो
ह्यपूर्णः ॥ यतस्त्वसौनित्यमुक्तोह्ययंचबंधान्मोक्षंततएवाभिवांच्छेदितिसोपपत्तिककौशिकश्रु

तोभिन्नएवजीवः ॥ २८ ॥ ॥ ॐतद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशःप्राज्ञवत्ॐ ॥ २९॥ ॥ ज्ञानानंदा
दिब्रह्मगुणाएवाऽस्ययतःसारःस्वरूपमतोऽभेदव्यपदेशः॥ यथासर्वगुणात्मकत्वात्सर्वात्मकत्वंब्रह्म
णउच्यतेसर्वंखल्विदंब्रह्मेति ॥ भविष्यत्पर्वणिच ॥ भिन्नाजीवाःपरोभिन्नस्तथापिज्ञानरूपतः॥
प्रोच्यंतेब्रह्मरूपेणवेदवादेषुसर्वशइति ॥ २९ ॥ अ०१४ ॥ जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता ॥ अतस्त
स्यसोनादिनापुण्येनपापेनचानुबद्धःपरेणनिर्मुक्तआनंत्यायकल्प्यतइत्यनादिकर्मसंबंधआनंत्या
वाप्तिश्चनयुज्यतइत्यतआह ॥ ॥ ॐयावदात्मभावित्वाच्चनदोषस्तद्दर्शनात्ॐ ॥ ३० ॥
यावत्परमात्मातिष्ठत्यनाद्यनंतत्वेनैवंजीवोपिनित्यःपरोनित्योजीवोऽनित्यास्तस्यधातवःअतउत्प
द्यतेम्रियतेचविमुच्यतेचेतिचाग्निवेश्यश्रुतिः ॥ आत्मानित्यःसुखदुःखेत्वनित्येजीवोनित्योधातु
रस्यत्वनित्यइतिचभारते ॥३०॥अ०१५॥ विज्ञानात्मासहदेवैश्चसर्वैःसआनंदःसबलःसओजःस
परेणामुंलोकमुन्नीयतेसविमुच्यतइतिजीवस्यज्ञानानंदादिरूपत्वमुच्यते ॥ सदुःखाद्विमुक्तआनं
दीभवतिसोऽज्ञानाद्विमुक्तोज्ञानीभवतिसोऽबलाद्विमुक्तोबलीभवतिसनित्योनिरातंकोवतिष्ठतइ
तिपैंगिश्रुतावनानंदादिरूपत्वंचप्रतीयतेऽतआह ॥ ॥ ॐपुंस्त्वादिवत्त्वस्यसतोऽभिव्यक्तियोगा
त्ॐ ॥ ३१ ॥ ॥ यथाबालस्यसदेवपुंस्त्वंयौवनेऽभिव्यज्यतेएवंसतामेवानंदादीनांव्यक्त्यप
पेक्षयातदुक्तिः ॥ बलमानंदओजश्चसहोज्ञानमनाकुलम् ॥ स्वरूपाण्येवजीवस्यव्यज्यंतेपरमा
द्विभोरितिगौपवनश्रुतिः ॥ ३१ ॥ ॥ ॐनित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोन्यतरनियमोवान्यथा
ॐ ॥ ३२ ॥ ॥ व्यक्त्यनंगीकारेदेवानांनित्योपलब्धिरानंदादीनामसुराणांनित्यानुपलब्धिर्म

नुषाणांचनित्योपलब्ध्यनुपलब्धीप्रसज्येते॥ नित्यानंदोनित्यज्ञानोनित्यबलःपरमात्मानैवमसुराःए
वमनेवंचमनुष्याइत्याग्निवेश्यश्रुतिः॥ भविष्यत्पर्वणिच ॥ नित्यानंदज्ञानबलादेवानैवंतुदानवाः ॥
दुःखोपलब्धिमात्रास्तेमानुषास्तूभयात्मकाः ॥ तेषांयदन्यथादृश्यंतदुपाधिकृतंमतम् ॥ विज्ञा
नेनात्मयोग्येननिजरूपेऽव्यवस्थितिः ॥ सम्यग्ज्ञानंतुदेवानांमनुष्याणांविमिश्रितम् ॥ विपरीतं
तुदैत्यानांज्ञानस्यैवंऽव्यवस्थितिरिति ॥३२॥अ०१६ ॥ ईश्वरस्यैवकर्तृत्वमुक्तम् ॥ यत्कर्मकुरु
तेतदभिसंपद्यतइतिजीवस्याप्युपलभ्यतेऽतआह ॥ ॥ ॐकर्ताशास्त्रार्थवत्त्वात्ॐ ॥ ३३ ॥
जीवस्यकर्तृत्वाभावेशास्त्रस्याऽप्रयोजकत्वप्राप्तेर्जीवोऽपिकर्त्ता ॥ ३३ ॥ ॥ ॐविहारो
पदेशात्ॐ ॥ ३४ ॥ ॥ स्त्रीभिर्वायानैर्वाज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वेत्यादिमोक्षेपि ॥ ३४ ॥ ॥
ॐउपादानात्ॐ ॥ ३५ ॥ ॥ साधनाद्युपादानप्रतीतेश्च ॥ ३५ ॥ ॥ ॐव्यपदेशाच्चक्रि
यायांनचेन्निर्देशविपर्ययःॐ ॥ ३६ ॥ ॥ आत्मानमेवलोकमुपासीतेतिक्रियायांव्यपदेशाच्च ॥
अन्यथाऽऽत्मैवलोकमितिनिर्देशःस्यात् ॥३६॥ तर्हिकथमीश्वरस्यैवकर्तृत्वमित्यतोवक्ति ॥ ॥
ॐउपलब्धिवदनियमःॐ ॥ ३७ ॥ ॥ यथाज्ञानेइदंज्ञास्यामीत्यनियमःप्रतीयतेएवंकर्मण्यपि
जीवस्ययआत्मानमंतरोयमयतीतिचश्रुतिः ॥३७॥ कुतः ॥ ॥ ॐशक्तिविपर्ययात्ॐ ॥३८॥
अल्पशक्तित्वाज्जीवस्य ॥ ३८ ॥ ॥ ॐसमाध्यभावाच्चॐ ॥३९॥ ॥ समाधानाभावाच्चास्वा
तंत्र्यंप्रतीयते ॥३९॥अतः ॥ ॥ ॐयथाचतक्षोभयथाॐ ॥४०॥ ॥ यथातक्षणःकारयितृनियत
त्वंकर्तृत्वंचविद्यतेएवंजीवस्यापि ॥४०॥ ॥ ॐपरात्तुतच्छ्रुतेःॐ ॥४१॥ ॥ साचकर्तृत्वशक्तिः

परादेव ॥ कर्तृत्वंकरणत्वंचस्वभावश्चेतनाधृतिः ॥ यत्प्रसादादिमेसंतिनसंतियदुपेक्षयेतिपैंगिश्रुतिः
॥४१॥ ॥ ॐकृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यःॐ ॥४२॥ ॥ ततोऽप्रयोजकत्वंशा
स्त्रस्यनापद्यते ॥ कृतप्रयत्नापेक्षत्वात्तत्प्रेरकत्वस्य ॥ आदिशब्देनावैषम्यादि ॥ पूर्वकर्मप्रयत्नं
चसंस्कारंचाप्यपेक्ष्यतु ॥ ईश्वरःकारयेत्सर्वंतच्चेश्वरकृतंमतम् ॥ अनादित्वाददोषश्चपूर्णशक्ति
त्वतोहरेरितिभविष्यत्पर्वणि ॥ एतदेवंनचाप्येवमेतदस्तिनचास्तिचेतिमोक्षधर्मे॥४२॥अ० १७॥
अंशाएवहीमेजीवाअंशीहिपरमेश्वरः ॥ स्वयमंशैरिदंसर्वंकारयत्यचलोहरिरितिगौपवनश्रुतावं
शत्वंजीवस्योपलभ्यते ॥ नैवांशोनसंबंधोनापेक्ष्योजीवःपरस्य ॥ तथापितुयथायोगंफलदः
प्रभुरकराट् ॥ ननियम्यःसकस्यापिससर्वस्यनियामकइतिचभाल्लवेयश्रुतावतोब्रवीति ॥
॥ ॐअंशोनानाव्यपदेशादन्यथाचापिदाशकितवादित्वमधीयतएकेॐ ॥ ४३ ॥ ॥ मारक्ष
तुविभुर्नित्यंपुत्रोहंपरमात्मनः ॥ अवःपरेणपितरंयोअस्यानुवेदपरएनावरेण ॥ यस्तद्वेदसपितु
ष्पितासत् ॥ कवीयमानःकइहप्रवोचद्देवंमनःकुतोधिप्रजातम् ॥ स्त्रियःसतीस्ताँउमेपुंसआहुःप
श्यदक्षिण्वान्नविचेतदंध ॥ कविर्यःपुत्रःसइमाचिकेतयस्ताविजानात्सपितुष्पितासत् ॥ द्वासुप
र्णासयुजासखायेत्यादिनानानाव्यपदेशादंशोजीवः ॥ तथाचपाराशर्यायणश्रुतिः ॥ अंशोह्येष
परस्ययोयंपुमानुत्पद्यतेचम्रियतेचनानाह्येनंव्यपदिशंतिपितेतिपुत्रेतिभ्रातेतिसखेतिचेति ॥ अ
न्यःपरोन्योजीवोनासावस्यकुतश्चन ॥ नायंतस्यापिकश्चनेति ॥ अन्यथाचकाषायणश्रुतिः ॥
ब्रह्मदाशाब्रह्मकितवाब्रह्मैवेमेदाशाइत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते ॥ तथाचाग्निवेश्यश्रुतिः ॥ अंशोह्ये

षपरस्यभिन्नंह्येतमधीयिरेऽभिन्नंह्येनमधीयिरइति ॥ वाराहेच ॥ पुत्रभ्रातृसखित्वेनस्वामित्वेनच
तोहरिः ॥ बहुधागीयतेवेदैर्जीवोंशस्तस्यतेनतु ॥ यतोभेदेनतस्यायमभेदेनचगीयते ॥ अतश्चां
शत्वमुद्दिष्टंभेदाभेदौनमुख्यतइति॥४३॥ ॥ ॐमंत्रवर्णात्ॐ ॥४४॥ ॥ पादोऽस्यविश्वाभूता
नीति ॥ ४४ ॥ ॥ ॐअपिस्मर्यतेॐ ॥ ४५॥ ॥ ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनइति
॥४५॥ अनंशत्वश्रुतेर्गतिंचाह ॥ ॥ ॐप्रकाशादिवन्नैवंपरःॐ ॥ ४६ ॥ ॥ अंशत्वेपिनमत्स्या
दिरूपीपरएवंविधः ॥ यथातेजोंशस्यैवकालाग्नेःखद्योतस्यचनैकप्रकारात् ॥ यथाजलांशस्यामृ
तसमुद्रस्यमूत्रादेश्चयथाचपृथिव्यंशस्यमेरोर्विष्ठादेश्चअभिमानिदेवतापेक्षयैतत् ॥ ४६ ॥ ॥ ॐ
स्मरंतिचॐ ॥४७॥ ॥ एतेस्वांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयम्॥इंद्रारिव्याकुलंलोकंमृडयंति
युगेयुगे ॥ अतःपरंयदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितम् ॥ अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्सजीवोयःपुनर्भवः ॥ स्वां
शश्चाथोविभिन्नांशइतिद्वेधांशइष्यते॥ अंशिनोयत्तुसामर्थ्यंयत्स्वरूपंयथास्थितिः ॥तदेवनाणुमा
त्रोपिभेदःस्वांशांशिनोःक्वचित् ॥ विभिन्नांशोऽल्पशक्तिःस्यात्किंचित्सादृश्यमात्रयुगितिवाराहे॥
नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यइतिच ॥ ४७ ॥ ॥ ॐअनुज्ञापरिहारौदेहसंबंधाज्ज्योतिरादिव
त्ॐ ॥ ४८॥ ॥ परानुज्ञयाप्रवृत्तिःपरतोबंधनिवृत्तिश्चजीवस्यप्रतीयते ॥ अंशत्वेपिदेहसंबंधा
त् ॥ यआत्मानमंतरोयमयति ॥ तमेवंविद्वानमृतइहभवतीत्यादिना ॥ नतुपरस्य ॥ वासुदेवःसं
कर्षणःप्रद्युम्नोनिरुद्धोहंमत्स्यःकूर्मोवराहोनारसिंहोवामनोरामोरामःकृष्णोबुद्धःकल्किरहंशतधा
इंसहस्रधाहममितोहमनंतोहंनैवेतेजायंतेनम्रियंतेनैषामनुज्ञानबंधोनमुक्तिःसर्वएवह्येतेपूर्णाअज

राअमृताःपराःपरानंदाइतिचतुर्वेदशिखायाम् ॥ युज्यतेचज्योतिरादिवत् ॥ यथादित्योवियद्ग
तस्तत्प्रकाशश्चैकप्रकारः ॥ शुक्लंकृष्णंकनीनिकेतितदंशस्याप्यक्ष्णोदेहसंबंधान्नतादृशीशक्तिः ॥
तदनुग्राह्यत्वंतेनैवावृत्तिपरिहारश्च ॥ यथाबाह्यजलस्यामृतसमुद्रस्यचैकत्वंतदंशस्यापिश्लेष्म
णस्तदनुग्राह्यत्वंतेनैवविरोधिनिवृत्तिश्च ॥ मोक्षधर्मेच ॥ यत्किंचिदिहलोकेस्मिन्देहबद्धंवि
शांपते ॥ सर्वंपंचभिराविष्टंभूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥ ईश्वरोहिमहद्भूतंप्रभुर्नारायणोविराट् ॥ भूतांत
रात्माविज्ञेयःसगुणोनिर्गुणोपिच ॥ भूतप्रलयमव्यक्तंशुश्रूषुर्नृपसत्तमेति ॥ वाराहेच ॥ अंशाश्चदे
हयोग्यत्वाज्जीवाबंधादिसंयुताः ॥ अनुग्राह्याश्चेश्वरेणनतुमत्स्यादिकोहरिः ॥ अदेहबंधयोग्यत्वा
द्यथासूर्यप्रभाक्षिणी ॥ यथामृतसमुद्रस्यश्लेष्मादेश्वविरूपता ॥ अनुग्राह्यत्वमन्यस्यतेनैवावृ
त्तिरोधनमिति ॥ ४८ ॥ ॥ ॐअसंततेश्चाव्यतिकरःॐ ॥४९ ॥ ॥ अपूर्णशक्तित्वाच्चनजी
वस्यमत्स्यादिसाम्यम् ॥ तथाचचतुर्वेदशिखायाम् ॥ तस्यहवाएतस्यपरमस्यत्रीणिरूपाणि ॥
कृष्णोरामःकपिलइति ॥ तस्यहवाएतस्यपरमस्यपंचरूपाणिदशरूपाणिशतरूपाणिसहस्ररू
पाण्यमितरूपाणितानिहवाएतानिसर्वाणिपूर्णानिसर्वाण्यनंतानिसर्वाण्यसंमितानिसर्वाण्यमिता
नि ॥ अथावराःसर्वएवापूर्णाःसर्वएवबध्यंतेऽथमुच्यंतेचकेचनेति ॥ ४९ ॥ ॥ ॐआभा
सएवचॐ ॥ ५० ॥ ॥ रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेतिप्रतिबिंबत्वाच्चनसाम्यम् ॥ वाराहेच ॥
द्विरूपावंशकौतस्यपरमस्यहरेर्विभोः ॥ प्रतिबिंबांशकश्चाथस्वरूपांशकएवच ॥ प्रतिबिंबां
शकाजीवाःप्रादुर्भावाःपरेस्मृताः ॥ प्रतिबिंबेल्पसाम्यंस्वरूपाणीतराणित्विति ॥ सोपाधि

रनुपाधिश्चप्रतिबिंबोद्विधेयते ॥ जीवःपरस्यानुपाधिरिंद्रचापोयथारवेरितिपैंगिश्रुतिः ॥ यथै
षापुरुषेच्छायाएतस्मिन्नेतदाततमितिश्रुतिः ॥ ५० ॥ अ० १८ ॥ ॥ प्रतिबिंबानांमिथो
वैचित्र्येकारणमाह ॥ ॥ ॐअदृष्टानियमात्ॐ ॥ ५१ ॥ ॥ अनादिविद्याकर्मादिवैचि
त्र्याद्वैचित्र्यम् ॥ ५१ ॥ ॥ ॐअभिसंध्यादिष्वपिचैवम्ॐ॥ ५२ ॥ ॥ इच्छाद्वेषसुखदुःखादि
वैचित्र्यंचादृष्टादेव ॥ चशब्देनप्रतिक्षणंवैचित्र्यंच ॥ ५२ ॥ ॥ ॐप्रदेशादितिचेन्नांतर्भा
वात्ॐ ॥ ५३ ॥ ॥ नस्वर्गनरकभूम्यादिप्रदेशविशेषाद्वैचित्र्यम् ॥ तत्प्राप्तेरदृष्टापेक्षत्वात् ॥
एकदेशस्थितानामेववैचित्र्यदर्शनाच्च ॥ ५३ ॥ अ० १९ ॥ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्र
ह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ हरिःॐयुक्तिसहितश्रुतिविरोधंश्रुतीनामपाकरोत्यनेनपादेन ॥ प्राणाए
वेदमग्रआसुस्तेभ्योभूतानिजज्ञिरेभूतेभ्योंडमंडस्यांतस्त्विमेलोकाअथप्राणाएवानादयःप्राणानि
त्याइतिकाषायणश्रुतौप्राणानामनुत्पत्तिःश्रूयते ॥ नोपादानंहींद्रियाणामतोनुत्पत्तिरिष्यते ॥ उ
पादानकृतासृष्टिःसर्वलोकेषुदृश्यतइतिभविष्यत्पर्वणि ॥ एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचे
तिचातउच्यते॥ ॥ॐतथाप्राणाःॐ ॥ १ ॥ ॥ यथाकाशादयःपरमात्मनउत्पद्यंतेतथाप्राणाअ
पि ॥ १॥ ॥ॐगौण्यसंभवात्ॐ॥२॥ ॥ अनादित्वश्रुतिर्गौणानादित्वापेक्षया॥मुख्यासंभवात्॥
नित्यान्येतानिसूक्ष्मेणहींद्रियाणिचसर्वशः ॥ तेषांभूतैरुपचयःसृष्टिकालेविधीयते ॥ परेणसाम्य
संप्राप्तेःकस्यस्यान्मुख्यनित्यतेतिहिभविष्यत्पर्वणि॥ २॥ ॥ॐप्रतिज्ञानुपरोधाच्चॐ॥ ३॥ ॥सइदं

सर्वमसृजतेति॥३॥अ०१॥ द्विधाहैवेंद्रियाणिनित्यान्यनित्यानिच॥तत्रनित्यंमनोऽनादित्वात्॥
नह्यमनाःपुमांस्तिष्ठत्यनित्यान्यन्यानीतिगौपवनश्रुतौमनसोऽनुत्पत्तिःसयुक्तिकाश्रूयते ॥ अ
तआह ॥ ॥ ॐतत्प्राक्श्रुतेश्चॐ ॥ ४ ॥ ॥ मनःसर्वेंद्रियाणिचेतिपूर्वोक्तत्वान्नानुत्पत्तिर्मन
सोयुज्यते ॥ पूर्वंमनःसमुत्पन्नंततोन्येषांसमुद्भवः ॥ तदनुत्पत्तिवचनमल्पोपचयकारणादिति
वायुप्रोक्तवचनंचशब्देनसंगृहीतम् ॥ ४ ॥ अ० २ ॥ ॥ नित्ययानित्ययास्तौमिपरमात्मा
नमच्युतमितिवाग्वावनित्यानह्येषोत्पद्यतेऽस्यांहिश्रुतिरवतिष्ठतइतिसयुक्तिकंपौष्यायणश्रुतौ
वाचोऽनुत्पत्तिरुच्यतेअतोब्रवीत् ॥ ॥ ॐतत्पूर्वकत्वाद्वाचःॐ ॥ ५ ॥ ॥ तस्मा
न्मनएवपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितिमनःपूर्वकत्वाद्वाचोनानुत्पत्तिः ॥ वागिंद्रियस्यनित्यत्वंश्रुतिसं
निधियोग्यता ॥ उत्पत्तिर्मनसोयस्मान्ननित्यत्वंकुतश्चनेतिवायुप्रोक्ते ॥ ५ ॥ अ० ३ ॥
सप्तप्राणाःप्रभवंतितस्मादितिश्रुतिः ॥ सप्तैवमारुताबाह्येप्राणाःसप्ततथात्मनि ॥ अधिदैवेत
थाध्यात्मेसंख्यासाम्यंविदोविदुरितिचस्कांदे ॥ द्वादशवाएतेप्राणाद्वादशमासाद्वादशादित्याद्वा
दशराशयोद्वादशग्रहाइतिकौंडिन्यश्रुतौद्वादशप्राणादृश्यंते ॥ अतोवक्ति ॥ ॐसप्तगतेर्विशे
षितत्वाच्चॐ ॥ ६ ॥ ॥ ज्ञानेंद्रियापेक्षयासप्तत्वम् ॥ गुहाशयांनिहिताःसप्तसप्तेतिविशेष
णात् ॥ सप्तप्राणास्त्ववगतेःपंचप्राणाश्चकर्मणः ॥ एवंप्राणद्वादशकंशरीरेनित्यसंस्थितमितिभ
विष्यत्पर्ववचनंचशब्दात् ॥ ६ ॥ ॥ ॐहस्तादयस्तुस्थितेऽतोनैवम्ॐ ॥७॥ ॥ हस्तादीनांकर्मवि
षयत्वान्नसहपाठः ॥ संसारस्थितिहेतुत्वात्स्थितंकर्मविदोविदुः ॥ तस्मादुद्गतिहेतुत्वाज्ज्ञानंगतिरि

होच्यतइतिचवायुप्रोक्ते ॥ ७ ॥अ० ४ ॥ दिवीवचक्षुराततमितिव्याप्तिःप्रतीयते ॥ दूरश्रवणदर्शनादियुक्तिश्च ॥ अणुभिःपश्यत्यणुभिःकृणोतिप्राणावाअणवःप्राणैर्ह्येतद्भवतीतिकौंडिन्यश्रुतिः॥ अतोवक्ति ॥ ॥ ॐअणवश्चॐ ॥८॥ ॥तद्यथाह्यणुनश्चक्षसःप्रकाशोव्याततएवमेवास्यपुरुषस्यप्रकाशोव्याततोऽणुर्ह्येवैषपुरुषोभवतीतिशांडिल्यश्रुतिः ॥८॥ अ० ५ ॥ नैषप्राणउदेतिनास्तमेत्येकलएवमध्येस्थातार्थैनमाहुर्मध्यमइतीतिमुख्यप्राणस्यानुत्पत्तिःश्रूयते ॥ यत्प्राप्तिर्यत्परित्यागउत्पत्तिर्मरणंतथा ॥ तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैवकथंप्राणस्ययुज्यतइतिचयुक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ आत्मनएषप्राणोजायतइतिच॥ अतआह ॥ ॥ ॐश्रेष्ठश्चॐ ॥ ९ ॥ ॥ सौक्ष्मेणह्वाएषोवतिष्ठतेस्थूलत्वेनोदेतिसूक्ष्मश्चाथोस्थूलश्च ॥ प्रकृतितःसूक्ष्मोन्यतःस्थूलोथैनमाहुःसादिरनादिरितीतिगौपवनश्रुतेः ॥ ९ ॥ ॥ ॐनवायुक्रियेपृथगुपदेशात्ॐ ॥ १० ॥ ॥ चेष्टायांबाह्यवायौचमुख्यप्राणेचगीयते ॥ प्राणशब्दस्त्रिषुह्येषुमुखेमुख्यःप्रकीर्तितइतिवायुक्रिययोरपिव्यपदेशादुत्पत्तिश्रुतिस्तयोर्नस्यात् ॥ सप्राणमसृजतखंवायुर्ज्योतिरापस्तपोमंत्राःकर्मेतिपृथगुपदेशात् ॥ भूतानिचेष्टामंत्राश्चमुख्यप्राणादिदंजगत् ॥ मुख्यप्राणःपरस्माच्चनपरःकारणान्वितइतिवायुप्रोक्ते॥१०॥अ० ६ ॥ प्राणादिदमाविरासीत्प्राणोधत्तेप्राणेलयमभ्युपैतिनप्राणःकिंचिदाश्रितइत्याग्निवेश्यश्रुतौ ॥ यदाश्रयादस्यचेष्टाःसोन्यंकथमुपाश्रयेत् ॥ यथाप्राणस्तथाराजासर्वस्यैकाश्रयोभवेदितिचयुक्तिर्भारते ॥ प्राणस्यैतद्वशेसर्वंप्राणःपरवशेस्थितः ॥ नपरःकिंचिदाश्रित्यवर्ततेपरमोयतइतिचपैंगिश्रुतिरित्यतआह ॥ ॥ ॐचक्षुरादिवत्तुतत्सहशिष्ट्यादिभ्यःॐ

॥ ११ ॥ ॥ चक्षुरादिवन्मुख्यप्राणोऽपिपरमात्मवशएव ॥ सर्वंह्येवैतत्परमेऽवतिष्ठतेप्राणश्च
प्राणाश्चप्राणिनश्चसह्येकएवैतान्नयत्युन्नयतिवशीकरोतीतिगौपवनश्रुतौचक्षुरादिभिःसहतद्वशत्वे
नैवशंसनात् ॥ सर्वकर्तापिसन्प्राणःपरमाधारतःस्थितः ॥ कथमेवान्यथासस्याद्यतोनैवेश्वरद्व
यम् ॥ अवांतरेश्वरत्वेनतस्येश्वरवचोभवेत् ॥ अतोमध्यमतामाहुस्तस्यवेदेषुवेदिनः ॥ अनन्ये
श्वरताप्राणेतदन्येश्वरवर्जनात् ॥ यतोविशेषवाक्येनह्रियतेसमतावचः ॥ नान्योऽतोऽस्तिद्रष्टाना
न्यदतोस्तिद्रष्टृत्यादिवचनंयुक्तयश्चादिशब्देनोक्ताः ॥ ११ ॥ ॥ ॐअकरणत्वाच्चनदोषस्तथा
हिदर्शयतिॐ ॥ १२ ॥ ॥ इतरेषांप्राणानांकरणत्वान्मुख्यप्राणस्याकरणत्वाच्चतस्यान्येभ्यउ
त्तमत्वंयुज्यते ॥ मांडव्यश्रुतिश्च ॥ तानिहवाएतानिसर्वाणिकरणान्यथप्राणएवाकरणस्त
स्मान्मुख्यइत्याचक्षतइति ॥ १२ ॥ अ० ७ ॥ सर्वेवाएतेमुख्यदासाःप्राणोऽपानोव्यानउदानः
समानइत्यथप्राणोवावसम्राडितिकौंडिन्यश्रुतिः ॥ प्राणापानादयःसर्वेमुख्यदासायतोऽनिश
म् ॥ अतस्तदाज्ञयानित्यंस्वानिकर्माणिकुर्वतइतियुक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ मुख्यस्यैवस्वरूपा
णिप्राणाद्याःपंचवायवः ॥ सएवप्राणिनांदेहेपंचधावर्ततेऽनिशमितिगौपवनश्रुतिः॥अतोवक्ति ॥
॥ ॐपंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यतेॐ ॥ १३ ॥ ॥ अथपंचद्वय्यैतत्प्रवर्ततेप्राणोवावपंचवृत्तिः
प्राणोऽपानोव्यानउदानःसमानइतितेभ्योवाएतेभ्यःपंचदासाःप्रजायंते ॥ प्राणाद्वावप्राणोऽपा
नादपानोव्यानाद्व्यानउदानादुदानःसमानादेवसमानोयथाहवैमनःपंचधाव्यपदिश्यतेमनोबुद्धिर
हंकारश्चित्तंचेतनेतितेभ्योवाएतेभ्यपंचदासाःप्रजायंतेमनसोवावमनोबुद्धेर्बुद्धिरहंकारादहंकार

श्चित्ताच्चित्तंचेतनायाएवचेतनैवमितीति ॥ १३ ॥ अ० ८ ॥ प्राणएवाधस्तात्प्राणउपरिष्टा
त्प्राणोमध्यतःप्राणःसर्वतःप्राणएवेदंसर्वमितिप्राणस्यव्याप्तिःप्रतीयते ॥ यतःसर्वंजगद्व्याप्य
तिष्ठतिप्राणएवतु ॥ अतोधृतंजगत्सर्वमन्यथाकेनवार्यतइतियुक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ अणुर्नैतत्सृ
ज्यते ॥ अणुर्नैतद्धार्यते अणौलयमभ्युपैति ॥ प्राणोवाअणुःप्राणेह्येतद्भवतीतिचसौत्रायण
श्रुतिरतआह ॥ ॥ ॐअणुश्चॐ ॥ १४ ॥ ॥ सवाएषप्राणोणुर्महान्नामांतर्वाअणुर्बहिर्म
हान्प्राणोवाईशितव्येशईशोह्यसौसर्वस्येशितव्यश्चपरस्येतिकौडिन्यश्रुतिः ॥ १४ ॥ अ० ९ ॥
करणत्वंप्राणानामुक्तम् ॥ जीवस्यकरणान्याहुःप्राणानेतांस्तुसर्वशः ॥ यस्मात्तद्वशगाएतेदृश्यं
तेसर्वदेहिष्वितिसौत्रायणश्रुतौसयुक्तिकंजीवकरणत्वंप्रतीयते ॥ ब्रह्मणोवाएतानिकरणानिच
क्षुःश्रोत्रंमनोवागिति ॥ तद्धैतैःकारयतीतिचकाषायणश्रुतौ ॥ अतआह ॥ ॥ ॐज्यो
तिराद्यधिष्ठानंतुतदामननात्ॐ ॥ १५ ॥ ॥ यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानंब्रह्मतदेवैतैःकरणैःप्रवर्तय
ति ॥ यःप्राणेतिष्ठन्नित्यादितदामननात् ॥ १५ ॥ कथंजीवकरणत्वश्रुतिरित्यतोवक्ति ॥ ॥ ॐ
प्राणवताशब्दात्ॐ ॥ १६ ॥ ॥ जीवेनैवस्वकरणैःकारयतिपरमात्माऽतोनविरोधः ॥ एष
ह्यनेनात्मनाकारयतिचक्षुषादर्शयतिश्रोत्रेणश्रावयतिमनसामानयतिबुद्ध्याबोधयतितस्मादेता
वाहुःसृतिरसृतिरितीतिभाल्लवेयश्रुतिः ॥ करणैःकरणंब्रह्मपुरुषापेक्षयाखिलम् ॥ श्रोत्रादि
भिःकारयतिकरणानीत्यतोविदुः ॥ नजीवापेक्षयामुख्यंकारयेत्परमेश्वरः ॥ केवलात्मेच्छयातस्मा
न्मुख्यत्वंतस्यनिश्चितमितिवाराहे ॥ १६ ॥ ॥ ॐतस्यचनित्यत्वात्ॐ ॥ १७ ॥ ॥ अ

नादिनित्यत्वाज्जीवकरणसंबंधस्ययुज्यतेतत्करणत्वश्रुतिः ॥ अथावियोगीनिकरणैर्वाविनयुज्य
तेदेहेनैववियुज्यतइत्येतद्वावकरणानांकरणत्वंयद्वावनवियुज्यतइतिगौपवनश्रुतिः ॥ चशब्दः
 करणसंबंधग्राही ॥ १७ ॥ अ० १० ॥ अथेंद्रियाणिप्राणावाइंद्रियाणिप्राणाहीदंद्रवंतीतिसयु
क्तिकपौत्रायणश्रुतिःसामान्येनप्राणानामिंद्रियत्वंवक्ति ॥ द्वादशैवेंद्रियाण्याहुर्मनोबुद्धीतुद्वाद
शइतिचकाषायणश्रुतिः ॥ अतःकस्येंद्रियत्वंनिवार्यमित्यतोवक्ति ॥ ॥ ॐतइंद्रियाणितद्व्य
पदेशादन्यत्रश्रेष्ठात्ॐ ॥ १८ ॥ ॥ मुख्यप्राणमृतेऽतएवेंद्रियाणि ॥ द्वादशैवेंद्रियाण्या
हुःप्राणोमुख्यस्त्वनिंद्रियम् ॥ द्रवतामिंद्रियाणांहिनियंताप्राणएकराडितिपौत्रायणश्रुतिः ॥
श्रोत्रादीनितुपंचैवतथावागादिपंचकम् ॥ मनोबुद्धिसहायानिद्वादशैवेंद्रियाणितु ॥ विषयद्रवणा
त्तेषामिंद्रियत्वमुदाहृतम् ॥तेषांनियामकःप्राणःस्थितएवाखिलप्रभुरितिबृहत्संहितायाम् ॥१८॥
॥ ॐभेदश्रुतेःॐ ॥ १९ ॥ ॥ स्थितएवहीदंमुख्यप्राणःकरोतिकारयतिबलतिबालयतिधत्ते
धारयतिप्रभुंवाएनमाहुरथेंद्रियाणिनस्थितानिनकुर्वंतिनकारयंतिनबलंतिनबालयंतिनधत्तेनधार
यतितानिहवाएतान्यबलानितस्मादाहुरिंद्रियाणिकरणानीतिपौत्रायणश्रुतेः ॥१९॥ ॥ ॐवैलक्ष
ण्याच्चॐ ॥२०॥ ॥ पुरुषापेक्षयाप्रवृत्तिरिंद्रियाणांदृश्यतेनमुख्यस्य ॥ प्राणाग्नयएवैतस्मिन्पुरेजा
ग्रतीतिचश्रुतेः ॥२०॥ अ० ११॥ विरिंचोवाइदंविरेचयतिविदधातिब्रह्मावावविरिंचएतस्माद्धीमे
रूपनामनीतिगौपवनश्रुतिः॥यस्माद्विरेचयेत्सर्वंविरिंचस्तेनभण्यते॥एकोहिकर्ताजगतोब्रह्मैवचच
तुर्मुखइतिचयुक्तिर्ब्राह्मे ॥ अथकस्मादुच्यतेपरमइतिपरमाद्ध्येतेनामरूपेव्याक्रियेतेतस्मादेनमा

हुःपरमइति ॥ अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृहत्वाद्बृंहणत्वाच्चेत्याग्निवेश्यश्रुतिः ॥ अतआह ॥
ॐसंज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तुत्रिवृत्कुर्वतउदेशात्ॐ ॥ २१ ॥ ॥ नामरूपकॢप्तिःपरादेव ॥ सर्वाणिरूपा
णिविचिंत्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तइतिश्रुतेः ॥ त्रिवृत्कुर्वतइतिहेतुगर्भः ॥ त्रिवृत्कर
णापेक्षत्वान्नामरूपयोः ॥ सर्वनाम्नांचरूपाणांव्यवहारेषुकेशवः ॥ एकएवयतःस्रष्टाब्रह्माद्यास्त
दवांतराइतिचपाद्मे॥त्रिवृत्क्रियायतोविष्णोरूपंचतदपेक्षया ॥रूपापेक्षंतथानामव्यवहारस्तदात्म
कः ॥ अतोनाम्नश्चरूपस्यव्यवहारस्यचैकराट् ॥ हरिरेवयतःकर्तापिताऽतोभगवान्प्रभुरितिब्रह्मां
डे ॥ २१॥अ० १२ ॥ अद्भ्योहीदमुत्पद्यतेआपोवावमांसमस्थिचभवंत्यापःशरीरमापः॥ आपए
वेदंसर्वमितिचकौंडिन्यश्रुतिः॥ अम्मयंतुयतोमांसमतस्तृप्तिश्चमांसतइतिचभारते॥ पृथिवींशरीर
मप्येतिआकाशमात्मेतिचातोब्रवीति॥ ॥ ॐमांसादिभौमंयथाशब्दमितरयोश्चॐ ॥२२॥ ॥ य
त्कठिनंसापृथिवीयद्द्रवंतदापोयदुष्णंतत्तेजइतिश्रुतेर्मांसाद्येवभौमंनसर्वशरीरम् ॥ असेजसोश्चका
र्यंयथाशब्दमंगीकर्तव्यम् ॥ यद्वावाथोविमिश्रमिश्राद्भेतद्भवतिमिश्राणिहिभूतानितस्मादेवैव
माचक्षतेभूतानीतिहिकाषायणश्रुतिः ॥ पंचभूतात्मकंसर्वंतदप्येकविवक्षया ॥ एकभूतात्मक
त्वेनव्यवहारस्तुवैदिके ॥ भौममित्येवकाठिन्यात्शौक्ल्यादौदकमित्यपि ॥ तेजिष्ठत्वात्तैजसं
चयथास्न्थांवचनंश्रुताविवितिवायुप्रोक्ते ॥२२॥ कथंतर्हिविशेषवचनमित्यतआह ॥ ॥ ॐ
वैशेष्यात्तुतद्वादस्तद्वादःॐ ॥ २३ ॥ ॥ भूतानांतुविशेषसंयोगादेवविशेषव्यवहारः ॥ पार्थिवा
नांशरीराणामर्धेनपृथिवीस्मृता ॥ इतरेर्द्धेत्रिभागिन्यआपस्तेजस्तुभागतः ॥ इतिसामान्यतो

ज्ञेयंभेदश्चप्रतिपूरुषम् ॥ स्वर्गस्थानांशरीराणामर्धंतेजउदाहृतमितिब्रह्मसंहितायाम् ॥ सर्वा ध्यायार्थावधारणार्थाध्यायांतेद्विरुक्तिः॥ गारुडेच॥ अध्यायांतेद्विरुक्तिःस्याद्वेदेवावैदिकेऽपिवा॥ विचारोयत्रसज्जेतपूर्वोक्तस्यावधारणे ॥ अनुक्तानांप्रमाणानांस्वीकारश्चकृतोभवेत् ॥ विनिंद्य चेतरान्मार्गान्संपूर्णफलतातथेतिच ॥ २३ ॥ अ० १३ ॥ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृत ब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ हरिःॐ ॥ साधनविचारोयमध्यायः ॥ वैराग्यार्थंगत्यादिनिरूपणाप्रथमपादे भूतबंधोहिबंधः ॥ भूतबंधस्तुसंसारोमुक्तिस्तेभ्योविमोचनमितिवाराहे ॥ तच्चमरणे भवति ॥ भूतानांविनिवृत्तिस्तुमरणंसमुदाहृतम् ॥ भूतानांसंप्रयोगश्चजनिरित्येवपंडितैरितिभारते॥ अतःकिंसाधनैरित्यतआह ॥ ॥ ॐतदंतरप्रतिपत्तौरंहतिसंपरिष्वक्तःप्रश्ननिरूपणाभ्याम्ॐ ॥ १ ॥ ॥ शरीरांतरप्रतिपत्तौभूतसंपरिष्वक्तएवगच्छति ॥ वेत्थयथापंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंति इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीतिप्रश्नपरिहाराभ्याम्॥१॥ ॥ ॐत्र्यात्मकत्वात्तुभूयस्त्वात्ॐ ॥ २ ॥ ॥ अप्शब्दस्तुत्र्यात्मकत्वात्तुयुज्यते॥ भूयस्त्वाच्चापाम् ॥ तापापनोदोभूयस्त्वमंभसोवृत्तयस्त्विमाइतिचभागवते ॥ २ ॥ ॥ ॐप्राणगतेश्चॐ ॥३॥ ॥ यत्रवावभूतानितत्रकरणानिनित्यानिह्वाएतानिभूतानिचकरणानिचनैतानिकदाचिद्वियुज्यंतेनचविलीयंतइतिभाल्लवेयश्रुतेः ॥ प्राणगतेर्भूतान्यपिसंतीतिसिद्धम् ॥ ३ ॥ ॐअग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्नभाक्तत्वात्ॐ ॥ ४ ॥ ॥ यत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवागप्येतिवातंप्राणइतिश्रुतेर्नप्राणानांजीवेनसहगतिरितिचेन्न ॥ भागतोग्न्यादिप्राप्तेः ॥ पुरुषस्यमृतौब्रह्मन्प्राणाभागतएवतु ॥ अधिदैवंप्राप्नुवंतिभागतोऽनुव्रजंतितम् ॥ पुनःशरीरसंप्राप्तौतमेवानुविशंतिचेतिब्राह्मे ॥ ब्रह्मांडेच ॥ मृतिकालेजहत्येनंप्राणाभूतानिपंचच ॥ भागतोभागतस्त्वेनमनुगच्छंतिसर्वशइति॥४॥ ॥ ॐप्रथमेश्रवणादितिचेन्नताएवह्युपपत्तेःॐ॥५॥ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतीतिप्रथमाग्नौश्रूयते॥नभूतानिजुह्वतीति अतोनेतिचेन्न॥ताए

वप्रस्तुताआपःश्रद्धारूपेणहूयंते॥ इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीत्युपसंहारोपपत्तेः ॥ ५ ॥ ॥ॐअश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणांप्रतीतेःॐ ॥६॥ ॥ अग्न्यादिगतिःप्रत्यक्षतः श्रूयते ॥ अतःप्रत्यक्षश्रवणान्नयुक्तमितिचेन्न ॥ अथैनंयजमानंकिंनजहातिभूतान्येवभूतैरेवगच्छतिभूतैर्भुंक्तेभूतैरुत्पद्यतेभूतैश्चरतिभूतैर्विचरतीतिकौठरव्यश्रुतौप्रतीतेः॥ ६ ॥ अपामसोममममृताअभूमेत्यादिश्रुतिविरोधइत्यतोवक्ति ॥ ॥ॐभाक्तंवानात्मवित्त्वात्तथाहिदर्शयतिॐ ॥ ७ ॥ ॥ भागतस्तदमृतत्वम् ॥ नान्यःपंथाअयनायविद्यतइतिश्रुतेरात्मविदएवमुख्यम् ॥ वाशब्दात्पारंपर्यैणात्मविदपेक्षयावा ॥ तथाहिश्रुतिः ॥ सएनमविदतोनभुनक्ति यथावेदोवाननूक्तोन्यद्वाकर्माकृतम् ॥ यदिहवाअप्यनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतएवात्मानमेवलोकमुपासीत ॥ सयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजते ॥ अमृतोवावसोमपोभवति ॥ यावदिंद्रोयावन्मनुर्यावदादित्यः ॥ कर्मणाज्ञानमाननोतिज्ञानेनामृतीभवति ॥ अथामृतानिकर्माणियतएनममृतत्वंनयंतीतिच ॥ ७ ॥ कृतस्यकर्मणोभोगेनक्षयान्मुक्तिरित्यतआह ॥ ॥ॐकृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम्ॐ ॥ ८ ॥ ॥ ततःशेषेणेमंलोकमायातिपुनःकर्मकुरुतेपुनर्गच्छतिपुनरागच्छतीतिश्रुतेः ॥ भुक्तशेषानुशयवानिमांप्राप्यभुवंपुनः कर्मकृत्वापुनर्गच्छेत्पुनरायातिनित्यशः ॥ आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणिनियमेनतु ॥ दशावराणांदेहानांकारणानिकरोत्ययम् ॥ अतः कर्मक्षयान्मुक्तिःकुतएवभविष्यतीत्यादिस्मृतेश्चशेषवानेवायाति ॥ ८ ॥ यथेतमेवगच्छतिय

थेतमागच्छतिसंभुंक्तेसकर्मकुरुतेसपरिवर्ततइतिगतिप्रकारेणागतिःश्रूयते ॥ अतोब्रूते ॥ ॥
ॐयथेतमनेवंचॐ ॥ ९ ॥ ॥ धूमादभ्रमभ्रादाकाशमाकाशाच्चंद्रलोकंयथेतमाकाशमाकाशा
द्वायुंवायुर्भूत्वाधूमोभवतिधूमोभूत्वाभ्रंभवत्यभ्रंभूत्वामेघोभवतिमेघोभूत्वाप्रवर्षतीतिकाषायण
श्रुतेर्यथागतमन्यथाच॥३॥ ॥ॐचरणादितिचेन्नतदुपलक्षणार्थेतिकार्ष्णाजिनिःॐ॥१०॥ ॥त
द्यइहरमणीयचरणारमणीयांयोनिमापद्यंतेकपूयचरणाःकपूयांयोनिमितिचश्रुतेश्चरणफलमेवग
मनागमनम् ॥ नयज्ञादिकृतः ॥ आचारइतिसंप्रोक्तःकर्मांगत्वेनशुद्धिदः ॥ अशुद्धिदस्त्वनाचा
रश्चरणंतूभयंस्मृतमितिस्मृतेरितिचेन्न ॥यज्ञाद्युपलक्षणार्थाचरणादिश्रुतिरितिकार्ष्णाजिनिर्मन्य
ते॥१०॥ ॥ॐआनर्थक्यमितिचेन्नतदपेक्षत्वात्ॐ॥११॥ ॥ तर्हिरमणीयाःकपूयाइत्येवस्यात्॥
चरणशब्दस्यानर्थक्यमितिचेन्न ॥ चरणापेक्षत्वाद्रमणीयत्वादेस्तज्ज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥११॥
ॐसुकृतदुष्कृतेएवेतितुबादरिःॐ ॥ १२ ॥ ॥ धर्मंचरतमाधर्ममित्यादिप्रयोगात्सुकृतदुष्कृते
एवचरणशब्दोदितेइतिबादरिर्मन्यते ॥ तुशब्दात्स्वसिद्धांतोपिसएवेतिसूचयति ॥ तुशब्दस्तुवि
शेषेस्यात्स्वसिद्धांतेऽवधारणेइतिचनाममहोदधौ॥१२॥अ० १० ॥ पुण्यकृतामेवगमनागमनेनेतरे
षामिति ॥ अतआह ॥ ॥ ॐअनिष्टादिकारिणामपिचश्रुतम्ॐ ॥१३॥ ॥ नचइहशुभकृतो
येचाशुभकृतस्तेशुभमनुभूयावर्ततेपुनःकर्मकुर्वंतिपुनर्गच्छंतिपुनरागच्छंतीतिभाल्लवेयश्रुतौ ॥
॥ १३ ॥ ॥ ॐसंयमनेत्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौतद्गतिदर्शनात्ॐ ॥१४॥ ॥ संयमनमनुभू
यकेषांचिदारोहःकेषांचिदवरोहः॥ तुशब्दोऽवधारणे॥सर्वेवाएतेशुभकृतः॥ संयमनेप्रपततितत्रह

येपरद्विषोगुरुद्विषःश्रुतिद्विषस्तदवमंतारःशठामूर्खाइतितेवैततोवरुद्धतमसिप्रपतंतिनैवैतउत्तिष्ठंते ऽपिकर्हिचिद्वमेवाएतदित्याहुरथयेन्येब्रह्मद्विषःस्तेनाःसुरापाइतितेवैतदनुभूयेमंल्लोकमनुव्रजंती तिकौठरव्यश्रुतेः॥१४॥ ॥ॐस्मरंतिचॐ॥१५॥ ॥गच्छंतिपापिनःसर्वेनरकंनात्रसंशयः॥तत्रभु क्त्वापतंत्येवयेद्विषंतिजनार्दनम् ॥ महातमसिमग्नानांनतेषामुत्थितिःक्वचित् ॥ इतरेषांतुपापानां व्युत्थानंविद्यतेपिच॥ सुखस्यानंतरंदुःखदुःखस्यानंतरंसुखम्॥ इतिसर्वत्रनियमःपंचकष्टेतुतत्सदे त्यादि॥१५॥अ०११॥ ॥ॐअपिसप्तॐ॥ १६ ॥ ॥ रौरवोथमहांश्चैववह्निर्वैतरणीतथा ॥ कुं भीपाकइतिप्रोक्तान्यनित्यनरकाणितु॥ तामिस्रश्चांधतामिस्रौद्वौनित्यौसंप्रकीर्तितौ ॥ इतिसप्तप्र धानानिबलीयस्तूत्तरोत्तरम्॥ एतानिक्रमशोगत्वैवारोहोथावरोहणमितिचभारते॥१६॥अ०१२॥ ईश्वरस्यनरकायुक्तेः॥ सर्वंसृजतिसर्वंविलापयतिसर्वंरमयतिसर्वंनरमयतिसर्वंप्रवर्तयत्यंतरास्मिन्नि विष्टइतिकौषारवश्रुतिविरोधइति ॥ अतोवक्ति ॥ ॥ॐतत्रापिचतद्व्यापारादविरोधःॐ॥१७॥ चशब्दाददुःखानुभवेन ॥ सस्वर्गेसभूमौसनरकेसोंधेतमसिप्रवृत्तिकृदेकएतानुविष्टोनासौदुःखभू गीश्वरःप्रभुत्वात्सर्वंपश्यतिसर्वंकारयतिनासौदुःखभुग्यएवंवेदेतिपौत्रायणश्रुतेरविरोधः ॥ नरके पिवसन्नीशोनासौदुःखभुगुच्यते ॥ नीचोच्चैवदुःखादेर्भोगइत्यभिधीयते ॥ नासौनीचोच्चतां यातिपश्यत्येवप्रभुत्वतइतिभागवततंत्रे ॥१७॥अ०१३ ॥अथैतयोःपथोर्नैकतरेणचगच्छंतिता नीमानिक्षुद्रमिश्राण्यसकृदावर्तीनिभूतानिभवंतिजायस्वम्रियस्वेत्येतत्तृतीयंस्थानमितिगातिस्वा तंत्र्यंभूतानांप्रतीयतइति ॥ अतआह ॥ ॥ ॐविद्याकर्मणोरितितुप्रकृतत्वात्ॐ॥ १८ ॥

विद्याकर्मापेक्षयैवतद्वचनम् ॥ तयोरपिप्रकृतत्वात् ॥ विद्यापथःकर्मपथोद्वौपंथानौप्रकीर्ति
तौ ॥ तद्वर्जितस्त्रिधायातितिर्यग्वानरकंतमइतिचभारते ॥ १८ ॥ अ० १४ ॥ यत्र
दुःखंसुखंतत्रसर्वत्रापिप्रतीयते ॥ अपिनीचगतौकिंचित्किमुमानुषदेहिनइतिवचनान्महात
मस्यपिसुखप्राप्तिरित्यतआह ॥ ॥ ॐनतृतीयेतथोपलब्धेःॐ ॥ १९ ॥ ॥ अथाविद्वा
नकर्मावाग्गच्छतित्रिधाहवावाग्गतिस्तिर्यग्यातनातमइतिद्वेवावसुखानुवृत्तेनतमःसुखानुवृत्तंके
वलंह्येवात्रदुःखंभवतीतिश्रुतेर्नतृतीयावाग्गतौसुखम् ॥ १९ ॥ ॥ ॐस्मर्यतेपिचलोकेॐ
॥ २० ॥ ॥ तिर्यक्षुनरकेचैवसुखलेशोविधीयते ॥ नांधेतमसिमग्नानांसुखलेशोपिकश्चने
तिभविष्यत्पर्वणि ॥ लोकसिद्धंचैतत् ॥ चशब्दाल्लोकसिद्धिरपिस्मार्तेत्याह ॥ अतिप्रियेय
थाराजानदुःखंसहतेक्वचित् ॥ अत्यप्रियेसुखमपितथैवपरमेश्वरइतिब्राह्मे ॥ २० ॥ ॥ ॐद
र्शनाच्चॐ ॥ २१ ॥ ॥ नारायणप्रसादेनसमिद्धज्ञानचक्षुषा ॥ अत्यंतदुःखसह्लीनान्निःशेषसु
खवर्जितान् ॥ नित्यमेवतथाभूतान्विमिश्रांश्चगणान्बहून् ॥ निरस्ताशेषदुखांश्चनित्यानंदैकभा
गिनः॥अपश्यत्त्रिविधान्ब्रह्मासाक्षादेवचतुर्मुखइतिदर्शनवचनाच्चपाद्मे॥२१॥ ॥ ॐतृतीयेशब्दा
वरोधःसंशोकजस्यॐ॥२२॥ ॥ तृतीयेतृतीयतमसःश्रवणादेवशब्दानुसारेणसंशोकजमोहप्रा
प्तिः ॥ २२ ॥ ॥ ॐस्मरणाच्चॐ ॥ २३ ॥ ॥ महातमस्त्रिधाप्रोक्तमूर्ध्वंमध्यंतथाधरम् ॥
श्रवणेनैवमूर्छादिरधरस्ययतोभवेत् ॥ तस्माच्चविस्तरेणैतत्कथ्यतेराजसत्तमेतिकौर्मे ॥ २३ ॥
अ० १५ ॥ धूमोभूत्वाभ्रंभवतीत्याद्यन्यभावःश्रूयते ॥ सकथमितिअतोब्रवीति ॥ ॥ ॐ

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॐ ॥ २४ ॥ ॥ धूमादिषुप्रविश्यतद्वतौगतिस्तास्थितौस्थितिरित्या
दिरेवतद्भावापत्तिः ॥ नह्यन्यस्यान्यथाभावोयुज्यते ॥ नचतत्पदप्राप्तिः ॥ गारुडेच ॥ धूमादि
भावप्राप्तिश्चतद्वतौगतिरेवतु ॥ स्थितौस्थितिप्रवेशश्चलघुत्वादिस्तथैवच ॥ नह्यन्यस्यान्यथा
भावोनचतत्पदमिष्यते ॥ विद्यागम्यंपदंयस्मान्नतत्प्राप्यंहिकर्मणा ॥ एकदेशस्वभावेनवा
गभेदापियुज्यते ॥ यथाजीवःपरंब्रह्मब्रह्मेदंजगदित्यपीति ॥ २४॥अ० १६ ॥ बहुस्थानगमना
त्कल्पांतमप्येवंस्यादितिअतआह ॥ ॥ ॐनातिचिरेणविशेषात् ॐ ॥ २५ ॥ ॥ तद्यइ
हरमणीयचरणाअभ्याशोहयत्तेरमणीयांयोनिमापद्यंतइतिविशेषान्नातिचिरेण ॥ स्वर्गाल्लोका
दवाक्प्राप्तोवत्सरात्पूर्वमेवतु ॥ मातुःशरीरमाप्नोतिपर्यटन्यत्रतत्रचेतिनारदीये ॥२५॥अ० १७ ॥
तइहव्रीहियवाओषधिवनस्पतयस्तिलामाषाइतिजायंतइतिश्रवणादनर्थफलत्वंचयज्ञादेरित्यतो
वक्ति ॥ ॥ ॐअन्याधिष्ठितेपूर्ववदभिलापात् ॐ ॥ २६ ॥ ॥ अन्याधिष्ठितेव्रीह्यादिशरीरे
प्रवेशोनतुभोगोऽस्य॥ धूमोभूत्वाभ्रंभवतीत्यादिपूर्वोक्तिवत्॥सोऽवाग्गतःस्थावरान्प्रविश्यत्यभोगे
नैवव्रजन्स्थूलंशरीरमेतिस्थूलाच्छरीराद्भोगाननुभुंक्तइत्यभिलापात्कौषारवश्रुतौ ॥ स्वर्गादवाग्ग
तोदेहीव्रीह्यादीतरदेहगः ॥ अभुंजंस्तुक्रमेणैवदेहमाप्नोतिकालतइतिवाराहे ॥ २६ ॥ ॥ ॐअ
शुद्धमितिचेन्नशब्दात् ॐ ॥ २७ ॥ ॥ हिंसारूपत्वात्पापस्यापिसंभवाद्दुःखंचभवत्विितिचेन्न ॥
शब्दविहितत्वात् ॥ हिंसात्ववैदिकीयातुतथानर्थोध्रुवंभवेत् ॥ वेदोक्तयाहिंसयातुनैवानर्थःकथंच
नेतिवाराहे ॥ २७ ॥ अ० १८ ॥ स्वर्गादवाग्गतश्चापिमातुरेवोदरंव्रजेदितिवचनाद्यएवगृहीभ

वनियोवारेतःसिंचतितमेवानुविशतीतिश्रुतिःकथमित्यतआह ॥ ॥ ॐरेतःसिग्योगोथॐ
॥२८॥ ॥ ततोरेतःसिचमेवानुप्रविशत्यथमातरमथप्रसूयतेसकर्मकुरुतइतिकौठरव्यश्रुतेः ॥ पि
तरमेवप्रथमतोविशतिमातृप्राप्तेःपश्चादपिभाव्यत्वात् ॥ २८ ॥ अ० ११ ॥ देहंगर्भस्थितंक्वापि
प्रविशेत्स्वर्गतोगतइतिवचनात्पश्चादेवप्रविशतीत्यतआह ॥ ॥ ॐयोनेःशरीरम्ॐ ॥ २९ ॥
पितृशरीरान्मातृयोनिमनुप्रविश्यततएवशरीरंप्राप्नोतिदिवःस्थास्नुंगच्छतिस्थास्नुभ्यःपितरंपितु--
र्मातरंमातुःशरीरंशरीरेणजायतइतिसंमितम् ॥ अथासंमितंस्थास्नुभ्योजायतेपितुर्मातुरंतरेवागर्भे
वाबहिर्वेतिपौष्यायणश्रुतेःस्थावराणिदिवः ॥ प्राप्तःस्थावरेभ्यश्चपौरुषम् ॥ पुरुषात्स्त्रियमापन्न
स्ततोदेहंयथाक्रमम् ॥ देहेनजायतेजंतुरितिसामान्यतोजनिः ॥ विशेषजननंचापिप्रोच्यमा
नंनिबोधमे ॥ स्थास्नुष्वथापिपुरुषेप्रमदायामथापिवा ॥ गर्भेवाबहिरेवाथक्वचित्स्थानांतरेषु
चेतिब्राह्मे ॥ २१॥ अ० २० ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेब्रह्मसूत्रभाष्येतृती
याध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॥ हरिःॐ॥ भक्तिरस्मिन्पादउच्यते ॥ भक्त्यर्थंभगवन्महिमोक्तिः ॥
ॐसंध्येसृष्टिराहहिॐ ॥ १ ॥ ॥ नस्वप्नोपितंविनाप्रतीयते ॥ नतत्ररथानरथयोगानपंथानो
भवंत्यथरथान्रथयोगान्पथःसृजतइत्यादिश्रुतेः ॥१॥ ॥ ॐनिर्मातारंचैकेपुत्रादयश्चॐ ॥ २ ॥
॥ यएषुसुप्तेषुजागर्तिकामंकामंपुरुषोनिर्ममाणइतिच ॥ एतस्माद्ध्येवपुत्रोजायतएतस्माद्भ्राता
तस्माद्भार्यायदेनंपुरुषमेषस्वप्नेनाभिहंतीतिगौपवनश्रुतिश्च ॥ २ ॥ केनसाधनेन ॥ ॥ ॐ

मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्ॐ ॥ ३ ॥ ॥ अनादिमनोगतांश्चसंस्कारान्
स्वेच्छामात्रेणदर्शयतिनान्येनसाधनेन ॥ सम्यगनभिव्यक्तत्वात् ॥ ब्रह्मांडेच ॥ मनोगतां
स्तुसंस्कारान्स्वेच्छयापरमेश्वरः ॥ प्रदर्शयतिजीवायसस्वप्नइतिगीयते ॥ यदन्यथात्त्वजा
ग्रत्वंसाभ्रांतिस्तत्रतत्कृता ॥ अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजंभवेदिति ॥ ३ ॥ ॥ ॐसू
चकश्चहिश्रुतेराचक्षतेचतद्विदःॐ ॥ ४ ॥ ॥ साधनांतराभावेपिभावाभावसूचकत्वेनेश्वरो
दर्शयति ॥ यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियंस्वप्नेऽभिपश्यति ॥ समृद्धिंतत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननि
दर्शनइत्यादिश्रुतेः ॥ हिशब्दाद्दर्शनाच्च ॥ यद्वापिब्राह्मणोब्रूयाद्देवताऋषभोपिवा ॥ स्वप्नस्थ
मथवाराजासतथैवभविष्यतीत्याचक्षतेचस्वप्नविदोव्यासादयः ॥ ४॥ अ० १ ॥ ॥ ॐपराभि
ध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौॐ ॥ ५ ॥ ॥ बंधमोक्षप्रदत्वात्सएवस्वप्नतिरस्कर्ता ॥
स्वप्नादिबुद्धिकर्ताचतिरस्कर्तासएववतु ॥ तदिच्छयायतोह्यस्यबंधमोक्षौप्रतिष्ठितावितिचकौर्मे
॥ ५ ॥ अ० २॥ ॥ ॐदेहयोगाद्वासोऽपिॐ ॥ ६ ॥ ॥ देहयोगेनवासोजाग्रदपिततएव ॥
सएवजागरितेस्थापयतिसस्वप्नेसप्रभुस्तुराषाट्सएकोबहुधाभवतीतिकौठरव्यश्रुतेः ॥६॥अ० ३॥
ॐतदभावोनाडीषुतच्छ्रुतेरात्मनिहॐ ॥ ७ ॥ ॥ जाग्रत्स्वप्नाभावःसुप्तिर्नाडीस्थेपरमात्म
नि ॥ आसुतदानाडीषुसुप्तोभवतिसतासौम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेः ॥ ७ ॥ अ० ४ ॥
ॐअतःप्रबोधोऽस्मात्ॐ ॥ ८ ॥ ॥ यतस्तस्मिन्सुप्तिः ॥ एषएवसुप्तंप्रबोधयतिएतस्मा
ज्जीवउत्तिष्ठत्येषप्रमातैषपरमइतिकौंडिन्यश्रुतिः ॥ ८ ॥ अ० ५ ॥ ॥ ॐसएवचकर्मानु

स्मृतिशब्दविधिभ्यःॐ ॥ ९ ॥ ॥ नचकेषांचित्स्वमादिकर्तानतुसर्वेषामिति ॥ एषह्येवसा
धुकर्मकारयतिकर्मण्यवधारणात् ॥ प्रदर्शकस्तुसर्वेषांस्वमादेरेकएवतु ॥ परमःपुरुषोविष्णु
स्ततोऽन्योनास्तिकश्चनेत्यनुसारिस्मृतेश्च ॥ एषस्वमान्दर्शयत्येषप्रबोधयत्येषएवपरमआनंदइ
तिचश्रुतेः ॥ आत्मानमेवलोकमुपासीतेतिचविधिः ॥ १ ॥ अ० ६ ॥ ॥ ॐमुग्धेऽर्धसंपत्तिःपरि
शेषात्ॐ ॥ १० ॥ ॥ मोहावस्थायांपरमेश्वरेर्धप्राप्तिर्जीवस्य ॥ हृदयस्थात्पराज्जीवोदूर
स्थोजाग्रदेष्यति ॥ समीपस्थस्तथास्वप्नंस्वपित्यस्मिँल्लयंव्रजन् ॥ यतएवंत्रयोवस्थामोहस्तुप
रिशेषतः ॥ अर्धप्राप्तिरितिज्ञेयोदुःखमात्रप्रतिस्मृतेरितिवाराहे ॥ सोपिततएवेतिसिद्धम् ॥
मूर्च्छाप्रबोधनंचैवयतएवप्रवर्तते ॥ सईशःपरमोज्ञेयःपरमानंदलक्षणइतिकौर्मे ॥ १० ॥ अ० ७ ॥
स्थानापेक्षयापरमात्मनोभेदादनुग्राह्यानुग्राहकभावइत्यतआह ॥ ॥ ॐनस्थानतोपिप
रस्योभयलिंगंसर्वत्रहिॐ ॥ ११ ॥ ॥ स्थानापेक्षयापिपरमात्मनोनभिन्नंरूपम् ॥ स
र्वेषुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्याचक्षतइतिहिश्रुतिः ॥ एकरूपःपरोविष्णुःसर्वत्रापिनसंशयः ॥ ऐश्वर्याद्रू
पमेकंचसूर्यवद्बहुधेयतइतिमात्स्ये ॥ प्रतिदृशमिवनैकधार्कमेकंसमधिगतोस्मिविधूतभेदमोह
इतिचभागवते ॥ १ १ ॥ ॥ ॐनभेदादितिचेन्नप्रत्येकमतद्वचनात्ॐ ॥ १२ ॥ ॥ कार्यका
रणबद्धौताविष्येतेविश्वतैजसौ ॥ प्राज्ञःकारणबद्धस्तुद्वौतुतुर्येनसिध्यतइतिभेदवचनान्नेतिचे
न्न ॥ एषतआत्मांतर्याम्यमृतः ॥ अयमेवसः ॥ योयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वम् ॥ अयंवैहर
योयंवैदशचसहस्राणिचबहूनिचानंतानिचतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानु

भूरित्यनुशासनमितिप्रत्येकमभेदवचनात् ॥१२॥ ॥ ॐअपिचैवमेके ॐ ॥ १३ ॥ ॥ ए
वमभेदेनैव ॥ चशब्दादनंतरूपत्वंचैकेशाखिनःपठंति ॥ अमात्रोनंतमात्रश्चद्वैतस्योपशमः
शिवः ॥ ओंकारोविदितोयेनसमुनिर्नेतरोजनइति ॥ अभेदेपिभेदव्यपदेशःस्थानभेदादैश्वर्य
योगाच्चयुज्यते ॥ ब्रह्मतर्केच ॥ बद्धोबंधादिसाक्षित्वाद्भिन्नोभिन्नेषुसंस्थितः ॥ निर्दोषा
द्वयरूपोपिकथ्यतेपरमेश्वरइति ॥१३॥अ०८॥ रूपवत्वादनित्यत्वमित्यतोवक्ति ॥ ॥ ॐअ
रूपवदेवहितत्प्रधानत्वात् ॐ ॥ १४ ॥ ॥ प्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वेनतदुत्तमत्वान्नैवरूपवद्ब्रह्म ॥ हि
शब्दादस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतेश्च ॥ भौतिकानिहिरूपाणिभूतेभ्योऽसौपरोयतः ॥ अरूपवानतः
प्रोक्तःक्तदव्यक्ततःपरइतिचमात्स्ये ॥१४॥ ॥ ॐप्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् ॐ ॥१५॥ ॥ यदापश्यः
पश्यतेरुग्मवर्णंश्यामाच्छबलंप्रपद्येसुवर्णज्योतिरित्यादिश्रुतीनांचनवैय्यर्थ्यंविलक्षणरूपत्वात् ॥
यथाचक्षुरादिप्रकाशेविद्यमानेपिवैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥१५॥ ॥ ॐआहचतन्मात्रम्
ॐ ॥ १६ ॥ ॥ वैलक्षण्यंचोच्यतेरूपस्यविज्ञानानंदमात्रत्वम् ॥ ऐकात्म्यप्रत्ययसार
मिति ॥ आनंदमात्रमजरंपुराणमेकंसंतंबहुधादृश्यमानम् ॥ तमात्मस्थंयेनुपश्यंतिधीरास्तेषां
सुखंशाश्वतंनेतरेषामितिंचतुर्वेदशिखायाम्॥१६॥ ॥ ॐदर्शयतिचाथोअपिस्मर्यते ॐ ॥१७॥
दर्शयतिचानंदस्यरूपत्वम् ॥ तद्विज्ञानेनपरिपश्यंतिधीराः॥आनंदरूपममृतंयद्विभातीति॥शुद्ध
स्फटिकसंकाशंवासुदेवंनिरंजनम् ॥ चिंतयीतयतिर्नान्यंज्ञानरूपादृतेहरेरितिचमात्स्ये ॥१७॥
अ० ९ ॥ ॥ ॐअतएवचोपमासूर्यकादिवत् ॐ ॥ १८॥ ॥ यस्मादेवंपरमेश्वररूपाणांमिथोनक

श्चिद्भेदः ॥ अतएवसादृश्याज्जीवस्यापितथास्यादिति ॥ तस्यप्रतिबिंबत्वमुक्त्वाचशब्देनभेदंद
र्शयति ॥ रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव ॥ बहवःसूर्यकायद्वत्सूर्यस्यसदृशाजले ॥ एवमेवात्मकालोके
परात्मसदृशामताइति ॥ अतएवभिन्नत्वतदधीनत्वतत्सादृश्यैरेवसूर्यकाद्युपमानोपाध्यधीनत्वा
दिना ॥१८॥ अ०१०॥ नित्यासिद्धत्वात्सादृश्यस्यनित्यानंदज्ञानादेर्नभक्तिज्ञानादिनाप्रयोजन
मित्यतोब्रवीति ॥ ॥ ॐअंबुवदग्रहणात्तुनतथात्वम्ॐ ॥ १९ ॥ ॥ अंबुवत्स्नेहेनग्रहणंज्ञा
विनाननतत्सादृश्यंसम्यगभिव्यज्यते ॥ यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्मावृणुतेतनूंस्वामितिश्रु
तिः ॥ महत्त्वबुद्धिर्भक्तिस्तुस्नेहपूर्वाऽभिधीयते ॥ तयैवव्यज्यतेसम्यग्जीवरूपंसुखादिकमिति
पाद्मे॥१९॥अ०११॥ ॥ॐवृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवम्ॐ॥२०॥ ॥तस्यच
भक्तिज्ञानादेर्वृद्धिह्रासभात्वंविद्यते ॥ ब्रह्मादीनामुत्तमानांसर्वेषांभक्तत्वेंतर्भावात् ॥ एवंभक्त्या
दिविशेषांगीकारादेवेश्वरस्यब्रह्मादीनन्यान्प्रतिसामंजस्यंभवति ॥ साधनस्योत्तमत्वेनसाध्यंचो
त्तममामुयुः॥ब्रह्मादयःक्रमेणैवयथाऽऽनंदश्रुतिश्रुताइतिचब्राह्मे॥२०॥ कुतः ॥ ॥ॐदर्शनाच्च
ॐ॥२१॥ ॥अथातआनंदस्यमीमांसाभवतीत्यारभ्यब्रह्मपर्यंतेषुसुखविशेषदर्शनात् ॥ चशब्दा
त्स्मृतिः ॥ यथाभक्तिविशेषोऽत्रदृश्यतेपुरुषोत्तमे॥तथामुक्तिविशेषोपिज्ञानिनोर्लिंगभेदतइति ॥
२१॥अ०१२॥सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्यनपालकत्वंस्वतःसिद्धेरित्यतआह ॥ ॥ॐप्रकृतैतावत्त्वं
हिप्रतिषेधतिततोब्रवीतिचभूयःॐ ॥ २२ ॥ ॥ उक्तसृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रंप्रतिषिध्यततोधिकं
ब्रवीति॥नैतावदेनापरोअन्यदस्त्युक्षासद्यावापृथिवीबिभर्तीति॥चशब्दात्स्मृतिश्च॥सृष्टिंचपालनं

चैवसंहारंनियमंतथा ॥ एकएवकरोतीशःसर्वस्यजगतोहरिरितिब्रह्मांडे ॥ २२॥अ० १३ ॥ पर
मात्माऽपरोक्ष्यंतत्प्रसादादेवनजीवशक्त्येतिवक्तुमुच्यते॥ॐतदव्यक्तमाहहिॐ॥२३॥ अव्यक्तमे
वतद्ब्रह्मस्वतः ॥ अरूपमक्षरंब्रह्मसदाऽव्यक्तंचनिष्कलम्॥ यज्ज्ञात्वामुच्यतेजंतुरानंदश्चाक्षयोभ
वेदितिकौठरव्यश्रुतिः॥२३॥ ॥ॐअपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्याम्ॐ॥२४॥ ॥ आराधनेऽप्य
व्यक्तमेवज्ञानिप्रत्यक्षेण॥इतरेषामतिसूक्ष्मत्वल्लिंगादनुमानेन ॥ ननमाराधयित्वापिकश्चिद्व्यक्तीक
रिष्यति॥नित्याव्यक्तोयतोदेवःपरमात्मासनातनइतिचब्रह्मवैवर्ते॥२४॥ नित्याव्यक्तस्वरूपेणतथै
वतिष्ठति ॥ व्यक्तंकिंचिद्रूपंगृहीत्वादृश्यते ॥ यथाग्न्यादयस्तन्मात्रारूपेणादृश्याअपिस्थूलरूपे
णदृश्यंतेएवमितिचेन्न॥ ॥ ॐप्रकाशवच्चावैशेष्यम्ॐ॥२५॥ ॥ अग्न्यादिवत्स्थूलसूक्ष्मत्वविशे
षाभावात् ॥ नासौसूक्ष्मोनस्थूलःपरएवसभवतितस्मादाहुःपरमइतिमांडव्यश्रुतेः ॥ स्थूल
सूक्ष्मविशेषोत्रनक्वचित्परमेश्वरे ॥ सर्वत्रैकप्रकारोऽसौसर्वरूपेष्वजोयतइतिचगारुडे ॥ अव्यक्त
व्यक्तभावौचनक्वचित्परमेश्वरे॥सर्वत्राव्यक्तरूपोयंयतएवजनार्दनइतिचकौर्मे ॥२५॥तर्हिकिंयत्ने
नेत्यतआह ॥ ॥ ॐप्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात्ॐ ॥ २६ ॥ ॥ विषयभूतेतस्मिन्नेवश्रवणाद्य
भ्यासात्प्रकाशश्चभवति॥आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिश्रुतेः॥२६॥
नित्याव्यक्तस्यकथंप्रकाशइत्यतउच्यते॥ ॥ॐअतोनंतेनतथाहिलिंगम्ॐ॥२७॥ ॥उभयत्रप्रमा
णभावात्तत्प्रसादादेवप्रकाशोभवति॥ तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमायानि
वृत्तिरितिलिंगात्॥युज्यतेचतस्यानंतशक्तित्वात् ॥नित्याव्यक्तोपिभगवानीक्ष्यतेनिजशक्तितः ॥ ॥४२॥

तमृतेपरमात्मानंकःपश्येतामितंप्रभुमितिचनारायणाध्यात्मे॥२७॥अ०१४॥स्वरूपेणानंदादिना कथमानंदित्वादि॥अत्रोच्यते॥ ॥ ॐउभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्ॐ॥२८॥ ॥आनंदंब्रह्मणो विद्वान् ॥ अथैषएवपरमानंदइत्युभयव्यपदेशादहिकुंडलवदेवयुज्यते ॥ यथाहिःकुंडली कुंडलंच॥तुशब्दात्केवलश्रुतिगम्यत्वंदर्शयति॥२८॥ ॥ॐप्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात्ॐ॥२९॥ यथाऽऽदित्यस्यप्रकाशत्वंप्रकाशित्वंचएवंवादृष्टांतः॥ तेजोरूपत्वाद्ब्रह्मणः॥२९॥ ॥ॐपूर्ववद्वाॐ ॥३०॥ यथैकएवकालःपूर्वइतिव्यवच्छेदकोव्यवच्छेद्यश्चभवति॥अतिसूक्ष्मत्वापेक्षयाएषदृष्टां तः॥स्थूलमतीनांचप्रदर्शनार्थमहिकुंडलदृष्टांतः॥प्रकाशवत्कालवद्वायथांगेशयनादिकम्॥ब्रह्मण श्चमुक्तानामानंदोभिन्नएवत्विति नारायणाध्यात्मे ॥ आनंदेनत्वभिन्नेनव्यवहारःप्रकाशवत् ॥ कालवद्वायथाकालःस्वावच्छेदकतांव्रजेदितिब्राह्मे ॥ ३० ॥ ॥ ॐप्रतिषेधाच्चॐ ॥ ३१ ॥ एकमेवाद्वितीयंनेहनानास्तिकिंचनेतिभेदस्य ॥३१॥ अ०१५॥ ॥ ॐपरमतःसेतून्मानसंबंधभेद व्यपदेशेभ्यःॐ ॥३२॥ ॥ नचानंदादित्वाल्लोकानंदादिवत् ॥ एषसेतुर्विधृतिर्यएषआनंदःपरस्यैष नित्योमहिमाब्राह्मणस्येतिसेतुत्वंह्युच्यते ॥ यतोवाचोनिवर्तंतइत्युन्मानत्वम् ॥ एतस्यैवानं दस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिसंबंधः ॥ अन्यज्ज्ञानंतुजीवानामन्यज्ज्ञानंपरस्यच ॥ नित्यानंदाव्ययंपूर्णपरज्ञानंविधीयतइतिभेदः ॥ अतोलौकिकत्वात्परमेवब्रह्मानंदादिकम् ॥३२॥ ॥ ॐदर्शनाच्चॐ ॥ ३३ ॥ ॥ दर्शनादेवचान्यानंदादीनाम् ॥ अदृष्टमव्यवहार्यमव्यपदे श्यंसुखंज्ञानमोजोबलमितिब्रह्मणस्तस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षतेतस्माद्ब्रह्मेत्याचक्षतइतिकौंडिन्यश्रुतिः॥

॥३३॥अप्रसिद्धस्यकथमानंदइत्यादिव्यपदेशइत्यतोवक्ति ॥ ॥ ॐबुद्ध्यर्थःपादवत्ॐ॥३४॥ ॥
जीवेश्वरसंबंधज्ञापनार्थमप्रसिद्धोपिपादोयथापादशब्देनव्यपदिश्यते ॥ पादोस्यविश्वाभूतानी
ति तथा अलौकिकोपिज्ञानादिस्तच्छब्देनैवभण्यते ॥ ज्ञापनार्थायल्लोकस्ययथाराजेवदेवरा
डितिब्राह्मे॥३४॥अ० १६॥ परानंदमात्रत्वेकथंब्रह्माद्यानंदादीनांविशेषइत्यतउच्यते ॥ ॥ ॐ
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्ॐ ॥३५॥ ॥ यथादित्यस्यदर्पणादिस्थानविशेषात्प्रतिबिंबेविशेष
एवमानंदादेरपि ॥ ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानंदादिपरस्यच ॥ प्रतिबिंबत्वमायातिमध्योच्चादिवि
शेषतइतिवाराहे ॥३५॥ ॥ ॐउपपत्तेश्चॐ ॥ ३६ ॥ ॥ ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोर्भक्त्यादीनाम
नादितः ॥ ब्रह्मादीनांसूपपन्नाद्यानंदादेर्विचित्रतेतिपाद्मे ॥३६॥अ० १७ ॥ ध्यानकालेयच्चित्ते
प्रदृश्यतेतदेवब्रह्मरूपम्॥अतःकथमव्यक्तमित्यतआह॥ ॥ ॐतथाऽन्यत्प्रतिषेधात्ॐ ॥३७॥
यथाजीवानंदादेरन्यद्ब्रह्मतथोपासाकृतादपि ॥ यन्मनसानमनुतेयेनाहुर्मनोमतम् ॥ तदेवब्रह्म
त्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइतिप्रतिषेधात् ॥ पश्यंतिपरमंब्रह्मचित्तेयत्प्रतिबिंबितम् ॥ ब्रह्मैवप्रति
बिंबेयदतस्तेषांफलप्रदम् ॥ तदुपासनंचभवतिप्रतिमोपासनंयथा ॥ दृश्यतेत्वापरोक्ष्येणज्ञानेनै
वपरंपदम् ॥ उपासनात्त्वापरोक्ष्यंगमयेत्तत्प्रसादतइतिचब्रह्मतर्के॥३७॥अ० १८ ॥ देशकालांत
रेऽन्यतोऽपिसृष्ट्यादियुक्तेत्यतोब्रूते ॥ ॥ ॐअनेनसर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यःॐ ॥३८॥
सर्वदेशकालवस्तुष्वनेनैवसृष्ट्यादिकंप्रवर्तते ॥ एषसर्वएषसर्वगतएषसर्वेश्वरएषोऽचिंत्यएषपरम
इतिभाल्लवेयश्रुतिः ॥ सर्वत्रसर्वमेतस्मात्सर्वदासर्ववस्तुषु ॥ स्वरूपभूतयानित्यशक्त्यामायाख्य

यायतः ॥ अतोमायामयंविष्णुंप्रवदंतिसनातनमितिचतुर्वेदशिखायाम् ॥ आदिशब्दादन्यत्रप्र
माणाभावाच्च ॥ ३८॥अ०१९ ॥ कर्मापेक्षत्वात्फलदानस्यतदेवददातीतिनवाच्यम् ॥ कुतः ॥
ॐफलमतउपपत्तेःॐ ॥ ३९ ॥ ॥ अतएवेश्वरात्फलंभवति ॥ नह्यचेतनस्यस्वतःप्रवृत्तिर्युज्य
ते ॥३९॥ ॥ ॐश्रुतत्वाच्चॐ ॥४०॥ ॥ विज्ञानमानंदंब्रह्मरातिर्दातुःपरायणमिति ॥ ४० ॥
ॐधर्मंजैमिनिरतएवॐ ॥ ४१ ॥ ॥ यतःफलंतदेवकर्मईश्वराद्भवति॥एषह्येवसाधुकर्मकारय
तीतिश्रुतेरितिजैमिनिः ॥ ४१॥ ॥ ॐपूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशात्ॐ ॥ ४२ ॥ ॥ परस्यक
र्मणश्चोभयोःफलकारणत्वेपिनकर्मपरप्रवर्तकंपरएवकर्मणःप्रवर्तकः ॥ पुण्येनपुण्यंलोकंनयतिपा
पेनपापमितिहेतुव्यपदेशात् ॥ द्रव्यंकर्मचकालश्चेतिच॥४२॥अ०२०॥ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपा
यनकृतब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पाचार्यविरचितेतृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥२॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ॥ हरिःॐ ॥ उपासनास्मिन्पादउच्यते ॥ सर्वपरिज्ञानंप्रथमतउच्य
ते ॥ ॥ ॐसर्ववेदांतप्रत्ययंचोदनाद्यविशेषात्ॐ ॥ १ ॥ ॥ अंतोनिर्णयः ॥
उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरितिवचनात् ॥ सर्ववेदनिर्णयोत्पाद्यज्ञानंब्रह्म ॥ आत्मे
त्येवोपासीतेत्यादिविधीनांतदुक्तयुक्तीनांचाविशिष्टत्वात् ॥ १ ॥ ॥ ॐभेदान्नेतिचेन्नैकस्यामपि
ॐ ॥ २ ॥ ॥ विज्ञानमानंदंब्रह्म ॥ सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिप्रतिशाखमुक्तिभेदान्नै
काधिकारिविषयाःसर्वशाखाइतिचेन्नएकस्यामपिशाखायामात्मेत्येवोपासीत ॥ कंब्रह्मखंब्र
ह्मेत्यादिभेददर्शनात् ॥ २ ॥ ॥ ॐस्वाध्यायस्यहितथात्वेनहिसमाचारेऽधिकाराच्चॐ

॥ ३ ॥ ॥ स्वाध्यायोऽध्येतव्यइतिसामान्यविधेःहिशब्दाद्वेदःकृत्स्नोऽधिगंतव्यःसरहस्यो
द्विजन्मनेतिस्मृतेः ॥ सर्ववेदोक्तमार्गेणकर्मकुर्वीतनित्यशः ॥ आनंदोहिफलंयस्माच्छाखा
भेदोह्यशक्तिजः ॥ सर्वकर्मकृतौयस्मादशक्ताःसर्वजंतवः ॥ शाखाभेदंकर्मभेदंव्यासस्तस्माद
चीक्लृपदितिसमाचारेसर्वैषामधिकाराच्च ॥ ३ ॥ ॥ ॐसलिलवच्चतन्नियमःॐ ॥ ४ ॥
॥ यथासर्वंसलिलंसमुद्रंगच्छत्येवंसर्वाणिवचनानिब्रह्मज्ञानार्थानीतिनियमः ॥ आग्नेयेच ॥
यथानदीनांसलिलंशक्यंसागरगंभवेत् ॥ एवंसर्वाणिवाक्यानिपुंशक्त्याब्रह्मवित्तयइति ॥ ४ ॥
॥ ॐदर्शयतिचॐ ॥ ५ ॥ ॥ सर्वैश्चवेदैःपरमोहिदेवोजिज्ञास्योऽसौनाल्पवेदैःप्रसिध्येत् ॥ त
स्मादेनंसर्ववेदानधीत्यविचार्यचज्ञातुमिच्छेन्मुमुक्षुरितिचतुर्वेदशिखायाम् ॥ सर्वान्वेदान्सेतिहा
सान्सपुराणान्सयुक्तिकान् । सपंचरात्रान्विज्ञायविष्णुर्ज्ञेयोनचान्यथेतिब्रह्मतर्के ॥५॥अ०१॥
सर्वैर्वेदैर्ज्ञेयोनोपास्योऽशक्यत्वादित्यतआह ॥ ॥ ॐउपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समा
नेचॐ ॥ ६ ॥ ॥ सर्ववेदोक्तान्गुणान्दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैवपरमात्मोपास्यः ॥ उपास्य
एकःपरतःपरोयोवेदैश्चसर्वैःसहचेतिहासैः ॥ सपंचरात्रैःसपुराणैश्चदेवःसर्वैर्गुणैस्तत्रतत्रप्रतीतैरिति
भाल्लवेयश्रुतिः ॥ आग्नेयेच ॥ विधिशेषाणिकर्माणिसर्ववेदोदितान्यपि ॥ यथाकार्याणिसर्वैश्च
सर्वाण्येवाविशेषतः ॥ एवंसर्वगुणान्सर्वदोषाभावांश्चयत्नतः ॥ योजयित्वैवभगवानुपास्योना
न्यथाक्वचिदिति ॥ समानविषयेचोपसंहारोनतुसोरोदीदित्यादीनाम् ॥ गुणैरेवसतूपास्योनै
वदोषैःकथंचन ॥ गुणैरपिनतूपास्योयेपूर्णत्वविरोधिनइतिबृहत्तंत्रे ॥ ६ ॥ ॥ ॐअन्यथात्वं

चशब्दादितिचेन्नाविशेषात्ॐ ॥ ७ ॥ ॥ आत्मेत्येवोपासीतेतिशब्दादुपसंहारस्यान्यथात्व
मितिचेन्न ॥ एतेगुणानोपास्याइतिविशेषवचनाभावात् ॥ सर्वैर्गुणैरेकएवेशितासावुपासितव्यो
नैवदोषैःकदाचिदितिविशेषवचनाच्च ॥ आत्मेत्येवेत्यवधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥ ॥
ॐनवाप्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्ॐ ॥८॥ ॥ प्रकरणभेदान्नवोपसंहारःकर्तव्यः ॥ परो
वरीयस्त्वादिषुतावदेवह्युक्तम् ॥८॥ ॥ ॐसंज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्तितुतदपिॐ ॥९॥ ॥सर्वविद्या
उक्त्वासोहंनामविदेवास्मिनात्मविदितिवचनात्सर्वस्यब्रह्मनामत्वात्तदुपसंहारःकार्यः॥ नामत्वात्स
र्वविद्यानांगुणानामुपसंहृतिः॥कार्यैवब्रह्मणिपरेनात्रकार्याविचारणेतिब्रह्मतर्केइतिचेत्सत्यम्॥ उ
क्तोप्युपसंहारः ॥ तत्प्रमाणमप्यस्त्येव ॥ नामवाएताब्रह्मणःसर्वविद्यास्तस्मादेकःसर्वगुणै
र्विचिंत्यइतिकौंडिन्यश्रुतौ॥९॥अ०२॥ ॥ ॐप्राप्तेश्चसमंजसम्ॐ॥१०॥ ॥युज्यतेचोपसंहारोऽ
नुपसंहारश्च ॥ योग्यताविशेषात् ॥ गुणैःसर्वैरुपास्योऽसौब्रह्मणापरमेश्वरः ॥ अन्यैर्यथाक्रमंचैव
मानुषैःकैश्चिदेवत्वितिभविष्यत्पर्वणि ॥ १०॥अ०३ ॥ ॥ ॐसर्वभेदादन्यत्रेमेॐ ॥ ११ ॥
सर्वगुणयुक्तत्वेनोपासनादन्यत्रैवफलेब्रह्मादयोभवंति॥ संपूर्णोपासनाद्ब्रह्मासंपूर्णानंदभाग्भवेत् ॥
इतरेतुयथायोगंसम्यङ्मुक्तौभवंतिहीतिपाद्मे ॥ ११ ॥अ०४॥ ॥ सर्वेषांमुमुक्षूणांकियन्नियमे
नोपास्यमित्यतआह ॥ ॥ ॐआनंदादयःप्रधानस्यॐ ॥ १२ ॥ ॥ प्रधानफलस्यमो
क्षस्यार्थेआनंदोज्ञानंसदात्मेत्युपास्याएव ॥ सच्चिदानंदआत्मेतिब्रह्मोपासाविनिश्चिता ॥
सर्वेषांचमुमुक्षूणांफलसाम्यादपेक्षितेतिब्रह्मतर्के ॥१२॥ अ०५ ॥ ॥ ॐप्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्ति

रुपचयापचयौहिभेदेॐ ॥ १३ ॥ ॥ फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भावान्नसर्वेषांप्रियशिरस्त्वा
दिगुणोपासाप्राप्तिः ॥ नैवसर्वैगुणाःसर्वैरुपास्यामुक्तिभेदतः ॥ विरिंचस्यैवयन्मुक्तावानंदस्यसु
पूर्णतेतिवाराहे ॥१३॥अ०६ ॥ ॥ ॐइतरेत्वर्थसामान्यात्ॐ ॥१४॥ ॥ इतरेगुणाःफल
साम्यापेक्षयोपसंहर्त्तव्याः ॥ १४॥अ०७ ॥ उपसंहारानुपसंहारप्रमाणमाह ॥ ॥ ॐआध्या
नायप्रयोजनाभावात्ॐ ॥ १५ ॥ ॥ आध्यानार्थंहिसर्वेगुणाउच्यंते ॥ प्रयोजनांतराभा
वात् ॥ज्ञानार्थमथध्यानार्थंगुणानांसमुदीरणा ॥ ज्ञातव्याश्चैवध्यातव्यागुणाःसर्वेऽप्यतोहरेः ॥
नान्यत्प्रयोजनंज्ञानाद्ध्यानात्कर्मकृतेरपि ॥ श्रवणाच्चाथपाठाद्वाविद्याभिःकिंचिदिष्यतइतिपर
मसंहितायाम् ॥ गुणाःसर्वेपिवेत्तव्याध्यातव्याश्चनसंशयः ॥ नान्यत्प्रयोजनंमुख्यंगुणानांकथने
भवेत् ॥ ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानांसर्वशःफलम् ॥ मुख्यंभवेन्नचान्येनफलंमुख्यंकचिद्भवेदि
तिबृहत्तंत्रे ॥ १५ ॥ ॥ ॐआत्मशब्दाच्चॐ ॥ १६ ॥ ॥ आत्मेत्येवोपासीतेत्यनुपसंहारेप्र
माणम् ॥ १६ ॥अ०८ ॥ ॥ ॐआत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्ॐ ॥१७॥ ॥ नचानंदादयःप्रधा
त्येत्युक्तिविरोधः ॥ यतःसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिवदेवात्मशब्दगृहीतिः ॥ अत्र
ह्येतेसर्वएकीभवंतीत्युत्तरात् ॥ आनंदानुभवत्वाच्चनिर्दोषत्वाच्चभण्यते ॥ नित्यत्वाच्चतथात्मे
तिवेदवादिभिरीश्वरइतिबृहत्तंत्रे ॥ १७ ॥ अ०९ ॥ ॥ ॐअन्वयादितिचेत्स्यादवधारणात्ॐ
॥ १८ ॥ ॥ सर्वगुणानामन्वयआत्मशब्देभवति ॥ आप्तव्याप्तेरात्मशब्दःदरमस्यप्रयुज्यत
इतिवचनादितिचेत्सत्यम ॥ स्याच्चैवम् ॥ आत्मेत्येवेत्यवधारणात् ॥ अन्यथासर्वोपसंहारव

चनविरोधात् ॥१८॥ अ०१० ॥ ॥ ॐकार्याख्यानादपूर्वम्ॐ ॥१९॥ ॥अलौकिकास्तस्य गुणाह्युपास्या अलौकिकंमुक्तिकार्यंयतोस्येतिकार्याख्यानादन्यत्रादृष्टाएवगुणाउपास्याः ॥१९॥ अ०११ ॥ ॥ ॐसमानएवंचाभेदात्ॐ ॥ २० ॥ ॥ अपूर्वत्वेपिसमानानामेवोपसंहारः ॥ नतुत्रिविक्रमत्वादीनांकादाचित्कानांपृथक्त्वेन ॥ नित्यविक्रांत्यादिष्वंतर्भावात् ॥२०॥ ॐसंबंधादेवमन्यत्रापिॐ ॥ २१ ॥ ॥ परमात्मसंबंधित्वेननित्यत्वात्त्रिविक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वंयुज्यते ॥ गुणास्त्रैविक्रमाद्याश्चसंहर्तव्यानसंशयः ॥ विरिंचस्यैवनान्येषांसर्हिसर्वगुणाधिकइतिबृहत्तंत्रे ॥२१॥ अ०१२ ॥ ॥ ॐनवाविशेषात्ॐ ॥२२॥ ॥ नवात्मशब्देनसर्वगुणग्रहीतिः ॥ अधिकारिविशेषात् ॥ २२ ॥ ॥ ॐदर्शयतिचॐ ॥२३॥ ॥ सर्वान्गुणानात्मशब्दोब्रवीतिब्रह्मादीनामितरेषांनचैवेतिभाल्लवेयश्रुतिः॥२३॥ अ०१३ ॥ ॥ ॐसंभृतिद्युव्याप्त्यपिचातःॐ॥२४॥ ॥ संभृतिद्युव्याप्ती अपिदेवादीनामुपसंहर्तव्येनान्येषाम् ॥ अतएवयोग्यताविशेषात् ॥ देवादीनामुपास्यास्तुभृतिव्याप्त्यादयोगुणाः ॥ आनंदाद्यास्तुसर्वेषामन्यथानर्थकृद्भवेदितिचब्रह्मतर्के॥२४॥अ०१४ ॥ यस्यांविद्यायांमहागुणाउच्यंतेसोत्तमानामितरान्येषामितिचेन्न ॥ ॥ॐपुरुषविद्यायामपिचेतरेषामनाम्नानात्ॐ॥ २५ ॥ ॥ पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपिकेषांचिद्गुणानामनाम्नानात् ॥ सर्वतःपौरुषेसूक्तेगुणाविष्णोरुदीरिताः ॥ तत्रापिनैवसर्वेपितस्मात्कार्योपसंहृतिरितिब्रह्मतर्के ॥ २५॥अ०१५ ॥ ॥ ॐवेधाद्यर्थभेदात्ॐ ॥ २६ ॥ ॥ भिंधिविद्धिशृणीहीतिफलभेदेनसर्वशः ॥ यत्यादीनांतेष्वयोगान्नाधिकारैक

तांभवेत् ॥ अयोग्योपासनादीयुरनर्थंचार्थनाशनमितिबृहत्तंत्रे ॥ २६ ॥अ० १६ ॥ मुक्तस्यो
पासनाकर्तव्यानवेत्यतोब्रवीति ॥ ॥ ॐहानौतूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छंदस्तुत्युपगान
वत्तदुक्तम्ॐ ॥ २७ ॥ ॥ नियतस्वाध्यायानंतरंस्वेच्छयाकुशाग्रहणस्तुत्यपगानवदेवमोक्ष
उपासनादि ॥ ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिमोक्षवाक्यशेषत्वादितरेषाम् ॥ तच्चोक्तम् ॥ एत
त्सामगायन्नास्तइत्यादि ॥ ब्रह्मतर्कैचमुक्ताअपिहिकुर्वंतिस्वेच्छयोपासनंहरेः ॥ निय
मानंतरंविप्राःकुशाद्यैरप्यधीयतइतिकृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैरितिचभारते ॥ २७ ॥ ॥ ॐ
सांपरायेतर्तव्याभावात्तथाह्यन्येॐ॥ २८ ॥ ॥ स्वेच्छयेत्यंगीकार्यम् ॥ मुक्तस्यतीर्णत्वात् ॥
तीर्णोहितदासर्वाञ्छोकान्हृदयस्यभवतीतिह्यन्येपठंति ॥ वायुप्रोक्तेच ॥ स्थितप्रज्ञत्वमाप्ताये
ज्ञानेनपरमात्मनः ॥ ब्रह्मलोकंगताःसर्वेब्रह्मणाचपरंगताः ॥तीर्णतर्तव्यभागाश्चस्वेच्छयोपासतेपर
मिति ॥ २८॥अ० १७ ॥ कर्माणिकुर्वंतिनवेत्यतआह ॥ ॥ ॐछंदतउभयाविरोधात् ॥२९॥
स्वेच्छयाकुर्वंतिनवा॥बंधप्रत्यवाययोरभावात्॥२९॥ ॥ॐगतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथाहिविरोधःॐ
॥३०॥ बंधप्रत्यवायाभावेहिमोक्षस्यार्थवत्त्वम् ॥ अन्यथामोक्षत्वमेवनस्यात् ॥ कदाचित्कर्मकु
र्वंतिकदाचिन्नैवकुर्वते ॥ नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यंध्यायंतिकेशवम् ॥ तीर्णतर्तव्यभागायेप्राप्तानं
दाःपरात्मनः॥ प्रत्यवायस्यबंधस्याप्यभावात्स्वेच्छयाभवेदितिब्रह्मांडे॥ ३०॥ ॥ॐउपपन्नस्तल्लक्ष
णार्थोपलब्धेर्लोकवत्ॐ ॥ ३१ ॥ ॥ उपपन्नश्चैवंभावः ॥ प्राप्तत्वात्तल्लक्षणस्यफलस्य ॥
यथालोकेविध्यर्थत्वेनविष्णुक्रमणादिकंकृत्वासमाप्तकर्मेच्छयाकरोतिनकरोतिच ॥ ३१॥अ० १८

ॐअनियमःसर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम्ॐ ॥३२॥ ॥प्राप्तज्ञानानामपिकेषांचिन्मुक्तिप्रा
प्तिःकेषांचिन्नयथोपसंहारनियमइतिनमंतव्यम् ॥ सर्वगुणाब्रह्मणैवह्युपास्यानान्यैर्देवैःकिमुसर्वै
र्मनुष्यैरित्युपसंहारेविरोधादन्यत्राविरोधात् ॥ नकश्चिद्ब्रह्मवित्सृतिमनुभवतिमुक्तोह्येवभवतित
स्मादाहुःसृतिहेतीतिकौंडिन्यश्रुतेश्च ॥ यथाकेषांचिन्मोक्षएवमन्येषामित्यनुमानाच्च ॥ ३२ ॥
अ० १९ ॥ ॥ॐयावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्ॐ ॥ ३३ ॥ ॥ यथायथाधि
कारोविशिष्यतेएवंमुक्तावानंदोऽविशिष्यते ॥ मनुष्येभ्योगंधर्वाणांगंधर्वेभ्यऋषीणामृषिभ्योदे
वानांदेवेभ्यइंद्रस्यैंद्राद्गुद्रस्यरुद्राद्ब्रह्मणएषएवशतानंदइतिचतुर्वेदशिखायाम् ॥ अध्यात्मेच ॥
ज्ञानंचोपासनंचैवमुक्तावानंदएवच ॥ यथाधिकारंदेवानांभवत्येषोत्तरोत्तरमिति ॥ ३३ ॥
॥ ॐअक्षरधियांत्वविरोधःसामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्ॐ ॥ ३४ ॥ ॥ नचासमत्वेन
विरोधोभवति ॥ ब्रह्मधीत्वाद्दोषाभावसाम्यादुत्तमेभ्योऽन्येषांभावाच्च ॥ औपसदवच्छि
ष्यवत् ॥ उक्तंचतुरश्रुतौ ॥ नानाविधाजीवसंघाविमुक्तौनचैवतेषांब्रह्मधियांविरोधः ॥
दोषाभावाद्गुरुशिष्यादिभावाल्लोकेपिनाऽसौकिमुतेषांविमुक्तेरितिच ॥३४ ॥ अ० २० ॥ ॥ ॐ
इयदामननात्ॐ ॥ ३५ ॥ नामाद्यारभ्यप्राणांतमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तम् ॥ नप्राणात्किंचि
द्भूयउक्तम् ॥ तथापिपूर्ववत्स्यादितिनवाच्यम् ॥ प्राणोवावसर्वेभ्योभूयान्नहिप्राणाद्भूयान्प्रा
णोह्येवभूयांस्तस्माद्भूयान्नामेतिकौठरव्यश्रुतेः ॥३५॥ ॥ ॐअंतराभूतग्रामवदितिचेत्तदुक्तम्ॐ
॥ ३६ ॥ ॥ यथाभूतग्रामएकस्मादेकउत्तमोस्त्येवैवंप्राणादपिपरमात्मानमंतराविद्यतइति

चेन्न ॥ प्राणादुत्तमाभावेप्रमाणमुक्तम् ॥ अन्यत्रोत्तमाभावेनप्रमाणम् ॥ दृश्यतेचान्यत्रो
त्तमत्वम् ॥ ३६ ॥ ॥ ॐअन्यथाभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशवत्ॐ ॥ ३७ ॥ ॥ प्राणस्य
सर्वोत्तमत्वेपरमात्मनाभेदानुपपत्तिरितिचेन्न ॥ श्रुत्युपदिष्टवदुपपत्तेः ॥ अन्येभ्यःप्राणस्योत्त
मत्वंतस्मात्परमात्मनोह्युपदिष्टम् ॥ ३७ ॥ अ०२१ ॥ नेतिचेन्न ॥ ॥ ॐव्यतिहारोविशिं
षंतिहीतरवत्ॐ ॥ ३८ ॥ ॥ उक्तंप्राणात्परमात्मनउत्तमत्वंपूर्वोक्ताध्याहारेण ॥ एषतुवाअ
तिवदतीतिविशिंषंतिहि ॥ यथेतरेषुविशेषणम् ॥ उत्तमत्वंहदेवानांमुक्तावपिहिमानवात् ॥ तेभ्यः
प्राणस्यतस्माच्चनित्यमुक्तस्यवैहरेरितिचब्रह्मतंत्रे॥३८॥अ०२२॥ कृतिर्निष्ठाज्ञानमित्यादीनांभे
दाद्बहवउत्तमाइतिचेन्न ॥ ॥ॐसैवहिसत्यादयःॐ॥३९॥ ॥सत्यादिगुणास्तस्याएवपरदेवता
याःस्वरूपभूताः ॥ ब्रह्मतर्केच ॥नामादिप्राणपर्यंताद्योहिसत्यादिरूपवान् ॥ तस्मैनमोभगवतेवि
ष्णवेसर्वजिष्णवइति ॥ सत्याद्याअहमात्मांतायद्गुणाःसमुदीरिताः ॥ तस्मैनमोभगवतेयस्मा
देवविमुच्यतइतिचाध्यात्मे ॥ ३९॥अ०२३ ॥ प्रकृतेरपिजन्मादेःसंसारप्राप्तेःकिमितिनामादि
ष्वपाठइत्यत्रोच्यते ॥ ॥ ॐकामादितरत्रतत्रचायतनादिभ्यःॐ ॥ ४० ॥ ॥ स्वेच्छयैव
मूलस्थानेस्थिताअन्यत्रावतारान्करोतीश्वरेच्छानुसारेण ॥ सर्वायतनासर्वकालासर्वेच्छासर्वज्ञा
नाऽबद्धाबंधिकासैषाप्रकृतिरविकृतिरितिवत्सश्रुतेः ॥ नामादयस्तुबद्धत्वान्मोचकत्वात्परोपि
च ॥ उभयोरप्यभावेनयथाव्यक्तंनतूदितम् ॥ श्रुतौतथाजीवपरावुच्येतेनोकिंचनेतरत् ॥
नोच्यतेचनदातत्त्वद्वयंवैसमुदाहृतमितिब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥ ॥ ॐआदरादलोपःॐ ॥४१॥

अबद्धत्वेपिभक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्याभवति ॥ यथाश्रीर्नित्यमुक्तापिप्राप्तकामा
पिसर्वदा ॥ उपास्तेनित्यशोविष्णुमेवंभक्तोहरेर्भवेदितिबृहत्तंत्रे ॥४१॥ ॥ ॐउपस्थितेस्तद्व
चनात्ॐ ॥४२॥ ॥ अनादिकालेभगवत्संबधित्वाद्युज्यतेचनित्यमुक्तत्वंतस्याः ॥ द्वावेता
वनादिनित्यावनादियुक्तौनित्यमुक्तावनादिकर्तौनित्यकर्तौयोयंपरमोयाचप्रकृतीरमतेह्यस्यांपर-
मोरमतेह्यस्मिन्प्रकृतिःस्वस्मिन्हिरमतेपरमोनस्वस्मिन्प्रकृतिरतएनमाहुःपरमइतिगौपवनश्रुतिव
चनात् ॥४२॥ अ०२४ ॥ दर्शनार्थंह्युपासनम् ॥ तच्चश्रवणादेवभवति ॥ अतःकिमर्थमिति ॥
अत्रोच्यते ॥ ॥ ॐतन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेःपृथग्घ्यप्रतिबंधःफलम्ॐ ॥४३॥ ॥ तत्त्वनि
श्चयोवेदार्थनियमश्चब्रह्मदृष्टेःपृथगेव ॥ हिशब्देनात्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासि
तव्यइतिश्रुतिंसूचयति ॥ श्रवणादिफलंचाज्ञानसंशयविपर्ययादिदर्शनप्रतिबंधेनिवृत्तिः ॥ ब्रह्मत
र्कंच ॥ श्रुत्वामत्वातथाध्यात्वातदज्ञानविपर्ययौ ॥ संशयंचपराणुद्यलभतेब्रह्मदर्शनमिति
॥ ४३ ॥ अ० २५ ॥ ॥ ॐप्रदानवदेवहितदुक्तम्ॐ ॥ ४४ ॥ ॥ नचश्रवणादिमात्रेणदृ
ष्टिर्भवति ॥ किंतुसेतिकर्तव्येन ॥ यथागुरुदत्तंतथैवभवति ॥ आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिह्युक्तम् ॥
॥४४॥अ०२६ ॥ गुरुप्रसादःस्वप्रयत्नोवाबलवानितिनिगद्यते ॥ ॥ ॐलिंगभूयस्त्वात्तद्धिबली
यस्तदपिॐ ॥ ४५ ॥ ॥ ऋषभादिभ्योविद्यांज्ञात्वापिसत्यकामेनभगवांस्त्वेवमेकोमेब्रूयाच्छ्रुतं
ह्येवमेभगवद्दृशेभ्यआचार्याद्धेवविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापयतीतिवचनात् ॥ अत्रहनकिंचनवीया
येत्यनुज्ञानात ॥ उपकोसलवचनाच्चलिंगभूयस्त्वाद्गुरुप्रसादएवबलवान् ॥ तर्हितावतालमितिनमं

तव्यम्॥श्रोतव्योमंतव्यइत्यादेस्तदपिकर्तव्यम्॥वाराहेच॥ गुरुप्रसादोबलवान्नतस्माद्बलवत्तरम्॥
तथापिश्रवणादिश्चकर्तव्योमोक्षसिद्धयइति ॥४५॥अ० २७॥ ॥ ॐपूर्वविकल्पःप्रकरणात्स्या
त्क्रियामानसवत्ॐ॥ ४६ ॥ ॥ नचपूर्वप्राप्तएवगुरुरितिनियमः ॥ समग्रानुग्रहंचेत्पश्चात्तनः
करोतिस्वयमेवतदाविकल्पःस्यात् ॥ मानसक्रियावत् ॥ यथोभयोर्ध्यानयोःसमयोः ॥ पू
र्वस्मादुत्तमोलब्धःस्वयमेवगुरुर्यदि ॥ गृह्णीयादविचारेणविकल्पःसमयोर्भवेत् ॥ समग्रानु
ग्रहाभावात्सत्यकामःस्वकंगुरुम् ॥ ऋषभाद्यनुज्ञयाचैवप्रापतस्माद्धियुज्यतइतिबृहत्तंत्रे ॥ स
मग्रानुग्रहंकश्चित्स्वयमेवसमोयदि ॥ कुर्यात्पुनश्चगृह्णीयादविरोधेनकामतः ॥ ध्यानयोःसमयोर्यद्व
द्विकल्पःकामतोभवेत् ॥ एवंगुरोर्द्वितीयस्यविकल्पोग्रहणेपिचेतिमहासंहितायाम् ॥४६॥ ॥ ॐ
अतिदेशाच्चॐ॥ ४७ ॥ ॥ ब्रह्मोपास्वब्रह्मोपचरस्वतच्छृणुहितत्त्वामवतुयथाब्रह्मोपचरेर्यथा
मामुपचरेर्येचान्येऽस्मद्विधाःश्रेयसश्चतानुपास्वतानुपचरस्वतेभ्यःशृणुहितेत्वामवंत्वितिपौष्यायण
श्रुतावतिदेशाच्च॥४७॥अ० २८ ॥ नचकर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइत्यादिनान्यन्मो
क्षसाधनम् ॥ ४८ ॥ ॥ ॐविद्यैवतुनिर्धारणात्ॐ ॥ ४८ ॥ ॥ तमेवंविदित्वाऽतिमृत्युमे
तिनान्यःपंथाविद्यतेयनायेतिनिर्धारणाद्विद्ययैवमोक्षः ॥ ४८ ॥ ॥ ॐदर्शनाच्चॐ ॥ ४९ ॥
नकेवलंविद्ययाकिंत्वपरोक्षज्ञानेनच ॥ सर्वान्परोमाययायंसिनीतेदृष्ट्वैवतंमुच्यतेनापरेणेतिकौ
शिकश्रुतेः ॥ ४९॥अ० २९ ॥ ॥ ॐश्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्चनबाधःॐ ॥ ५० ॥ ॥ सा
वधारणाबलवतीश्रुतिः ॥ इंद्रोश्वमेधाञ्छतमिष्ट्वापिराजाब्रह्माणमीडयंसमुवाचोपसन्नः ॥

नकर्मभिर्नधनैर्नैवचान्यैःपश्येसुखंतेनतत्त्वंब्रवीहीतिबल्वलिंगम् ॥ नास्त्यकृतःकृतेनेत्युपपत्तिश्च ॥ कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययाचविमुच्यते ॥ तस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयःपारदर्शिनइति युक्तिमद्भगवद्वचनम् ॥ अतोनप्रमाणांतरबाधः ॥ कर्मणैवेत्ययोगव्यवच्छेदः ॥ ५०॥अ०३०॥ ॐअनुबंधादिभ्यःॐ ॥ ५१ ॥ ॥ नकेवलंश्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेनचब्रह्मदर्शनंकिंतुभक्त्यादिभिश्च॥सर्वलक्षणसंपन्नःसर्वज्ञोविष्णुतत्परः॥ यद्गुरुःसुप्रसन्नःसन्दद्यात्तन्नान्यथाभवेत्॥तथाप्यनादिसंसिद्धभक्त्यादिगुणपूगतः ॥ लभेद्गुरुप्रसादंचतस्मादेवचतद्भवेदिति ॥ भक्तिर्विष्णौगुरौचैवगुरोर्नित्यप्रसन्नताम् ॥ दद्याच्छमदमादींश्चतेनचैतेगुणाःपुनः ॥ तैःसर्वैर्दर्शनंविष्णोःश्रवणादिकृतंभवेदितिचनारायणतंत्रे ॥५१॥अ०३१ ॥ ॥ ॐप्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्चतदुक्तम्ॐ ॥५२॥ उपासनाभेदवद्दर्शनभेदः॥ तच्चोक्तंकमठश्रुतौ ॥ अंतर्दृष्टयोबहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयःसर्वदृष्टयइतिदेवावावसर्वदृष्टयस्तेषुचोत्तरोत्तरमाब्रह्मणोन्येषुयथायोग्यंयथाह्याचार्याआचक्षतइति ॥ अध्यात्मेच ॥ दृष्ट्वैवह्यवताराणांमुच्यंतेकेचिदंजसा ॥ दर्शनेनांतरेणान्येदेवाःसर्वत्रदर्शनात् ॥तेषांविशेषमाचार्योवेत्तिसर्वज्ञनांगतइति॥५२॥अ०३२॥ ॥ ॐनसामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहिलोकापत्तिःॐ ॥ ५३ ॥ ॥ नसामान्यदर्शनमात्रेणमुक्तिर्यथामृत्युमात्रात् ॥ नहिलोकापत्तिमात्रंमुक्तिः ॥ सामान्यदर्शनाल्लोकामुक्तिर्योग्यात्मदर्शनादितिनारायणतंत्रे ॥ मुच्यतेनात्रसंदेहोदृष्ट्वातुस्वात्मयोग्ययेतिच ॥ दर्शनेनात्मयोग्येनमुक्तिर्नान्येनकेनचिदितिचाध्यात्मे ॥ ॥ ५३॥अ०३३॥ भक्तिरेवैनंनयतिभक्तिरेवैनंदर्शयतिभक्तिवशःपुरुषोभक्तिरेवभूयसीतिमाठरश्रु

तेनैंपरमात्मनोदर्शनमितिचेन्न ॥ तस्यैषआत्माविशतेब्रह्मधामेतिश्रुतेः ॥ कथंतर्ह्येषाश्रुतिः ॥ ॥
ॐपरेणचशब्दस्यताद्विध्यंभूयस्त्वात्त्वनुबंधःॐ ॥ ५४ ॥ ॥ परमात्मैवभक्त्यादर्शनंप्राप्यमुक्तिं
ददातीतिप्रधानसाधनत्वाद्भक्तिःकरणत्वेनोच्यते ॥ मायावैभवेच ॥ भक्तिस्थःपरमोविष्णुस्तयैवै
नंवशंनयेत् ॥ तयैवदर्शनंयातःप्रदद्यान्मुक्तिमेतया ॥ स्नेहानुबंधोयस्तस्मिन्बहुमानपुरःसरः ॥भ
क्तिरित्युच्यतेसैवकरणंपरमीशितुरिति॥सर्वशब्दानांब्रह्मणिप्रवृत्तेश्च॥५४॥अ० ३४॥जीवांशानां
पृथगुत्पत्तेर्नानादियोग्यतापेक्षेतिनमंतव्यम् ॥ कुतः ॥ ॥ ॐएकआत्मनःशरीरेभावात्ॐ
॥ ५५ ॥ ॥ अंशांशिनोरेकत्वमेव ॥ अंशिकर्मविनिर्मितेशरीरएवांशस्यभावात् ॥ ५५ ॥
ॐव्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत्ॐ ॥ ५६ ॥ ॥ ज्ञानादिभेदेविद्यमानेपिनांशांशि
नोःपृथग्भावएव ॥ तदुपासनादिभोगादंशस्य ॥ परमसंहितायांच ॥ अंशिनस्तुपृथग्जाताअं
शास्तस्यैवकर्मणा॥पुनरैक्यंप्रपद्यंतेनात्रकार्याविचारणेति॥५६॥अ३५ ॥ ॥ ॐअंगावबद्धास्तुन
शाखासुहिप्रतिवेदम्ॐ ॥ ५७ ॥ ॥ ब्रह्माद्यंगदेवतावबद्धोपासनादिप्रतिशाखंप्रतिवेदंचनोपसं
ह्रियते॥ हिशब्दात्समत्वाद्धोत्तमत्वाद्वानांगदेवताद्युपासनम् ॥ उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धांतवेदि
नइतिब्रह्मतर्कवचनात् ॥५७॥ ॥ ॐमंत्रादिवद्वाविरोधःॐ ॥५८ ॥ ॥सर्वदेवतामंत्रायथाधीयं
तेएवमविरोधोवा ॥ उपासनांगदेवानांपरमांगतयाभवेत् ॥ उपसंहृतिर्विशेषेतुफलानामन्यथानतु॥
पुरुषाणांविशेषाद्वायथायोगंभविष्यतीतिबृहत्तंत्रे ॥ ५८॥अ० ३६ ॥ ॥ ॐभूम्नःक्रतुवज्ज्यायस्त्वं
तथाचदर्शयतिॐ ॥ ५९ ॥ ॥ सर्वगुणेषुभूमगुणस्यज्यायस्त्वंक्रतुवत्सर्वत्रसहभावा

त् ॥ दीक्षाप्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृथात्मकःक्रतुः ॥ भूमैवदेवःपरमोह्युपास्योनैवाभू
माफलमेषांविधत्ते ॥ तस्माद्भूमागुणतोवैविशिष्टोयथाक्रतुःकर्ममध्येविशिष्टइतिगौपवनश्रुतिः
॥५९॥ अ० ३७ ॥ ॥ ॐनानाशब्दादिभेदात्ॐ ॥६०॥ ॥ शब्दोनुमातथैवाक्षोयोग्यताभे
दतःसदा ॥ ब्रह्मादीनामेकमर्थंबहुधादर्शयंतिहि॥ अतःपूर्णत्वमीशस्यनानैवेषांप्रदृश्यते ॥ अतः
फलस्यनानात्वंनानैवोपासनंयतइतिब्रह्मतर्के ॥ अतोभूमत्वमपिनानैवोपास्यते ॥ ६० ॥ अ०
३८ ॥ ॥ ॐविकल्पोविशिष्टफलत्वात्ॐ ॥ ६१ ॥ ॥ स्वयोग्योपासनानंतरंसामान्यस्या
पिकस्यचिदुपासनंविकल्पेनभवति ॥ विशिष्टफलापेक्षया ॥ मुक्त्यर्थमात्मयोग्यंहिकार्यमेव
ह्युपासनम् ॥ नृसिंहादिकमन्यच्चदुरितादिनिवृत्तये ॥ उपासतेयथायोगंनवाफलविभेदतइतिब्र
ह्मतर्के ॥ ६१ ॥ अ० ३९ ॥ ॐकाम्यास्तुयथाकामंसमुच्चीयेरन्नवापूर्वहेत्वभावात्ॐ॥६२॥
यस्ययस्यहियःकामस्तस्यतस्यह्युपासनम् ॥ तादृशानांगुणानांचसमाहारंप्रकल्पयेत् ॥ अ
कामत्वान्मुमुक्षूणांनवातेषामुपासनम् ॥ तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैवनचोपासाविदुष्यतीतिबृहत्तंत्रे ॥
॥ ६२॥अ० ४० ॥ ॥ ॐअंगेषुयथाश्रयभावःॐ ॥ ६३ ॥ ॥ अंगदेवतानांयथापरमेश्वरां
गाश्रयत्वंचक्षोःसूर्योअजायतेत्यादितथाभावनाकर्तव्या ॥ ६३ ॥ ॥ ॐशिष्टेश्चॐ ॥ ६४ ॥
यस्मिन्यस्मिन्योहिचांगेनिविष्टःपरस्यांचिंत्यःसतथातथैवेतिपौत्रायणश्रुतेः ॥६४॥ ॥ ॐसमा
हारात्ॐ ॥ ६५ ॥ ॥ अंगैःपराद्येहिदेवाविसृष्टातत्तद्गुणान्परमेसंहरेत ॥ तांश्चापितत्रैव
विचिंत्यदेवान्स्थानंमुमुक्षुःपरमंव्रजेतेतिकाषायणश्रुतौसमाहारवचनाच्च ॥६५ ॥ ॥ ॐगुणसा

धारण्यश्रुतेश्चॐ ॥ ६६ ॥ ॥ साधारण्यात्सर्वगुणाःपरस्यसमाहार्यास्तत्त्वदृशोमुमुक्षोरितिमां
डव्यश्रुतेश्च ॥ ६६॥अ०४१ ॥ ॥ॐनवातत्सहभावश्रुतेःॐ ॥ ६७ ॥ ॥ नवांगदेवतोपसंहा
रःकार्यः ॥ उपसंहारस्यसहाऽश्रवणात् ॥ ६७ ॥ ॥ ॐदर्शनाच्चॐ ॥ ६८ ॥ ॥ सत्यो
ज्ञानःपरमानंदरूपआत्मेत्येवंनित्यदोपासनंस्यात् ॥ नान्यत्किंचित्समुपासीतधीरःसर्वैर्गुणैर्देवग
णाउपासतइतिकमठश्रुतौ ॥ ६८ ॥ अ ०४२ ॥ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभा
ष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ हरिःॐज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पादउच्यते ॥ ॥ॐपुरुषार्थोऽतः
शब्दादितिबादरायणःॐ ॥ १ ॥ ॥ यद्दर्शनार्थमुपासनोक्तातस्माद्दर्शनात्सर्वपुरुषार्थप्रा
प्तिरितिबादरायणोमन्यते ॥ यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्वःकामयतेयांश्चकामान् ॥
तंतंलोकंजयतेतांश्चकामान्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइतिशब्दात् ॥ १ ॥ ॥ॐशेषत्वात्पु
रुषार्थवादोयथान्येष्वितिजैमिनिःॐ ॥ २ ॥ ॥ अस्त्येवमोक्षसाधनत्वंज्ञानस्य ॥ स्वर्गा
दिषुतत्साधनकर्मशेषत्वेन ॥ स्वर्गंधनादेहतोवैगृहाच्चप्राप्स्यंतिधीरानत्वधीराःकुतश्चिदितिवद
तिजैमिनिः ॥ २ ॥ ॥ ॐआचारदर्शनात्ॐ ॥ ३ ॥ ॥ ज्ञानिनामेवदेवादीनामाचारदर्शनात
॥३॥ ॥ॐतच्छ्रुतेःॐ ॥ ४ ॥ ॥ यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीति
शेषत्वश्रुतेः ॥४॥ ॥ॐसमन्वारंभणात्ॐ ॥५॥ ॥कर्मैवदेहंदैविकंमानुषंवाप्यन्वारभेन्नापरस्तत्र
हेतुः ॥ भोगांस्तदीयांश्चयथाविभागंददातिकर्मैवशुभाशुभंयदितिमाठरश्रुतेश्च ॥ संशब्दःप्रा

धान्यंदर्शयति ॥ ५ ॥ ॥ ॐतद्वतोविधानात्ॐ ॥ ६ ॥ ॥ ज्ञानीचकर्माणिसदोदितानि
कुर्यादकामःसततंभवेतेतिकमठश्रुतौज्ञानवतोपिविधानात् ॥ ६ ॥ ॥ ॐनियमाच्चॐ ॥ ७ ॥
कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः ॥ एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरइति ॥ ७ ॥
ॐअधिकोपदेशात्तुबादरायणस्यैवंतद्दर्शनात्ॐ ॥ ८ ॥ ॥ ज्ञानादेवस्वर्गोज्ञानादेवापवर्गोज्ञा
नादेवसर्वेकामाःसंपद्यंते ॥ तथापियथायथाकर्मकुरुतेतथातथाधिकोभवतीतिकौठरव्यश्रुतेः ॥
युधिष्ठिरादीनांराजसूयादिनाफलाधिक्यदर्शनाच्चेतिबादरायणमतम् ॥ ८ ॥ ॥ ॐतुल्यं
तुदर्शनम्ॐ ॥ ९ ॥ ॥ राजसूयादिकलावक्ततौचसममेवतेषांविज्ञानम् ॥ विज्ञातमेतत्सर्वे
षांमुनीनांब्रह्मदर्शनात् ॥ स्यादेवमोक्षोनान्यस्मादितितत्रापिचित्रता ॥ स्वर्गादयःकर्मणैवनान्ये
नेत्यपरेविदुः ॥ ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुर्जैमिन्याद्यास्तुकेचन ॥ अदृष्टमेवज्ञानेनदृष्टंनैवो
पलभ्यते ॥ इतिकेचिद्विदःप्राहुर्व्यासशिष्याइमेखिलाः ॥ यस्माद्व्यासमतंसर्वंसत्यमेवततोऽ
खिलम् ॥ यथाकाशस्त्वनंतोपिव्यामोहस्तावधिस्तथा ॥ प्रादेशोपिहिसत्येनतथैतेषांमतानि
तु ॥ स्वयंतुभगवान्व्यासोव्यासज्ञानमहांशुमान् ॥ अनंताकाशवत्पश्यन्निखिलंपुरुषोतमः ॥
ज्ञानेनैवाप्यतेसर्वंकर्मणात्वधिकंभवेत् ॥ इतिप्राहमहायोगीपुमर्थानांविनिर्णयमितिभविष्यत्प
र्वणि ॥ ज्ञानिनामपिदेवानांविशेषःकर्मभिर्भवेत् ॥ चीर्णेकृतेवाज्ञानस्यनविशेषोऽस्तिकर्मणीति
चब्रह्मतर्के ॥१॥अ०१ ॥ सर्वेषामपिपुरुषार्थापेक्षित्वाऽज्ञानाधिकारितेत्यतआह ॥ ॥ ॐअसा
र्वत्रिकीॐ ॥ १० ॥ ॥ नसर्वेषामधिकारः ॥ १० ॥ ॥ ॐविभागःशतवत्ॐ ॥ ११ ॥ ॥

नवकोट्योहिदेवानांतेषांमध्येशतस्यतु ॥ सोमाधिकारोवेदोक्तोब्रह्मणीद्वेशताधिके ॥ यथातथै
वासंख्येयाःप्रजास्तासुक्रियाज्ञनः ॥ ज्ञानाधिकारीसंप्रोक्तोविष्णुपादैकसंश्रयइतिवचनात् ॥
सुखापेक्षासाम्येपिविभागइष्यतेऽधिकारार्थम् ॥११॥ कस्याधिकारः ॥ ॥ ॐअध्ययनमात्रवतः
ॐ ॥१२॥ ॥ अवैष्णवस्यवेदेपिह्यधिकारोनविद्यते ॥ गुरुभक्तिविहीनस्यशमादिरहितस्य
च ॥ नचवर्णावरस्यापितस्मादध्ययनान्वितः ॥ ब्रह्मज्ञानेतुवेदोक्तेह्यधिकारीसतांमतइतिब्र
ह्मतर्के ॥ पठेद्वेदानथार्थानधीयीताथविचार्यब्रह्मविदेदितिचकौषारवश्रुतिः ॥ १२॥ अ० २ ॥
॥ ॐनाविशेषात्ॐ ॥ १३ ॥ ॥ नसामान्येनाधिकारोदेवादीनाम् ॥ अथपुमर्थसाधनान्यर्थोध
र्मोज्ञानमित्युत्तरोत्तरम् ॥ तत्राधिकारिणोमनुष्याऋषयोदेवाइत्युत्तरोत्तरमितिकौंडिन्यश्रुतिः
॥१३॥अ० ३ ॥ अथमुनिरमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणःसब्राह्मणःकेनस्याद्येनस्यात्तेनेदृशए
वेतिज्ञानिनोयथेऽष्टाचरणंविधीयतइत्यतआह ॥ ॥ ॐस्तुतयेऽनुमतिर्वाॐ ॥ १४ ॥ ॥ नवि
धिर्ज्ञानिनस्तुतयेनुमतिमात्रंवा ॥ युज्यतेच ॥१४॥ ॥ ॐकामकारेणचैकेॐ ॥१५॥ ॥ काम
चाराःकामभक्षाःकामवादाःकामेनैवेमंलोकमुत्सृज्याथपरात्परमीयुरनारंभणमितिचैकेपठंति॥१५
ॐउपमर्दंचॐ ॥१६॥ ॥ ओमित्युच्चार्यांतरितमात्मानमभिपश्योपमृद्यपुण्यंचपापंचकाममाच
रंतोब्रह्मानुव्रजंतीतिचतुरश्रुतौ ॥१६॥ ॥ॐऊर्ध्वरेतस्सुचशब्देहिॐ ॥१७॥ ॥नतावताकामचा
राणांज्ञानाधिकारः ॥ यइमंपरमंगुह्यमूर्ध्वरेतस्सुभाषयेत् ॥ नतथाविद्यतेभूयान्यंप्राप्यान्येपि
भूयसइतिमाठरश्रुतौ ॥१७॥ ॥ॐपरामर्शंजैमिनिरचोदनाचापवदितिहिॐ ॥ १८ ॥ ॥ प्रातरु

त्थायाथसंध्यामुपासीतयत्संध्यामुपासतेब्रह्मैवतदुपासतेऽथदेवान्नमेज्जुहुयाद्देदानावर्तयीतनान्य
त्किंचिदाचरेन्नसुरांपिबेन्नपलांडुंभक्षयीतनभृशंवदेन्नविस्मेरदात्मानंसोमंपिबेद्धुतशेषेणवर्तयेदि
त्युक्ताचारपरामर्शेनविधिबंधवर्जितत्वेनकामतएवतस्यचरणंकामचारइतिजैमिनिर्मन्यते ॥ नच
निषिद्धंकर्मकर्तव्यमेवेतिचोदना ॥ ब्राह्मणोनहंतव्यइत्याद्यपवादश्च ॥१८॥ ॥ॐअनुष्ठेयंबादरा
यणःसाम्यश्रुतेःॐ ॥ १९ ॥ ॥ अनुष्ठेयानांमध्यएवकामतश्चरणंकामतोनिवृत्तिरितिबादराय
णोमन्यते ॥ केनस्याद्येनस्यात्तेनेदृशएवेतिसाम्यश्रुतेः ॥ यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमान
वः ॥ आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतइतिभगवद्वचनाच्च ॥ १९॥ ॥ ॐविधिर्वाधारणव
त्ॐ ॥ २० ॥ ॥ केनस्याद्येनस्यादितिविधिर्वायथावेदधारणंत्रैवर्णिकानांविहितंनान्येषामेवं
स्वमतानुसारिणीप्रवृत्तिर्ज्ञानिनांविहिता ॥ नतत्राधर्मशंकाकार्या ॥ नान्येषामितिवा ॥ स्वे
च्छयैवप्रवृत्तिस्तुब्रह्मणोविधिचोदिता ॥ नाशंक्यंतन्मतंक्वापिविष्णोःप्रत्यक्षचोदना ॥ इतरे
षांनविहितास्वेच्छावृत्तिःकथंचनेतिब्राह्मे ॥ २०॥ ॥ ॐस्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्नापूर्वत्वा
त्ॐ ॥ २१ ॥ ॥ स्तुतिमात्रमेवस्वेच्छाचरणंनविधिस्तैरपिसामान्यविधिस्वीकारादितिचेन्न ॥
अपूर्वत्वात्परवशत्वात् ॥ सर्वविध्यतिक्रमेणस्तुतिमात्रविषयत्वंपरब्रह्मणएवहि ॥ विधीनांवि
षयास्त्वन्येब्रह्मणःस्वेच्छयाकृतौ ॥ परस्यब्रह्मणोह्येवसर्वविध्यतिदूरतेतिब्रह्मतर्के ॥ २१ ॥ ॥
ॐभावशब्दाच्चॐ ॥ २२ ॥ ॥ यथाविधानमपरेविधिर्भावेप्रजापतेः ॥ ब्रह्मणःपरमस्यैवस
र्वविध्यतिदूरतेतिचतुरश्रुतौ ॥ २२ ॥ ॥ ॐपारिप्लवार्थाइतिचेन्नविशेषितत्वात्ॐ ॥ २३ ॥

केनस्याद्येनस्यादिक्रियादयःस्थिरत्वनिवृत्त्यर्थाइतिचेन्न ॥ त्रेधाहिज्ञानिनोहवावभवंतिविधिनि
यताअनियताःस्वेच्छानियताइतिविधिनियतामनुष्याअनियताहिदेवाःब्रह्मैवस्वेच्छानियतइति
गौपवनश्रुतौविशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ ॥ ॐतथाचैकवाक्योपबंधात्ॐ ॥ २४ ॥ ॥ एवंसति
विधिवाक्यानांस्वेच्छावृत्तिवाक्यानांचसंबंधोभवति ॥ २४ ॥ ॥ ॐअतएवचाग्नींधनाद्यनपेक्षा
ॐ ॥ २५ ॥ ॥ अतएवज्ञानस्यमोक्षदानेनाग्निहोत्राद्यपेक्षा ॥ ब्रह्मतर्केच ॥ एषांज्ञानं
समुत्पन्नंतेषांमोक्षोविनिश्चितः ॥ शुभकर्मभिराधिक्यंविपरीतेविपर्ययः ॥ स्वेच्छानुवृत्त्यैवभवेद्ब्र
ह्मणःप्रायशस्तथा ॥ देवानामपिसर्वेषांविशेषादुत्तरोत्तरमिति ॥ २५ ॥ ॥ ॐसर्वापेक्षाचयज्ञा
दिश्रुतेरश्ववत्ॐ ॥ २६ ॥ ॥ सर्वकर्मापेक्षाचज्ञानस्योत्पत्तौ ॥ विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसा
नाशकेनेतिश्रुतेः॥यथागतिनिष्पत्त्यर्थमश्वादयोऽपेक्ष्यंतेननिष्पन्नगतेर्ग्रामादिप्राप्तौ॥२६॥ ॐशम
दमाद्युपेतःस्यात्तथापितुतद्विधेस्तदंगतयातेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्ॐ ॥२७॥ ॥ यद्यपिज्ञानेनैवमो
क्षोनियतस्तथापिज्ञानीशमदमाद्युपेतःस्यात्॥आचार्याद्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपश्यन्शांतो
भवेद्दांतोभवेदनुकूलोभवेदाचार्यंपरिचरेत्परिचरेदाचार्यमितिमाठरश्रुतौज्ञानिनोऽपितद्विधेः ॥ ब्रा
ह्मींवावतउपनिषदमब्रूमेतितस्यैतपोदमःकर्मेतिप्रतिष्ठावेदाःसर्वांगानिसत्यमायतनंयोवाएतामुप
निषदंवेदेतिज्ञानांगतयातेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ यस्यज्ञानंतस्यमोक्षइतिनात्रविचारणा ॥ तस्य
शांत्यादयोंगानितस्मात्तेषामनुष्ठितिः ॥ अवश्यकरणीयास्यादन्यथाल्पफलंभवेदितिचाग्नेये ॥
तुशब्दःपूर्णफलार्थत्वंसूचयति ॥२७॥ ॥ ॐसर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्ययेतद्दर्शनात्॥२८॥ ॥ यदि

हवाअप्येवंविन्निखिलंभक्षयीतैवमेवसभवतीतिसर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्ययविषया ॥ नवाद्यजी
विष्यामिमान्नखादन्निितिहोवाचकामोमउदपानमितिदर्शनात्॥ २८॥ ॥ॐअबाधाच्चॐ॥२९॥
अन्यायचरणाभावेनहिज्ञानस्यबाधनम् ॥ अतोविद्वानपिन्याय्यंवर्तेतोत्कर्षसिद्धयइतिचब्रह्म
तर्के॥२९॥ ॥ ॐअपिस्मर्यतेॐ ॥३०॥ ॥अतीतानागतज्ञानीत्रैलोक्योद्धरणक्षमः॥एतादृशोऽ
पिनाचारंश्रौतंस्मार्तंपरित्यजेदितिहरिवंशेषु॥३०॥ ॥ ॐशब्दश्चातोकामचारेॐ ॥३१॥ ॥ स
यएतदेवंविदेवंमन्वानएवंपश्यन्नकामचरितंचरेन्नकामंभक्षयीतनकाममनुवर्तेतेतिकौंडिन्यश्रुतौ
अतइत्यल्पफलत्वंसूचयति ॥ ननिषिद्धानिवर्तेतपूर्णज्ञानफलेच्छयेतिपाद्मे॥३१॥ ॥ॐविहि
तत्वाच्चाश्रमकर्मापिॐ ॥ ३२ ॥ ॥ नकेवलंनिषिद्धाकरणेनपूर्यते ॥ कर्तव्यंचवर्णाश्रमविहि
तंकर्म ॥ पश्यन्नपीममात्मानंकुर्यात्कर्माविचारयन् ॥ यदात्मनःसुनियतमानंदोत्कर्षमाप्नुया
दितिकौषारवश्रुतौविहितत्वाच्च ॥ अपिशब्दोवर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥ ३२ ॥ ॥ ॐसहकारि
त्वेनचॐ ॥ ३३ ॥ ॥ यथाराज्ञःसहकार्येवमंत्रीतथाप्येतेतंक्षितिपःकार्यमृच्छेत् ॥ एवंज्ञानं
कर्मविनापिकार्यंसहायभूतंनविचारःकुतश्चिदितिकमठश्रुतौसहकारित्वोक्तेश्च ॥ ज्ञानान्मोक्षोभव
त्येवसर्वाकार्यंकृतोऽपितु ॥ आनंदोह्रसतेऽकार्याच्छुभंकृत्वातुवर्धतइतिब्रह्मांडे ॥ सर्वदुःख
निवृत्तिश्चज्ञानिनोनिश्चितैवहि ॥ उपासयाकर्मभिश्चभक्त्याचानंदचित्रतेतिबृहत्तंत्रे ॥धर्मस्वरूप
चित्रत्वाद्योयोदेवमनोगतः॥सएवधर्मोविज्ञेयोनह्येतेलोकसंमिताइतिचपाद्मे॥३३॥अ०४ ॥ॐ
सर्वथापितुतएवोभयलिंगात्ॐ ॥ ३४ ॥ ॥ सर्वप्रकारेणोत्साहेपियेज्ञानयोग्यास्तएवविज्ञानं

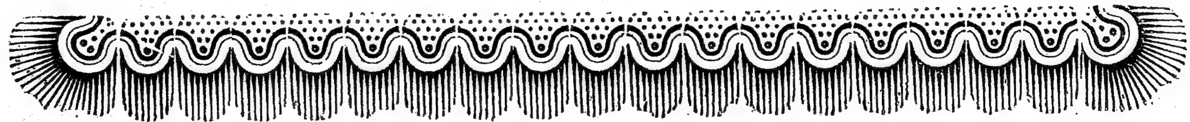
प्राप्नुवंतिनान्ये ॥ यआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासःसत्यकामःस
त्यसंकल्पःसोन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यइतिश्रुत्याआचार्योपदेशसाम्येपिविरोचनोविपरीतज्ञान
मापेंद्रोसम्यग्ज्ञानमित्युभयविधलिंगात् ॥३४॥ ॥ ॐअनभिभवंचदर्शयतिॐ ॥ ३५ ॥ ॥दै
वीमेवसंपर्तिदेवाअभिगच्छंत्यासुरीमेवासुरानैतयोरभिभवःकदाचित्स्वभावएवह्यवतिष्ठतइतिस्व
भावानभिभवंचदर्शयति ॥ ३५ ॥ ॥ ॐअंतराचापितुतद्दृष्टेःॐ ॥ ३६॥ ॥ सम्यग्ज्ञानविरीत
ज्ञानयोरंतरास्थितानामपिदेवासुरभावयोर्दार्ढ्यंदृष्टेः॥३६॥ ॥ ॐअपिस्मर्यतेॐ ॥३७॥ ॥असु
राआसुरेणैवस्वभावेनचकर्मणा ॥ ज्ञानेनविपरीतेनतमोयांतिविनिश्चयात् ॥ देवादैवस्वभावेनक
र्मणाचाप्यसंशयम् ॥ सम्यग्ज्ञानेनपरमांगतिंगच्छंतिवैष्णवीम्॥नानयोरन्यथाभावःकदाचित्का
पिविद्यते॥मानुषामिश्रमतयोविमिश्रगतयोऽपिचेतिस्कांदे॥३७॥ ॥ॐविशेषानुग्रहंचॐ॥३८॥
शृण्वेवीरउग्रमुग्रंदमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ॥ एधमानद्विळुभयस्यराजाचोष्कूयतेविश
इंद्रोमनुष्यानितिविशेषानुग्रहंचदर्शयतिदेवेषुपरमेश्वरस्य ॥ असुरान्दमयन्विष्णुःस्वपदंचसुरा
न्नयन् ॥ पुनःपुनर्मानुषांस्तुसृतावावर्तयत्यसावितिभविष्यत्पर्वणि॥३८॥ ॥ ॐअतस्त्वितरज्या
योलिंगाच्चॐ ॥३९॥ ॥ देवभागादसुरभागएवबहुलः ॥ तस्मान्नजनतामेयादितिचलिंगात्॥
चशब्दात्ततःकनीयसाएवदेवाज्यायसाअसुराइतिश्रुतेश्च ॥ असुराबहुलायस्मात्तस्मान्नजन
तामियादितिचब्राह्मे॥३९॥ ॥ ॐतद्भूतस्यतुतद्भावोजैमिनेरपिनियमात्तद्रूपाभावेभ्यःॐ ॥४०॥
असुरजातेरेवासुरत्वंदेवजातेरेवदेवत्वंजैमिनेरपिसिद्धमेव॥ नासुरादैवींनदेवाआसुरींनमनुष्यादैवी

मासुरींचगतिमीयुरात्मीयामेवजातिमनुभवंतीतिनियमश्रुतेः ॥ नासुराणांदैवंरूपंनदेवानामासुरं
नचोभयंमनुष्याणांयोयद्रूपःसतद्रूपोनिसर्गोह्येषभवतीत्यतद्रूपत्वश्रुतेः ॥ तंभूतिरितिदेवाउपा
सांचक्रिरेतेबभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हिसुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसत्यभूरितिअसुरास्तेहपराबभूवुरितिदेवा
सुराणांभावाभावश्रुतेश्च ॥ देवानांभूतिरित्येवमनोविष्णौस्वभावतः ॥ असुराणामभूतित्वेनैतन्ने
यमतोन्यथा ॥ देवाःशापाभिभूतत्वात्प्रह्लादाद्याबभूविरे ॥ अतःसुगतिरेतेषांनान्यथाव्यत्ययोभ
वेदितिचाध्यात्मे॥४०॥अ०५॥ ॥ ॐनचाधिकारिकमपिपतनानुमानात्तदयोगात्ॐ ॥४१॥
नचपरमात्मैश्वर्यादिकमाकांक्ष्यम् ॥ ब्रह्मादीनामपिनाकांक्ष्यंकिमुपरस्येतिसूचयितुमपिशब्दः ॥
चशब्दस्तुज्ञानार्थिनांपूर्वोक्तादित्थंभावांतरसूचकः ॥ अयोग्यमारोढुंप्रयतन्पतन्हिदृश्यते ॥ ए
वमयोग्यस्यपरमात्मैश्वर्यस्यब्रह्मादिपदस्यचाकांक्षायांपतनमनुमीयते ॥ नदेवपदमन्विच्छेत्कु
तएवहरेर्गुणान् ॥ इच्छन्पततिपूर्वस्मादधस्ताद्यत्रनोत्थितिरितिब्रह्मांडे ॥ स्वकीयमिच्छमानंतु
राजाद्याःपातयंतिहि ॥ एवमेवसुराद्याश्चहरिश्चस्वपदेच्छुकमित्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च ॥ माया
भिरुत्सिसृक्षतइंद्रद्यामारुरुक्षतः ॥ अवदस्यूँरधूनुथाइतिश्रुतिः ॥४१॥ ॥ ॐउपपूर्वमपीत्ये
केभावशमनवत्तदुक्तम्ॐ ॥४२॥ ॥ उपदेवपदंचनाकांक्ष्यमित्येकेभावशमनवत्॥ऋषिपदवदे
व ॥ तच्चोक्तमिंद्रद्युम्नश्रुतौ ॥ अथयथार्षीन्प्रजापतीनाकांक्ष्येदेवंगंधर्वान्नविद्याधरान्नसि
द्धानिति ॥ बृहत्संहितायांच ॥ नदेवानभिकांक्ष्येतकुतएवहरेर्गुणान् ॥ प्राजापत्यान्नचार्षांश्चगं
धर्वादीनपिक्वचित् ॥ ऋष्यादिषुविशेषेषुदोषोनैवाविशेषितइति ॥विशेषदर्शनार्थमेकइत्युक्तम् ॥

॥४२॥ ॥ ॐबहिस्तूभयथापिस्मृतेराचाराच्चॐ ॥ ४३ ॥ ॥ देवऋषिगंधर्वादिपदेभ्योऽन्य
त्रशुभविषयेआकांक्षायामनाकांक्षायांचनपतनम् ॥ देवऋषिगंधर्वाणांपदाकांक्षीपतेद्ध्रुवम् ॥
अन्यत्रशुभमाकांक्षन्नपतेद्‌विरोधतइतिस्मृतेः ॥ नानात्वमेवकामानांनाकामःक्वचदृश्यते ॥
अतोविरुद्धकामःस्यादकामस्तेनभण्यतइत्याचाराच्च ॥४३॥अ०६॥ ॥ॐस्वामिनःफलश्रुते
रित्यात्रेयःॐ ॥ ४४ ॥ ॥ ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिफलंस्वामिनांदेवानामेवभवति ॥ य
दुकिंचेमाःप्रजाःशुभमाचरंतिदेवाएवतदाचरंतियदुकिंचेमाःप्रजाविजानन्तेदेवाएवताद्विजानन्तेदे-
वानांह्येतद्भवतिस्वामीहिफलमश्नुतेनास्वामीकर्मकुर्वाणइतिमाध्यंदिनायनश्रुतेरित्यात्रेयोमन्यते
॥४४॥ ॥ ॐआर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मैहिपरिक्रियतेॐ ॥ ४५ ॥ ॥ सत्रयागेषुऋत्वि
जामपिफलदर्शनादल्पफलंप्रजानामपिभवतीत्यौडुलोमिर्मन्यते ॥ तदर्थंदेवैःक्रियमाणत्वात् ॥
॥ ४५ ॥ ॥ ॐसहकार्यंतरविधिःपक्षेणतृतीयंतद्वतोविध्यादिवत्ॐ ॥ ४६ ॥ ॥ तृतीयःस्वप
क्षोदेवानांज्ञापनादिकर्मणिसहकार्यंतरत्वेनप्रजाविधीयते ॥ यथाप्रजावतोराज्ञःप्रजाःसहकारि
त्वेनविधीयंते ॥ यथावाचार्यस्यशिष्याः ॥ वाराहेच ॥ ज्ञानादिदानंदेवानांविष्णुनासाधुचोदित
म् ॥ वेदेषुतेषांविहितंतत्राचार्योमहत्तरः ॥ विहितःसहकारित्वेसहकार्यंतरंप्रजाः ॥ पातृत्वेन
यथाराज्ञोयथाशिष्यागुरोरपि ॥ तस्माच्छ्रुतंफलंतासामाचार्याणांमहत्तरम् ॥ ततोमहत्तरंप्रोक्तं
देवानामुत्तरोत्तरमिति॥४६॥अ०७॥ ॥ ॐकृत्स्नभावात्तुगृहिणोपसंहारःॐ ॥४७॥ ॥ कुटुंबीशु
चौदेशेस्वाध्यायमधीयानोधार्मिकान्विदधदित्युक्त्वानचपुनरावर्ततइतिगृहिणोपसंहारःक्रियते ॥

तस्माद्गृहस्थस्यैवोत्तमत्वमितिनवाच्यम् ॥ यतःकृत्स्नगृहस्थान्देवापेक्ष्यैवोपसंहारःक्रियते ॥
कृत्स्नाह्येतेगृहिणोदेवाःकृत्स्नाएतेयतयोऽतएतेषांनपुत्रादायमुपयंतिनचैतेगृहान्विसृजंत्यरागाअ
द्वेषाअलोभाःसर्वभोगाःसर्वज्ञाःसर्वकर्त्तारइतिपौत्रायणश्रुतिः ॥४७॥ ॥ ॐमौनवदितरेषामप्यु
पदेशात्ॐ ॥ ४८ ॥ ॥ नचाश्रमद्वयमेवदेवानांदेवाएवब्रह्मचारिणोदेवाएवगृहस्थादेवाएव
वनस्थायथाह्येतेमुनयएवंसर्ववर्णाःसर्वाश्रमाःसर्वेह्येतेकर्मकुर्वंतीतिकौठरव्यश्रुतौयतित्वदृष्टांतेना
न्येषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥ अ० ८ ॥ ॥ ॐअनाविष्कुर्वन्नन्वयात्ॐ ॥ ४९ ॥ ॥ एतां
विद्यामधीत्यब्रह्मदर्शीवावभवतिसएतांमनुष्येषुविब्रूयाद्यथायथाहवैब्रूयात्तथातथाधिकोभवती
तिमाठरव्यश्रुतौविद्यादानंश्रूयतेतच्चबहूनांस्वीकरणार्थमाविष्कारेणेतिनमंतव्यम् ॥ अन्व
यात् युक्तेः ॥ आविष्कारेऽयोग्यानामपिस्वीकारप्राप्तिः ॥ तच्चनिषिद्धम् ॥ मानस्तेनेभ्योये
अभिद्रुहस्पदेनिरामिणोरिपवोन्नेषुजागृधुः ॥ एषांनैतन्नापरंकिंचनैकंब्रह्मणस्पतेब्रूहितेभ्यः
कदाचित् ॥ अथोपशमेनोपरतामनुष्यायेधर्मिणोब्रूहितेभ्यःसदानः ॥ आदेवानांमोहतेवि
व्रयोह्रदिबृहस्पतेनपरःसाम्नोविदुः ॥ विद्याहवैब्राह्मणमाजगामगोपायमांशेवधिष्टेहमस्मि ॥
अनार्यकायानृजवेशठायनमांब्रूयादृजवेब्रूहिनित्यमितिच ॥ ४९ ॥ अ० ९ ॥ ॥ ॐ
ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेतद्दर्शनात्ॐ ॥ ५० ॥ ॥ आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदि
ध्यासितव्यइतिदर्शनार्थंश्रवणादिविधीयते ॥ तच्चदर्शनमैहिकमेवप्रारब्धप्रतिबंधाभावे ॥
श्रुत्वात्मानंमतिपूर्वंपाद्युस्येहैवदृष्टिंपरमस्याविंदेत् ॥ यद्यारब्धंकर्मनिबंधकंस्यात्प्रेत्यैवपश्येद्यो

गमेवान्ववेक्ष्येतिसौपर्णश्रुतौदर्शनात् ॥ अनादिजन्मसंबंधंनिर्भेत्तुंपापपंजरम् ॥ याव
त्यासेवयाशक्यंतावत्कार्यंनसंशयः ॥ यावद्दूरेस्थितोगम्यात्तावद्गंतव्यमेवहि ॥ इहजन्मां
तरेवापितावत्येवतुदर्शनम् ॥ श्रवणंमननंचैवनिदिध्यासनमेवच ॥ परेगुरौचयाभक्तिःपरि
चर्यादिकंहरेः ॥ एषासेवेतिसंप्रोक्तायथातद्दर्शनंभवेदितिबृहत्संहितायाम् ॥ ५० ॥ अ० १० ॥
॥ ॐएवंमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥ ॥ एवमेवप्रारब्धकर्मा
भावेशरीरपातानंतरमेवमोक्षः ॥ तद्भावेजन्मांतराणीत्यनियमः ॥ धर्मीस्वर्गंविधर्मीनिरयमे
त्येवांब्रह्मसंस्थोमृतमेत्येवब्रह्मसंस्थोमृतमेत्येवेतिब्रह्मसंस्थस्यमोक्षस्यैवावधारणात् ॥ विद्वानमृ
तमाप्नोतिनात्रकार्याविचारणा ॥ अवसन्नंयदारब्धंकर्मतत्रैवगच्छति ॥ नचेद्बहूनिजन्मानि
प्राप्यैवतेनसंशयइतिचनारायणाध्यात्मे ॥ ५१ ॥ अ० ११ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसू
त्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेतृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ हरिः ॐ फलंनिगद्यतेऽस्मिन्नध्याये॥कर्मनाशाख्यंफलमस्मिन्पादे॥
नित्यशःकार्यंसर्वथाभाव्यंसाधनंप्रथमतउच्यते ॥ प्रायिकत्वाच्चाध्यायानांपादानांचनविरोधः ॥
ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ १ ॥ ॥ आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइ
त्यादीनांनाग्निष्टोमादिवदेकवारेणैवफलप्राप्तिः॥किंत्वावृत्तिःकर्तव्या ॥ सएषोऽणिमैतदात्म्यमिदं
सर्वमित्याद्यसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ ॥ ॐ लिंगाच्च ॐ ॥ २ ॥ ॥ सतपोऽतप्यत ॥ पुनरेवव
रुणंपितरमुपससारेत्याद्यावर्तनलिंगाच्च॥ नित्यशःश्रवणंचैवमननंध्यानमेवच॥ कर्तव्यमेवपुरुषैर्ब्र
ह्मदर्शनमिच्छुभिरितिबृहत्तंत्रे ॥२॥अ०१ ॥ ॥ ॐ आत्मेतितूपगच्छंतिग्राहयंतिच ॐ ॥ ३ ॥
आत्मेत्युपदेशउपासनंचमोक्षार्थिभिःसर्वथाकार्यमेव ॥ नान्यंविचिंतयेआत्मानमेवाहंविजानीया
मात्मानमुपासेआत्माह्यिममैषभवतीतिह्युपगच्छंति ॥ आत्मेत्येवोपास्वात्मेत्येवविजानीहिना
न्यत्किंचनविजानीथाआत्माह्येवैषभवतीतिग्राहयंतिच॥आत्मेत्युपासनंकार्यंसर्वथैवमुमुक्षुभिः॥
नानाक्लेशसमायुक्तोऽप्येतावन्नैवविस्मरेदितिभविष्यत्पर्वणि ॥ आत्माविष्णुरितिध्यानंविशेषण
विशेष्यतः ॥ सर्वेषांचमुमुक्षूणामुपदेशश्चतादृशः ॥ कर्तव्योनास्यहानेनकस्यचिन्मोक्षइष्यतेइ
तिब्राह्मे ॥ ३॥अ०२ ॥ ॥ ॐ नप्रतीकेनहिसः ॐ ॥ ४ ॥ ॥ नामब्रह्मेत्युपास्तइत्यादिनाश
ब्दभ्रांत्यानप्रतीकेब्रह्मदृष्टिःकार्या ॥ किंतुतत्स्थत्वेनैवोपासनंकार्यम् ॥ ब्रह्मतर्केच ॥ नामादि
प्राणपर्यंतमुभयोःप्रथमत्वतः ॥ ऐक्यदृष्टिरितिभ्रांतिरबुधानांभविष्यति ॥ नामादिस्थितिरे
वात्रब्रह्मणोहिविधीयते ॥ सर्वार्थाप्रथमायस्मात्सप्तम्यर्थाततोमतेति ॥४॥ अ०३॥ ॥ ॐ ब्रह्म

दृष्टिरुत्कर्षात्ॐ ॥ ५ ॥ ॥ ब्रह्मदृष्टिश्चसर्वथाकार्यैवपरमेश्वरे ॥ उत्कृष्टत्वात् ॥ ब्रह्मदृष्ट्यास
दोपास्योविष्णुःसर्वैरपिध्रुवम् ॥ महत्त्ववाचीशब्दोयंमहत्त्वज्ञानमेवहि ॥ सर्वतःप्रीतिजनकमत्त
स्तत्सर्वथाभवेत् ॥ आत्मेत्येवयदोपासातदाब्रह्मत्वसंयुता ॥ कार्यैवसर्वथाविष्णोर्ब्रह्मत्वंनपरित्य
जेत् ॥ इतिचब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥अ० ४ ॥ ॥ ॐआदित्यादिमतयश्चांगउपपत्तेःॐ ॥ ६ ॥ ॥ च
क्षोःसूर्योअजायतेत्याद्युपासनंदेवानांकार्यमेव ॥ स्वोत्पत्तिस्थानत्वात्स्वाश्रयत्वान्मुक्तौतत्रल
यस्यापेक्षितत्वाच्चोपपन्नंतेषांतथोपासनम् ॥ नारायणतंत्रेच ॥ आधिव्याधिनिमित्तेनविक्षिप्त
मनसोऽपितु ॥ गुणानांस्मरणाशक्तौविष्णोर्ब्रह्मत्वमेवतु ॥ स्मर्तव्यंसततंतत्तुनकदाचित्परित्यजे
त् ॥ अत्रसर्वगुणानांचयतोंतर्भावइष्यते ॥ स्वोत्पत्त्यंगंचदेवानांविष्णोश्चित्यंसदैवतु ॥ तेषांतत्र
प्रवेशोहिमुक्तिरित्युच्यतेबुधैः ॥ तदाश्रिताश्चतेनित्यंततश्चित्यंविशेषतइति ॥६॥अ० ५॥ ॥ ॐ
आसीनःसंभवात्ॐ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वदोपासनंकुर्वन्नप्यासीनोविशेषतःकुर्यात् ॥ तदाविक्षेपा
ल्पत्वेनसंभवात् ॥ ७ ॥ ॥ ॐध्यानाच्चॐ ॥ ८ ॥ ॥ स्मरणोपासनंचैवध्यानात्मकमिति
द्विधा ॥ स्मरणंसर्वदायोग्यंध्यानोपासनमासने ॥ नैरंतर्यंमनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यतेबुधैः ॥ आ
सीनस्यभवेत्तत्तुनशयानस्यनिद्रया ॥ स्थितस्यगच्छतोवापिविक्षेपस्यैवसंभवात्॥ स्मरणात्परमं
ज्ञेयंध्यानंनास्त्यत्रसंशयइतिचनारायणतंत्रे ॥ अतोध्यानत्वाच्च ॥ ८ ॥ ॥ ॐअचलत्वंचापे
क्ष्यॐ ॥ ९ ॥ ॥ अचलंचेच्छरीरंस्यात्मनसश्चाप्यचालनम् ॥ चलनेतुशरीरस्यचंच
लंचमनोभवेदितिचब्रह्मांडे ॥ ९ ॥ ॥ ॐस्मरंतिचॐ ॥ १० ॥ ॥ समंकायशिरोग्रीवंधा

रयन्नचलंस्थिरः ॥ संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन्नित्यादि ॥ १०॥ ॥ ॐयत्रैकाग्रता
तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ ॥ देशकालावस्थादिषुयत्रैकाग्रताभवतितत्रैवस्थातव्यम् ॥ तमेवदेशं
सेवेततंकालंतामवस्थितिम् ॥ तानेवभोगान्भुंजीतमनोयत्रप्रसीदति ॥ नहिदेशादिभिःकश्चित्
विशेषःसमुदीरितः॥मनःप्रसादनार्थंहिदेशकालादिचिंतनेतिवाराहे॥११॥अ०६॥ ॥ ॐआप्राय
णात्तत्रापिहिदृष्टम्ॐ ॥ १२ ॥ ॥ यावन्मोक्षस्तावदुपासनादिकार्यम् ॥ सयोहवैतद्भगन्म
नुष्येषुप्रायणांतमोंकारमभिध्यायीतेतिहिश्रुतिः ॥ सर्वदैवेनमुपासीतयावद्विमुक्तिर्मुक्ताअपिह्ये
नमुपासतइतिचसौपर्णश्रुतिः ॥ शृणुयाद्यावदज्ञानंमतिर्यावदयुक्तता ॥ ध्यानंचयावदीक्षा
स्यान्नेक्षाक्वचनबाध्यते ॥ दृष्टतत्त्वस्यचध्यानंयदादृष्टिर्नविद्यते ॥ भक्तिश्चानंतकालीना
परमेब्रह्मणिस्फुटा ॥ आविमुक्तेर्विधिर्नित्यंस्वतएवततःपरमितिब्रह्मांडे ॥१२॥अ०७ ॥ ॥ ॐ
तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशात्ॐ ॥१३॥ ॥ ब्रह्मदर्शनेउत्तराघस्याश्लेषःपू
र्वस्यविनाशश्च ॥ तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यते ॥
तद्यथैषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहैवास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतितद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥
॥ ॐइतरस्याप्येवमसंश्लेषःपातेतुॐ ॥ १४ ॥ ॥ पुण्यस्याप्येवमश्लेषःपाते ॥ तुशब्दो
नुत्थानवाची ॥ यथाश्लेषोविनाशश्चमुक्तस्यतुविकर्मणः ॥ एवंसुकर्मणश्चापिपततस्तमसि
ध्रुवमित्याग्नेये ॥१४॥ ॥ ॐअनारब्धकार्येएवतुपूर्वेतदवधेःॐ ॥ १५ ॥ ॥ अनारब्धकार्ये
एवपूर्वेपुण्यपापेविनश्यतः ॥ तस्यतावदेवचिरम् ॥ यावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्यतइतितदव

धेः ॥ तुशब्दःस्मृतिद्योतकः ॥ यदनारब्धपापंस्यात्तद्विनश्यतिनिश्चयात् ॥ पश्यतोब्रह्म
निर्द्वंद्वंहीनंचब्रह्मपश्यतः ॥ द्विषतोवाभवेत्पुण्यनाशोनास्त्यत्रसंशयः ॥ तस्याप्यारब्धका
र्यस्यनविनाशोऽस्तिकुत्रचित् ॥ आरब्धयोश्चनाशःस्यादल्पयोःपुण्यपापयोरितिचनारायणतंत्रे
॥ १५॥ ॥ॐअग्निहोत्रादितुतत्कार्यायैवतद्दर्शनात् ॥१६॥ ॥ अग्निहोत्राद्यपितुमोक्षानुभवार्थै
व ॥ तुशब्दाद्ब्रह्मदर्शनवतः॥ सएनमविदितोनभुनक्तियथावेदोवाननूक्तोऽन्यद्वाकर्माकृतम्॥यदि
हवाअप्यनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतएवात्मानमेवलोकमुपासीतसयआ-
त्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजतइतिदर्शनात्॥
॥१६॥ ॥ ॐअतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोःॐ॥१७॥ ॥मुक्तावनुभवकारणाद्यदन्यत्पुण्यमपि
विनश्यत्यप्रारब्धमनभीष्टंचतथाह्येकेषांपाठउभयोस्त्यागेन ॥ तस्यपुत्रादायमुपयंति॥ सुहृदःसा
धुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्यामिति ॥ अनभीष्टमनारब्धंपुण्यमप्यस्यनश्यति ॥ किमुपापंपरब्र
ह्मज्ञानिनोनात्रसंशयइतिपाद्मे ॥ १७ ॥ ॥ ॐयदेवविद्ययेतिहिॐ ॥ १८ ॥ ॥ ब्रह्मदर्शि
कृतमल्पमपिपुण्यंमहत्तममनंतंचभवति ॥ यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरं
भवतीतिश्रुतेः ॥ नहास्यकर्मक्षीयतइतिच ॥ अल्पमात्रकृतोधर्मोभवेज्ज्ञानवतोमहान् ॥ महा
नपिकृतोधर्मोह्यज्ञानांनिष्फलोभवेदितिचभारते ॥ १८ ॥ ॥ ॐभोगेनत्वितरेक्षपयित्वाथसंप
त्स्यतेॐ ॥ १९ ॥ ॥ आरब्धपुण्यपापेभोगेनक्षपयित्वाब्रह्मसंपत्स्यते ॥ अथेतिनियमसू
चकः ॥ आरब्धपुण्यपापस्यभोगेनक्षपणादनु ॥ प्राप्नोत्येवतमोघोरंब्रह्मवानात्रसंशयः ॥ब्रह्मणां

शतकालात्तुपूर्वमारब्धसंक्षयः॥नियमेनभवेन्नात्रकार्याकाचिद्विचारणेतिचनारायणतंत्रे ॥१९॥ अ०८॥ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेचतुर्थाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ ॥ ॥ श्रीवेदव्यासात्मकश्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ॥ ॥ ७ ॥

श्रीलक्ष्मीवेंकटेशायनमः ॥ ॥ हरिःॐदेवानांमोक्षउत्क्रांतिश्चास्मिन्पादउच्यते ॥

॥ ॐवाङ्मनसिदर्शनाच्छब्दाच्चॐ ॥ १ ॥ ॥ वागभिमानिन्युमामनसोभिमानिनिरुद्रे विलीयते ॥ वाचोमनोवशत्वदर्शनात् ॥ तस्ययावन्नवाङ्मनसिसंपद्यतइतिशब्दाच्च ॥ उमावैवाक्समुद्दिष्टामनोरुद्रउदाहृतः ॥ तदेतन्मिथुनंज्ञात्वानदांपत्याद्विहीयतइतिस्कांदे ॥ १ ॥

॥ ॐअतएवचसर्वाण्यनुॐ ॥ २ ॥ ॥ अतएवचशब्दात्सर्वाणिदैवतानियथानुकूलंविलीयंते ॥ अग्नौसर्वेदेवाविलीयंतेग्निरिंद्रइंद्रउमायामुमारुद्रेविलीयतएवमन्यानिदैवतानियथानुकूलमितिहिगौपवनश्रुतिः ॥२॥ अ०१ ॥ ॥ ॐतन्मनःप्राणउत्तरात्ॐ ॥ ३ ॥ ॥ मनःप्राणइत्युत्तराद्वचनात् ॥ मनोभिमानीरुद्रः ॥ प्राणेवायौविलीयते ॥ वायोर्वावरुद्रउदेतिवायौविलीयतेतस्मादाहुर्वायुर्देवानांश्रेष्ठइतिचकौंडिन्यश्रुतिः ॥ ३ ॥अ०२ ॥ ॥ ॐसोध्यक्षेतदुपगमादिभ्यःॐ ॥ ४ ॥ ॥ सप्राणःपरमात्मनिविलीयते ॥ सर्वेप्राणमुपगच्छंतिप्राणःपरमुपगच्छति ॥ प्राणंदेवाअनुप्राणंतिप्राणःपरमनुप्राणितितस्मादाहुःप्राणस्यप्राणइति ॥ प्राणःपरस्यांदेवतायाम् ॥ मुक्ताःसंतोग्निमाविश्यदेवाःसर्वेपिभुंजते ॥ अग्निरिंद्रंतथेंद्रश्चवायुमाविश्यसोऽपितु ॥ आविश्यपरमात्मानंभुंक्तेभोगांस्तुबाह्यकान् ॥ नह्यानंदोनिजस्तेषांपरैर्लभ्यः

कथंचन ॥ किमुविष्णोःपरानंदोनतेविष्णाविति श्रुतेः ॥ प्राणस्यतेजसिलयोमार्गमात्रमुदाहृ
तम् ॥ सर्वैशितुश्चसर्वादेस्तस्यान्यत्रलयःकथमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ४ ॥ अ० ३ ॥ ॥ ॐ
भूतेषुतच्छ्रुतेःॐ ॥ ५ ॥ ॥ भूतेष्वन्येषांदेवानांलयः ॥ ॥ भूतेषुदेवाविलीयंतेभूतानिपरेन
परउदेतिनास्तमेत्येकलएवमध्येस्थातेतिबृहच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥ अ० ४ ॥ ॥ ॐनैकस्मिन्दर्श
यतोहिॐ ॥ ६ ॥ ॥ नैकस्मिन्भूतेसर्वेषांदेवानांलयः ॥ पृथिव्यामृभवोविलीयंते ॥ वरु
णेश्विनावग्नावग्नयोवायाविंद्रःसोमआदित्योबृहस्पतिरित्याकाशएवसाध्याविलीयंतेऋभवःपृथि
व्यांवरुणआपोग्नयस्तेजसिमरुतोमारुतइतिआकाशेविनायकाविलीयंतेइतिमहोपनिषच्चतुर्वेद
शिखाचदर्शयतः ॥ अतोग्नौसर्वेदेवाविलीयंतइतितत्रनिर्दिष्टानामेव ॥ ६ ॥ अ०५ ॥ ॥ ॐ
समनाचासृत्युपक्रमादमृतत्वंचानुपोष्यॐ ॥ ७ ॥ ॥ देशतःकालतश्चव्याप्त्यासमोनापरमपुरु
षोयस्याःसासमना ॥ संसारानुपक्रमात्स्वतएवामृतत्वंतस्याः ॥ बृहच्छ्रुतिश्च ॥ द्वौवावसृत्यनुप
क्रमौप्रकृतिश्चपरमश्चद्वावेतौनित्यमुक्तौनित्यौचसर्वगतौचेतौज्ञात्वाविमुच्यतइतिनैतावतासाम्यम्
॥ ७॥ ॥ ॐतदपीतेःसंसारव्यपदेशात्ॐ ॥ ८ ॥ ॥ समावेतौप्रकृतिश्चपरमश्चनित्यौस
र्वगतौनित्यमुक्तावसमावेतौप्रकृतिश्चपरमश्चविलीनोहिप्रकृतौसंसारमेतिविलीनःपरमेह्यमृतत्वमेती
तिसौपर्णश्रुतेः ॥ ८ ॥ ॥ ॐसूक्ष्मंप्रमाणतश्चतथोपलब्धेःॐ ॥ ९ ॥ ॥ सूक्ष्मत्वंचाधि
कंब्रह्मणःप्रकृतेर्ज्ञानानंदैश्वर्यादिप्रमाणाधिक्यंच ॥ सर्वतःप्रकृतिःसूक्ष्माप्रकृतेःपरमेश्वरः ॥
ज्ञानानंदौतथैश्वर्यंगुणाश्चान्येधिकाःप्रभोरितिचतुरश्रुतिः ॥ ९ ॥ ॥ ॐनोपमर्देनातःॐ ॥

॥ १० ॥ ॥ अतस्तस्ययेविशेषगुणास्तेषामनुपमर्देनैवसाम्यम् ॥ देशतःकालतश्चैवस
माप्रकृतिरीश्वरे ॥ उभयोरप्यबद्धत्वंतदबंधःपरात्मनः ॥ स्वतएवपरेशस्यसाचोपास्तेसदाह
रिम् ॥ प्रकृतेःप्राकृतस्यापियेगुणास्तेतुविष्णुना ॥ नियतानैवकेनापिनियताहिहरेर्गुणाइतिभ
विष्यत्पर्वणि ॥ १० ॥ ॥ ॐअस्यैवचोपपत्तेरूष्माॐ ॥ ११ ॥ ॥ द्विधाहीदमवदृश्यतेऊष्मावद
नूष्मावच्च ॥ तत्रोष्मावत्परंब्रह्म ॥ यन्नजिघ्रंतिनपश्यंतिनशृण्वंतिनविजानंतिअथानूष्मावत् ॥
प्रकृतिश्चप्राकृतंचयन्नजिघ्रंतिजिघ्रंतिचयन्नपश्यंतिपश्यंतिचयन्नशृण्वंतिशृण्वंतिचयन्नजानंति
जानंतिचेतिसौपर्णश्रुतेःकिंचित्साम्योपपत्तेः ॥ ११ ॥ ॥ ॐप्रतिषेधादितिचेन्नशारी
रात्ॐ ॥ १२ ॥ ॥ असमोवाएषपरोनहिकश्चिदेवंदृश्यतेसर्वेंह्येतेऽणवोजायंतेचम्रियंतेच
च्छिद्राह्येतेभवंत्यथपरोनजायतेनम्रियतेपूर्णश्चैवभवतीतिचतुर्वेदशिखायांसाम्यप्रतिषेधादिति
चेन्न ॥ शारीराद्धिसाम्यंप्रतिषिध्यते ॥ १२ ॥ कुतः ॥ ॥ ॐस्पष्टोह्येकेषाम्ॐ ॥ १३ ॥
॥ अथातःसमाश्चासमाश्चाभिधीयंतेसमाऽसमाश्चाथसमानिब्रह्मणोरूपाणियैरुत्पत्तिःस्थितिर्लयो
नियतिरायतिश्चैकंह्येवैतद्भवति ॥ अथासमाब्रह्मेंद्रोरुद्रःप्रजापतिर्बृहस्पतिर्येकेचदेवागंधर्वामनु
ष्याःपितरोसुरायत्किंचेदंचरमचरंच ॥ अथसमासमाप्रकृतिर्वावसमासमासैषाहिनित्याजरातद्वशा
चेतिस्पष्टोहिमाध्यंदिनायनानांसमादिवादः ॥ १३ ॥ ॥ ॐस्मर्यतेचॐ ॥ १४ ॥ ॥ मत्स्य
कूर्मवराहाद्याःसमाविष्णोरभेदतः ॥ ब्रह्माद्यास्त्वसमाःप्रोक्ताःप्रकृतिश्चसमासमेतिचवाराहे ॥
॥ १४ ॥ अ० ६ ॥ ॥ ॐतानिपरेतथाह्याहॐ ॥ १५ ॥ ॥ प्राणद्वारेणसर्वाणिदेवतानिपरमात्म

निविलीयंते ॥ सर्वेदेवाःप्राणमाविश्यदेवेमुक्तालयंपरमेयांत्यचिंत्यइतिकौषारवश्रुतिः ॥ १५ ॥
अ० ७॥ ॥ॐअविभागोवचनात्ॐ॥१६॥ ॥एतेदेवाएनमात्मानमनुविश्यसत्याःसत्यकामाःसत्य
संकल्पायथानिकाममंतर्बहिःपरिचरंतीतिगोपवनश्रुतिः ॥ तत्परमेश्वरकामाद्यविभागेनैवतेषांसत्य
कामत्वम्॥कामेनमेकामआगाद्हृदयाद्धृदयंमृत्योरितिवचनात् ॥ मुक्तानांसत्यकामत्वंसामर्थ्यंचप
रस्यतु ॥ कामानुकूलकामत्वंनान्यत्तेषांविधीयतइतिब्राह्मे॥१६॥अ० ८॥ ॥ॐतदोकोग्रज्वलनं
तत्प्रकाशितद्वारोविद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चहार्दानुगृहीतःशताधिकयाॐ॥१७॥
उत्क्रांतिकालेहृदयस्याग्रज्वलनंभवति ॥ तस्यहैतस्यहृदयस्याग्रंप्रद्योततइतिश्रुतेः ॥ तत्प्रका
शितद्वारोनिष्क्रामति ॥ विद्यासामर्थ्यात् ॥ यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरम् ॥ तंतमेवै
तिकौंतेयसदातद्भावभावितइतिस्मृतेर्विद्याशेषगत्यनुस्मरणयोगाच्च ॥ आचार्यस्तुतेगतिंवक्तेति
लिंगम् ॥ हृदिस्थेनैवहरिणातस्यैवानुग्रहेणतु ॥ उत्क्रांतिर्ब्रह्मरंध्रेणतमेवोपासतोभवेदितिचा
ध्यात्मे ॥ शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यःस्तासांमूर्धानमभिनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्याउत्क्रमणेभवंतीतिच ॥१७॥ ॥ ॐरश्म्यनुसारीॐ ॥ १८ ॥ ॥ निष्क्रामतिसह
स्रंवाआदित्यस्यरश्मयआसुनाडीष्वाततास्तत्रश्वेतःसुषुम्नोब्रह्मयानः ॥ सुषुम्नायामाततस्तत्प्र
काशेनैषनिर्गच्छतीतिपौत्रायणश्रुतिः ॥ १८ ॥ ॥ ॐनिशिनेतिचेन्नसंबंधात्ॐ ॥ १९ ॥
रश्म्यभावान्निशिज्ञानिनउत्क्रमणंनयुक्तमितिचेन्न ॥ सर्वदासंबंधाद्रश्मीनाम् ॥ १९ ॥ कियत्का
लम् ॥ ॥ ॐयावद्देहभावित्वाद्दर्शयतिचॐ ॥ २० ॥ ॥ यावद्देहोविद्यतेतावद्रश्मिसंबंधोऽस्त्ये

व ।। संसृष्टावाएतेरश्मयश्चनाड्यश्चनैषांवियोगोयावदिदंशरीरमतएतैःपश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैःप्रवर्त
तइतिमाध्यंदिनायनश्रुतिः॥२०॥ ॥ ॐअतश्चायनेपिहिदक्षिणेॐ॥ २१॥ ॥दक्षिणेमरणाद्या
तिस्वर्गंब्रह्मोत्तरायणइत्युक्तेपिज्ञानिनोदक्षिणायनोत्क्रांतिर्युज्यते ॥शतंपंचैवसूर्यस्यदक्षिणायनर
श्मयः ॥ तावंतएवनिर्दिष्टाउत्तरायणरश्मयः ॥ तेसर्वेदेहसंबंधात्सर्वदासर्वदेहिनाम् ॥ महर्लोका
दिगंतारउत्तरायणरश्मिभिः ॥ निर्गच्छंतीतरैश्चापियैरेष्टव्येतरागतिः॥ उत्तरंदक्षिणमितितएवतुनि
गद्यते ॥ नतुकालविशेषोस्तिज्ञानिनांनियमात्फलम्॥ददातिकालेऽनुगुणेफलंकिंचिद्विशिष्यते ॥
अत्युत्तमानांकेषांचिन्नविशेषोऽस्तिकालतइतिनारायणाध्यात्मे॥२१॥अ०९ ॥ ॥ॐयोगिनः
प्रतिस्मर्येतेस्मार्तेचैतेॐ॥ २२॥ ॥ नकेवलंकालादिकतेब्रह्मचंद्रगतीस्मर्येते ॥ किंतुज्ञानयोगि
नःकर्मयोगिनश्च ॥ अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणम् ॥ तत्रप्रयातागच्छंतिब्रह्मब्रह्मवि
दोजनाः ॥ धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणायनम् ॥ तत्रचांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्त
तइत्यत्रयोगीतिविशेषणात् ॥स्मरणनिमित्तेचैतेगती ॥ गत्यनुस्मरणाद्ब्रह्मचंद्रंवागच्छतिध्रुवम्॥
अननुस्मरतःकालेस्मरणंप्राप्यवैगतिरित्यध्यात्मे ॥२२॥अ०१०॥ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृ
तब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २ ॥
श्रीलक्ष्मीनरसिंहायनमः ॥ ॥ मार्गोगम्यंचास्मिन्पादउच्यते ॥ ॥ ॐआर्चि
रादिनातत्प्रथितेःॐ ॥ १ ॥ ॥ तेर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोहरह्नआपूर्यमाणपक्षमित्यर्चिषः
प्राथम्यंश्रूयते॥ यदाहवैपुरुषोस्माल्लोकात्प्रैतिसवायुमागच्छतीतिवायोः॥तत्रार्चिषःप्राप्तिरेवप्रथ

मा ॥ द्वावेवमार्गौप्रथितावर्चिरादिर्विपश्चिताम ॥ धूमादिःकर्मिणांचैवसर्ववेदविनिर्णयात् ॥
अग्निर्ज्योतिरितिद्वेधैवार्चिषःसंप्रतिष्ठितिः ॥अग्निंगत्वाज्योतिरेतिप्रथमंब्रह्मसंव्रजन्निति ॥ एक
स्मिंस्तुपुरेसंस्थोद्विरूपोग्नेःसुतोमहानितिचब्रह्मतर्के॥१॥अ०१॥ ॥ॐवायुशब्दादविशेषविशेषा
भ्यांम्ॐ॥ २ ॥ ॥ अर्चिषोवायुंगच्छंति ॥ सवायुमागच्छतीतिसामान्यवचनात् ॥ सइतोगतो
द्वितीयांगतिंवायुमागच्छतीतिवायोरहरह्नआपूर्यमाणपक्षमितिविशेषवचनाच्च ॥२॥ अ० २ ॥
ॐतटितोऽधिवरुणःसंबंधात्ॐ ॥ ३ ॥ ॥ मासेभ्यःसंवत्सरंसंवत्सराद्वरुणलोकंवरुणलोका
त्प्रजापतिलोकमितिकौंडिन्यश्रुतिः ॥ संवत्सरात्तटितमागच्छतितटितःप्रजापतिलोकमितिचगौ
पवनश्रुतिःतत्रतटितोवरुणंगच्छतितटिताह्यूह्यतेवरुणलोकस्तटिदुपरिमुक्तामयोराजते ॥ त
त्राऽसौवरुणोराजासत्यानृतेविविंचतीत्युपरिसंबंधत्वश्रुतेः ॥ ३ ॥ अ० ३ ॥ ॥ ॐआतिवा
हिकस्तल्लिंगात्ॐ ॥ ४ ॥ ॥ पूर्वोक्तस्त्वातिवाहिकोवायुः ॥ पूर्वगमनलिंगात् ॥ ४ ॥ कुतः॥
॥ ॐउभयव्यामोहात्तत्सिद्धेःॐ ॥ ५ ॥ ॥ सवायुमागच्छतीतिप्रथममुच्यते ॥ उ
त्क्रांतोविद्वान्परमभिगच्छन्विद्युतमेवांततउपगच्छतिद्यौर्वाविद्युत्तत्पतिंवायुमुपगम्यतेनैवब्रह्म
गच्छतीत्यंतेपिवायुगमनश्रुतेः ॥ पूर्वोक्तआतिवाहिकःपरोवेतिव्यामोहेउत्तरेदिवस्पतिरितिवि
शेषणात्पूर्वत्रातिवाहिकस्यैवसिद्धेः ॥ ब्रह्मतर्केच ॥ उत्क्रांतस्तुशरीरात्स्वाद्गच्छत्यर्चिषमेव
तु ॥ ततोहिवायोःपुत्रंचयोऽसौनाम्नातिवाहिकः ॥ ततोहःपूर्वपक्षंचाप्युदक्संवत्सरंतथा ॥ तटि
तंवरुणंचैवप्रजापंसूर्यमेवच ॥ सोमंवैश्वानरंचेंद्रंध्रुवंदेवींदिवंतथा ॥ततोवायुंपरंप्राप्यतेनैतिपुरुषो

त्तममिति ॥५॥अ०४ ॥ ॥ ॐवैद्युतेनैवततस्तच्छ्रुतेःॐ ॥ ६ ॥ ॥ प्रकारांतरेणतत्रतत्रो
च्यमानत्वाद्वायोरपिपरतोब्रह्मणोर्वाग्गंतव्योस्तीतिनाशंकनीयम्॥विद्युत्पतिनावायुनैव ॥ सएना
न्ब्रह्मगमयतीतिब्रह्मगमनश्रुतेः ॥ विद्युत्पतिर्वायुरेवनयेद्ब्रह्मनचापरः ॥ कुतोऽन्यस्यभवेच्छ
क्तिस्तमृतेप्राणनायकमितिबृहत्तंत्रे॥६॥अ०५॥ ॐकार्यंबादरिरस्यगत्युपपत्तेः ॥७॥ ॥ सए
नान्ब्रह्मगमयतीतिकार्यंब्रह्मगमयतीतिबादरिर्मन्यते ॥कृतेदेवान्परंब्रह्मकःपुमान्प्राप्नुयात्कचि
त् ॥यद्यपिब्रह्मदृष्टिस्याद्ब्रह्मलोकमवाप्नुयादित्यध्यात्मवचनात्तस्यैवगत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥ ॥ ॐ
विशेषितत्वाच्चॐ ॥ ८ ॥ ॥ यदिहवावपरमभिपश्यतिप्राप्नोतिब्रह्माणंचतुर्मुखंप्राप्नोतिब्रह्माणं
चतुर्मुखमितिकौषारवश्रुतौ ॥ ८ ॥ ॥ ॐसामीप्यात्तुतद्व्यपदेशःॐ ॥ ९ ॥ ॥ ब्रह्मविदाप्नो
तिपरमितितद्व्यपदेशस्तुसमीपतएवपरमपिप्राप्नोतीत्येतदर्थएव ॥९॥ ॥ कदा ॥ ॥ ॐकार्यात्य
येतदध्यक्षेणसहातःपरमभिधानात्ॐ ॥ १० ॥ ॥ तेहिब्रह्माणमभिसंपद्ययदेतद्विलीयतेऽथस
हब्रह्मणापरमभिगच्छंतीतिसौपर्णश्रुतेः ॥ महाप्रलयेतदध्यक्षेणब्रह्मणासहगच्छंति ॥ १० ॥
ॐस्मृतेश्चॐ ॥ ११ ॥ ॥ ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे ॥ परस्यांतेपरात्मानःप्रविशंति
परंपदमिति ॥ ११ ॥ ॥ ॐपरंजैमिनिर्मुख्यत्वात्ॐ ॥ १२ ॥ ॥ ब्रह्मशब्दस्यतत्रैवमुख्यत्वा
त्परमेवब्रह्मगमयतीतिजैमिनिर्मन्यते॥ १२ ॥ ॥ ॐदर्शनाच्चॐ ॥ १३ ॥ ॥ दृष्टत्वाच्चपर
ब्रह्मणः ॥१३॥ ॥ॐनचकार्येप्रतिपत्त्यभिसंधिःॐ ॥ १४ ॥ ॥ नहिकार्येप्रतिपत्तिःप्राप्नव
नीत्यभिसंधिश्च ॥ १४ ॥ यदुपास्तेपुमान्जीवन्यत्प्राप्तुमभिवांच्छति ॥ यच्चपश्यतितृप्तःसन्त

त्प्राप्नोतिमृतेरन्वितिपाद्मे ॥ ॥ ॐअप्रतीकालंबनान्नयतीतिबादरायणउभयथाचदोषात्तत्क्रतु
श्चॐ ॥ १५ ॥ ॥प्रतीकंदेहउद्दिष्टोऽएषांतत्रैवदर्शनम् ॥ नतुव्याप्ततयाक्वापिप्रतीकालंबनास्तु
ते ॥ अप्रतीकादेवतास्तुऋषीणांशतमेवतु ॥ राज्ञांचशतमुद्दिष्टंगंधर्वाणांशतंतथा ॥ एतेऽ
धिकारिणोव्याप्तिदर्शनेऽन्येनतुक्वचित् ॥ अयोग्यदर्शनेयत्नाद्भ्रंशःपूर्वस्यचापितु ॥ अप्रती
काश्रयायेहितेयांतिपरमेवतु ॥ स्वदेहेब्रह्मदृष्ट्वैवगच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् ॥ ब्रह्मणासहसंप्राप्ते
संहारेपरमंपदमितिगारुडवचनात् ॥ उभयत्रोक्तदोषाच्चाप्रतीकालंबनान्परंनयतीतिसयथाकामो
भवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइतिश्रुतेश्च ॥ अत्रकर्मो
पासनमेवान्यान्कार्येनयतीतिभगवन्मतम् ॥ १५ ॥ ॥ ॐविशेषंचदर्शयतिॐ ॥ १६ ॥
अंतःप्रकाशाबहिःप्रकाशाःसर्वप्रकाशादेवावावसर्वप्रकाशाऋषयोंतःप्रकाशामानुषाएवबहिःप्रका
शाइतिचतुर्वेदशिखायाम् ॥ १६॥अ०६ ॥ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्येश्री
मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ॥ ॥
श्रीलक्ष्मीनारायणायनमः ॥ हरिःॐभोगमाहाऽस्मिन्पादे ॥ ॥ ॐसंपद्याविहायस्वेनशब्दात्ॐ
॥ १ ॥ ॥ सएवंविदेवंमन्वानएवंपश्यन्नात्मानमभिसंपद्यैतेनात्मनायथाकामंसर्वान्कामाननुभ
वतीतिसौपर्णश्रुतेः ॥ परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिचएतंसेतुंतीर्त्वांधःसन्न
नंधोभवतीतिच॥तत्रतरणंनामतत्प्राप्तयेऽन्यतरणमेव ॥ इमांघोरामशिवांनदींतीर्त्वैतंसेतुमाप्यैते
नैवसेतुनामोदतेप्रमोदतेआनंदीभवतीतिमौद्गल्यश्रुतेः॥ १॥अ० १॥ ॥ ॐमुक्तःप्रतिज्ञानात्

ॐ ॥ २ ॥ ॥ मुक्तएवात्रोच्यते ॥ अहरहरेनमनुप्रविशत्युपसंक्रमतेचनतत्रमोदतेनप्रमोदतेनचकामाननुभवति॥बद्धोह्येषतदाभवति॥अथयदैनंमुक्तोऽनुप्रविशतिमोदतेचप्रमोदतेचका-मांश्चैवानुभवातीतिबृहच्छ्रुतौप्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥ अ० २ ॥ ॥ ॐआत्माप्रकरणात्ॐ ॥ ३ ॥

परंज्योतिःशब्देनपरमात्मैवोच्यते ॥ तत्प्रकरणत्वात्॥परंज्योतिःपरंब्रह्मपरमात्मादिकागिरः॥ सर्वत्रहरिमेवैकंब्रूयुर्नान्यंकथंचनेतिब्रह्मांडे ॥३॥ अ० ३ ॥ ॥ ॐअविभागेनदृष्टत्वात् ॐ ॥ ४ ॥

येभोगाःपरमात्मनाभुज्यंतेतएवमुक्तैर्भुज्यंतेयानेवाहंशृणोमियान्पश्यामियान्जिघ्रामितानेवैतइदंशरीरंविमुच्यानुभवंतीतिदृष्टत्वाच्चतुर्वेदशिखायाम् ॥ भविष्यत्पुराणेच ॥ मुक्ताःप्राप्यपरंविष्णुंतद्भोगाँल्लेशतःक्वचित् ॥ बहिष्ठान्भुंजतेनित्यंनानंदादीन्कथंचनेति ॥ ४ ॥ अ० ॥ ४ ॥ ॥ ॐब्राह्मेणजैमिनिरुपन्यासादिभ्यःॐ ॥ ५ ॥ ॥ सर्वदेहपरित्यागेनमुक्ताःसंतोब्राह्मेणैवदेहेनभोगान्भुंजतइतिजैमिनिर्मन्यते ॥ सवाएषब्रह्मनिष्ठइदंशरीरंमर्त्यमतिसृज्यब्रह्माभिसंपद्यब्रह्मणापश्यतिब्रह्मणाशृणोतिब्रह्मणैवेदंसर्वमनुभवतीतिमाध्यंदिनायनश्रुतावुपन्यासात्॥आदत्तेहरिहस्तेनहरिदृष्ट्यैवपश्यति ॥ गच्छेच्चहरिपादेनमुक्तस्यैषास्थितिर्भवेदितिस्मृतेः॥गच्छामिविष्णुपादाभ्यांविष्णुदृष्ट्याचदर्शनम् ॥ इत्यादिपूर्वस्मरणान्मुक्तस्यैतद्भविष्यतीतिबृहत्तंत्रोक्तयुक्तेश्च ॥ ५ ॥ ॥ ॐचितिमात्रेणतदात्मकत्वादित्यौडुलोमिःॐ ॥ ६ ॥

चितिमात्रोदेहोमुक्तानांपृथग्विद्यतेतेनभुंजते ॥ सर्वंवाएतदचित्परित्यज्यचिन्मात्रएवैषभवतिचिन्मात्रएवावतिष्ठतेतामेतांमुक्तिरित्याचक्षतेइत्युद्दालकश्रुतेः ॥ चिदात्मकत्वादित्यौडुलोमिर्मं

न्यते ॥ ६ ॥ ॥ ॐएवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधंबादरायणःॐ ॥ ७ ॥ ॥ सवाएष
एतस्मान्मर्त्याद्विमुक्तश्चिन्मात्रोभवत्यथतेनैवरूपेणाभिपश्यत्यभिशृणोत्यभिमनुतेऽभिविजाना
तितामाहुर्मुक्तिरितिसौपर्णश्रुतौचिन्मात्रेणाप्युपन्यासाज्जैमिन्युक्तस्यचभावादुभयत्राप्यविरोधं
बादरायणोमन्यते ॥ नारायणाध्यात्मेच ॥ मर्त्यदेहंपरित्यज्यचितिमात्रात्मदेहिनः ॥ चितिमा
त्रेंद्रियाश्चैवप्रविष्टाविष्णुमव्ययम् ॥ यदंगानुगृहीतैश्चस्वांगैरेवप्रवर्तनम् ॥ कुर्वंतिभुंजतेभोगां
स्तदंतर्बहिरेववा ॥ यथेष्टंपरिवर्तंतेतस्यैवानुग्रहेरिताइति ॥ ७ ॥अ०५॥ ॥ ॐसंकल्पादेवचतद
च्छ्रुतेःॐ ॥ ८ ॥ ॥ नतेषांभोगादिषुप्रयत्नापेक्षा ॥ सयदिपितृलोककामोभवतिसंकल्पादे
वास्यपितरःसमुपतिष्ठंतीत्यादिश्रुतेः ॥ ८ ॥ अ०६॥ ॥ ॐअतएवचानन्याधिपतिःॐ ॥९॥
सत्यसंकल्पादेव ॥ परमोधिपतिस्तेषांविष्णुरेवनसंशयः ॥ ब्रह्मादिमानुषांतानांसर्वेषामविशेष
तः ॥ ततःप्राणादिनामांताःसर्वेपिपतयःक्रमात् ॥ आचार्याश्चैवसर्वेपियैर्ज्ञानंसुप्रतिष्ठितम् ॥
एतेभ्योऽन्यःपतिर्नैवमुक्तानांनात्रसंशयइतिचवाराहे॥९॥अ०७॥ ॥ ॐअभावंबादरिराहह्येवम्
ॐ ॥ १०॥ ॥ चिन्मात्रंविनाऽन्योदेहस्तेषांनविद्यतइतिबादरिः ॥ अशरीरोवावतदाभवत्य
शरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतोयाभ्यांह्येषउन्मथ्यतइत्येवंकौठरव्यश्रुतावाहहि ॥१०॥ ॥ ॐ
भावंजैमिनिर्विकल्पाम्नानात्ॐ ॥११॥ ॥ सवाएषएववित्परमभिपश्यत्यभिशृणोतिज्योतिषै
वरूपेणाचितावाचितावानित्येनवाऽनित्येनवाथानंदीह्येवैषभवतिनानानंदंकिंचिदुपस्पृशतीत्युद्दा
लकश्रुतौविकल्पाम्नानादन्यदेहस्यापिभावंजैमिनिर्मन्यते ॥ ११ ॥ ॥ ॐद्वादशाहवदुभ

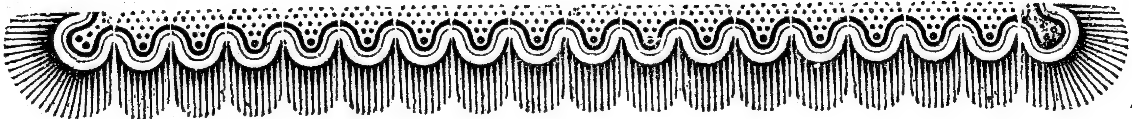
यविधंबादरायणोऽतःॐ ॥ १२ ॥ ॥ यथाद्वादशाहःक्रत्वात्मकःसत्रात्मकश्चभवत्येवंमुक्तभो
गोबाह्यशरीरकृतश्चिन्मात्रकृतश्चभवतीतिबादरायणोमन्यते ॥ उपपत्तिश्च ॥ १२ ॥ ॥ ॐ
तन्वभावेसंध्यवदुपपत्तेःॐ ॥ १३ ॥ ॥ संध्यंस्वमःसंध्यंतृतीयंस्वमस्थानमितिश्रुतेः ॥ १३ ॥
॥ ॐभावेजाग्रद्वत्ॐ ॥ १४ ॥ ॥ ब्रह्मवैवर्तेच ॥ स्वमस्थानांयथाभोगोविनादेहेनयुज्यते ॥
एवंमुक्तावपिभवेद्विनादेहेनभोजनम् ॥ स्वेच्छयावाशरीराणितेजोरूपाणिकानिचित् ॥ स्वीकृ
त्यजागरितवद्भुक्त्वात्यागःकदाचनेति ॥१४॥ ॥ ॐप्रदीपवदावेशस्तथाहिदर्शयतिॐ ॥ १५ ॥
शरीरमनुप्रविश्यापितत्प्रकाशयंतःपुण्यानेवभोगाननुभवंतिनदुःखादीन् ॥ यथाप्रदीपोदीपिका
दिषुप्रविष्टस्तत्स्थतैलाद्येवभुंक्तेनतुतत्काष्ण्यादि ॥तीर्णोहितदासर्वान्शोकान्हृदयस्यभवतीति
दर्शयति ॥१५॥ नचस्वर्गेलोकेनभयंकिंचनास्तीत्यादिनास्वर्गादिस्थस्यैतदितिवाच्यम् ॥ यतः ॥
ॐस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहिॐ ॥ १६ ॥ ॥ सुप्तौमोक्षेवातदुच्यते॥अत्रहपि
ताऽपिताभवत्यनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनेत्याद्याविष्कृतत्वात् ॥ ब्रह्मवैवर्तेच ॥ ज्योति
र्मयेषुदेहेषुस्वेच्छयाविश्वमोक्षिणः ॥ भुंजतेसुसुखान्येवनदुःखादीन्कदाचन ॥ तीर्णाहिसर्व
शोकांस्तेपुण्यपापादिवर्जिताः ॥ निवृत्तसर्वदोषास्तेगुणमात्रस्वरूपिणइति ॥ १६ ॥ अ० ८॥
ॐजगद्व्यापारवर्जम्ॐ ॥ १७ ॥ ॥ सर्वान्कामानास्वामृतःसमभवदित्युच्यते ॥ तत्रसृष्ट्या
दिभ्योन्यान्व्यापारानाप्नोति॥१७॥ कुतः ॥ ॥ ॐप्रकरणादसन्निहितत्वाच्चॐ ॥१८॥ ॥जी
वकरणत्वाज्जीवानांचतादृक्सामर्थ्यविदूरत्वाच्च ॥ वाराहेच॥ स्वाधिकानंदसंप्राप्तौसृष्ट्यादिव्यापृ

तिष्वपि॥मुक्तानांनैवकामःस्यादन्यान्कामांस्तुभुंजते॥ तद्योग्यतानैवतेषांकदाचित्क्वापिविद्यते॥
नचायोग्यंविमुक्तोपिप्राप्नुयान्नचकामयेदिति॥१८॥ ॥ ॐप्रत्यक्षोपदेशादितिचेन्नाधिकारिकमं
डलस्थोक्तेः ॥१९॥ ॥ तायोवेदसवेदब्रह्मसर्वस्मैदेवाबलिमावहंतीतिप्रत्यक्षोपदेशाज्जगदैश्व
र्यमप्यस्तीतिचेन्न ॥ आधिकारिकमंडलाधिपतिर्ब्रह्माहितत्रोच्यते ॥ गारुडेच ॥ आत्मेत्येवपरं
देवमुपास्यहरिमव्ययम् ॥ केचिदत्रैवमुच्यंतेनोत्क्रामंतिकदाचन॥अत्रैवचस्थितिस्तेषामंतरिक्षे
चकेचन॥केचित्स्वर्गेमहर्लोकेजनेतपसिचापरे॥केचित्सत्येमहाज्ञानागच्छंतिक्षीरसागरम् ॥ तत्रा
पिक्रमयोगेनज्ञानाधिक्यात्समीपगाः ॥ सालोक्यंचस्वरूपत्वंसामीप्यंयोगएवच॥ इमामारभ्यसर्व
त्रयावत्स्युक्षीरसागरे ॥ पुरुषोऽनंतशयनःश्रीमन्नारायणाभिधः॥ मानुषावर्णभेदेनतथैवाऽऽश्रमभे
दतः ॥ क्षितिपामनुष्यगंधर्वादेवाश्चपितरश्चिराः ॥ आजानजाःकर्मजाश्चतात्त्विकाश्चशचीपतिः ॥
रुद्रोब्रह्मेतिक्रमशस्तेषुचैवोत्तमोत्तमाः॥नित्यानंदेचभोगेचज्ञानैश्वर्यगुणेषुच॥सर्वैशतगुणोद्रिक्ताः
पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् ॥ पूज्यंतेस्वावरैस्तेतुसर्वपूज्यश्चतुर्मुखः॥ स्वजगद्व्यापृतिस्तेषांपूर्ववत्समुदीरि
ता॥सयुजःपरमात्मानंप्रविश्यचबहिर्गताः॥चिद्रूपान्प्राकृतांश्चापिविनाभोगांश्चकांश्चन ॥ भुंजतेमु
क्तिरेवंतेविस्पष्टंसमुदाहृतेति ॥ १९ ॥ ॥ ॐविकारावर्तिचतथाहिदर्शयतिॐ ॥ २० ॥ ॥ वि
कारावर्तिव्यापारोमुक्तानांनविद्यते॥इमंमानवमावर्तनावर्ततइतिश्रुतिः ॥ वाराहेच ॥ स्वाधिकार
णवर्ततेदेवामुक्तावपिस्फुटम् ॥ बलिंहरंतिमुक्तायविरिंचायचपूर्ववत् ॥ सब्रह्मकास्तुतेदेवावि
ष्णवेचविशेषतः ॥ नविकाराधिकारस्तुमुक्तानामन्यएवतु ॥ विकाराधिकृताज्ञेयायेनियुक्तास्तु

विष्णुनेति ॥२०॥अ०९ ॥ ॥ ॐस्थितिमाहदर्शयतश्चैवंप्रत्यक्षानुमानेॐ ॥२१॥ ॥ ए
तत्सामगायन्नास्तइत्युच्यते ॥ तत्रानंदादीनांवृद्धिर्ह्रासश्चनविद्यते ॥ एकप्रकारेणैवसर्वदास्थि
तिः ॥ सदाएषएतस्मिन्ब्रह्मणिसंपन्नोनजायतेनम्रियतेनह्रीयतेनवर्धतेस्थितएवसदाभवतिदर्श
न्नेवब्रह्मदर्शन्नेवात्मानंतस्यैवंदर्शतोनापत्तिर्नैविपत्तिरित्याहजाबालश्रुतौ ॥ यत्रगत्वानम्रियते
यत्रगत्वानजायते ॥ नह्रीयतेयत्रगत्वायत्रगत्वानवर्धतइतिमोक्षधर्मे ॥ विद्वत्प्रत्यक्षात्कारणा
भावलिंगाच्च ॥ ब्रह्मवैवर्तेच ॥ नह्रासोनचवृद्धिर्वामुक्तानांविद्यतेक्वचित् ॥ विद्वत्प्रत्यक्षसि
द्धत्वात्कारणाभावतोऽनुमा ॥ हरेरुपासनाचात्रसदैवसुखरूपिणी ॥ नतुसाधनभूतासासिद्धि
रेवात्रसायतइति ॥ २१ ॥ ॥ ॐभोगमात्रसाम्यलिंगाच्चॐ ॥ २२ ॥ ॥ नचभोगविशे
षादिविरोधः ॥ एतमानंदमयमात्मानमनुप्रविश्यनजायतेनम्रियतेनह्रसतेनवर्धतेयथाकामंचर
तियथाकामंपिबतियथाकामंरमतेयथाकाममुपरमतेइतिभोगमात्रसाम्यलिंगात् ॥ अवृद्धिह्रा
सरूपत्वंमुक्तानांप्रायिकंभवेत्॥ कादाचित्कविशेषस्तुनैवतेषांनिषिद्ध्यतइतिचकौर्मे॥प्रवाहतस्तु
वृद्धिर्वाह्रासोवानैवकुत्रचित् ॥ नाप्रियंकिंचिदपितुमुक्तानांविद्यतेक्वचित् ॥ कुतएवतुदुःखंस्या
त्सुखमेवसदोदितम्॥ भोगानांतुविशेषेतुवैचित्र्यंलभतेक्वचिदितिनारायणतंत्रे॥२२॥अ०१०॥
॥ॐअनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दात्ॐ ॥ २३ ॥ ॥ नचपुनरावर्तते नचपुनरावर्तते ॥ सर्वा
न्कामानास्वामृतःसमभवत्समभवदित्यादिश्रुतिभ्यः॥२३॥अ०११॥ ज्ञानानंदादिभिःसर्वैर्गुणैःपू
र्णायविष्णवे ॥ नमोस्तुगुरवेनित्यंसर्वथाऽतिप्रियायमे ॥१॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणि

दिव्यान्यलंबटूतद्दर्शनमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् ॥ वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयं
वपुर्मध्वोयत्तुतृतीयकंकृतमिदंभाष्यंहरौतेनहि॥ २॥ नित्यानंदोहरिःपूर्णोनित्यदाप्रीयतांमम ॥ न
मस्तस्मैनमस्तस्मैनमस्तस्मैचविष्णवे ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृत
ब्रह्मसूत्रभाष्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥

॥ इतिब्रह्मसूत्रभाष्यम् ॥

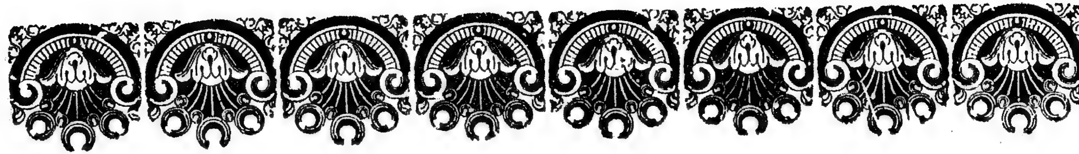

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ ॥ ॐ नारायणंगुणैःसर्वैरुदीर्णंदोषवर्जितम् ॥ ज्ञेयंगम्यंगुरूंश्चापिनत्वा
सूत्रार्थंउच्यते ॥ १ ॥ विष्णुरेवविजिज्ञास्यःसर्वकर्ताऽऽगमोदितः ॥ समन्वयादीक्षतेश्चपूर्णानं
दोंऽतरःखवत् ॥ २ ॥ प्रणेताज्योतिरित्याद्यैःप्रसिद्धैरन्यवस्तुषु ॥ उच्यतेविष्णुरेवैकःसर्वैःसर्वगु
णत्वतः॥३॥ सर्वगोत्तानियंताचदृश्यत्वाद्युज्झितःसदा ॥ विश्वजीवांतरत्वाद्यैर्लिंगैःसर्वैर्युतःसहि
॥४॥सर्वाश्रयःपूर्णगुणःसोऽक्षरःसन्हृदब्जगः ॥ सूर्यादिभासकःप्राणप्रेरकोदैवतैरपि॥५॥ज्ञेयोनवे
दैःशूद्राद्यैःकंपकोन्यश्चजीवतः ॥ पतित्वादिगुणैर्युक्तस्तदन्यत्रचवाचकैः ॥ ६॥ मुख्यतःसर्वशब्दै
श्चवाच्यएकोजनार्दनः ॥ अव्यक्तःकर्मवाक्यैश्चवाच्यएकोऽमितात्मकः ॥७॥ अवांतरंकारणंचप्र
कृतिःशून्यमेवच ॥ इत्याद्यन्यत्रनिहतैरपिमुख्यतयोदितः ॥८॥ शब्दैरतोनंतगुणोयच्छब्दायोगवृ
त्तयः॥९॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेऽणुभाष्येप्रथमोध्यायः॥ १॥ ॥छ॥ ॥श्री
गुरुभ्योनमः॥श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात्स्मृतेयानगुणान्हरेः॥निषेद्धुंशक्नुयुर्वेदानित्यत्वान्मानमुत्तमम्
॥१॥ देवतावचनादापोवदंतीत्यादिकंवचः ॥ नायुक्तवाद्यसन्नैवकारणंदृश्यतेक्वचित् ॥ २॥ अ
सज्जीवप्रधानादिशब्दाब्रह्मैवनापरम् ॥ वदंतिकारणत्वेनक्वापिपूर्णगुणोहरिः॥३॥ स्वातंत्र्यात्सर्वक
र्तृत्वान्नायुक्तंतद्वदेच्छ्रुतिः ॥ भ्रांतिमूलतयासर्वसमयानामयुक्तितः ॥४॥ नतद्विरोधाद्वचनं वैदि
कंशंक्यतांव्रजेत् ॥ आकाशादिसमस्तंचतज्जंतेनैवलीयते ॥ ५ ॥ सोऽनुत्पत्तिलयःकर्ताजीव
स्तद्वशगःसदा ॥ तदाभासोहरिःसर्वरूपेष्वपिसमःसदा ॥ ६ ॥ मुख्यप्राणश्चेंद्रियाणिदेहश्चैव
तदुद्भवः ॥ मुख्यप्राणवशेसर्वंसविष्णोर्वशगःसदा ॥ ७ ॥ सर्वदोषोज्झितस्तस्माद्भगवान्पु

रुषोत्तमः ॥ उक्तागुणाश्चाविरुद्धातस्यवेदेनसर्वशः ॥८॥ ॥ इतिश्रीम० अणुभाष्येद्वितीयः ॥
श्रीपांडुरंगायनमः ॥ ॥ शुभेनकर्मणास्वर्गंनिरयंचविकर्मणा ॥ मिथ्याज्ञानेनचतमोज्ञानेनैवपरं
पदम् ॥ १ ॥ यातितस्माद्विरक्तःसन्ज्ञानमेवसमाश्रयेत् ॥ सर्वावस्थाप्रेरकश्चसर्वरूपेष्वभेदवा
न् ॥ २ ॥ सर्वदेशेषुकालेषुसएकःपरमेश्वरः ॥ तद्भक्तितारतम्येनतारतम्यंविमुक्तिदम्
॥ ३ ॥ सच्चिदानंदआत्मेतिमानुषैस्तुसुरेश्वरैः ॥ यथाक्रमंबहुगुणैर्ब्रह्मणात्वखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥
उपास्यःसर्ववेदैश्चसर्वैरपियथाक्रमम् ॥ ज्ञेयोविष्णुर्विशेषैस्तुज्ञानेस्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ५ ॥ सर्वेऽ
पिपुरुषार्थाःस्युर्ज्ञानादेवनसंशयः ॥ नलिप्यतेज्ञानवांश्चसर्वदोषैरपिक्वचित् ॥ ६ ॥ गुणदोषैःसुख
स्यापिवृद्धिह्रासौविमुक्तिगौ ॥ नृणांसुराणांमुक्तौतुसुखंक्लृप्तंयथाक्रमम् ॥ ७ ॥ ॥ इतितृतीयोऽ
ध्यायः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ विष्णुर्ब्रह्मतदादातेत्येवंनित्यमुपासनम् ॥ कार्यमापद्यतेब्रह्मते
नयांतिपरोक्षताम् ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मणोन्यस्यज्ञानादेवपरिक्षयः ॥ अनिष्टस्योभयस्यापिसर्व
स्यान्यस्यभोगतः ॥ २ ॥ उत्तरेषूत्तरेष्वेवंयावद्वायुर्विमुक्तिगः ॥ प्रविश्यभुंजतेभोगांस्तदंतर्बहि
रेववा ॥ ३ ॥ वायुर्विष्णुंप्रविश्यैवभोगांश्चैवोत्तरोत्तरान् ॥ उत्क्रम्यमानुषामुक्तिंयांतिदेहक्षया
त्सुराः ॥ ४ ॥ अर्चिरादिपथावायुंप्राप्यतेनजनार्दनम् ॥ यांत्युत्तमानरोचाद्याब्रह्मलोकात्सहामु
ना ॥ ५ ॥ यथासंकल्पभोगांश्चचिदानंदशरीरिणः ॥ जगत्सृष्ट्यादिविषयंमहासामर्थ्यमप्यृते
॥६॥ यथेष्टशक्तिमंतश्चविनास्वाभाविकोत्तमान् ॥ अनन्यवशगाश्चैववृद्धिह्रासविवर्जिताः ॥७॥
दुःखादिरहितानित्यंमोदंतेनिरतंसुखम् ॥ पूर्णप्रज्ञेनमुनिनासर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥८॥ कृतोयंप्रीय

तांतेनपरमात्मारमापतिः ॥ नमोनमोऽशेषदोषदूरपूर्णगुणात्मने॥९॥विरिंचिशर्वपूर्वेड्यवंद्यायश्री
वरायते ॥१०॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेऽणुभाष्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

॥ इत्यणुभाष्यम् ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्रभाष्याणुभाष्ये समाप्ते॥ २।३ ॥

॥ अथाऽणुव्याख्यानं प्रारभ्यते ॥ ४ ॥

श्रीहयग्रीवायनमः ॥ ॥ श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यगुरुभ्योनमः ॥ हरिःॐ ॥ नारा
यणंनिखिलपूर्णगुणैकदेहंनिर्दोषमाप्यतममप्यखिलैःसुवाक्यैः ॥ अस्योद्भवादिदमशेषविशेष
तोपिवंद्यंसदाप्रियतमंममसन्नमामि ॥ १ ॥ तमेवशास्त्रप्रभवंप्रणम्यजगद्गुरूणांगुरुमंजसै
व ॥ विशेषतोमेपरमाख्यविद्याव्याख्यांकरोम्यन्वपिचाहमेव ॥ २ ॥ प्रादुर्भूतोहरिर्व्यासोविरिं
चशिवपूर्वकैः ॥ अर्थितःपरविद्याख्यंचक्रेशास्त्रमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ गुरुर्गुरूणांप्रभवःशास्त्राणांबा
दरायणः ॥ यतस्तदुदितंमानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥ ४ ॥ वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनांयदाभिरनुकूल
ता ॥ आप्तमूलतयातेनश्रुतिमूलतयातथा ॥ ५ ॥ युक्तिमूलतयाचैवप्रामाण्यंत्रिविधंमहत् ॥
दृश्यतेब्रह्मसूत्राणांएकधान्यत्रसर्वशः ॥ ६ ॥ अतोनैतादृशंकिंचित्प्रमाणतममिष्यते ॥ स्वयं
कृतापितद्व्याख्याक्रियतेस्पष्टतार्थदः ॥ ७ ॥ तत्रनाराथमूलत्वंसर्वशास्त्रस्यचेष्यते ॥ सर्वत्रानुगत
त्वेनपृथगोंक्रियतेखिलैः ॥ ८ ॥ ओतत्ववाचीह्योंकारोवक्तयसौतद्गुणोत्ततताम् ॥ सएवब्रह्मशब्दो
र्थोनारायणपदोदितः ॥ ९ ॥ सएवभर्गशब्दार्थोव्याहृतीनांचभूमतः ॥ भावनाच्चैवसुत्वाच्चसो
यंपुरुषइत्यपि ॥ १० ॥ सएवसर्ववेदार्थोजिज्ञास्योयंविधीयते ॥ ज्ञानीप्रयतमोतोमेतंविद्वाने
वचामृतः ॥ ११ ॥ वृणुतेयंतेनलभ्यइत्याद्युक्तिबलेनहि ॥ जिज्ञासोत्थज्ञानजात्तत्प्रसादादेव
मुच्यते॥१२॥ द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच॥ यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षया॥१३॥
नैतंत्वक्रियतेकिंचिन्नेत्यादेर्नहरिंविना ॥ ज्ञानस्वभावतोपिस्यान्मुक्तिःकस्यापिहिक्वचित्॥१४॥
अज्ञानांज्ञानदोविष्णुःज्ञानिनांमोक्षदश्चसः ॥ आनंददश्चमुक्तानांसएवैकोजनार्दनः ॥ १५ ॥

इत्युक्तेबंधमिथ्यात्वंनैवमुक्तिरपेक्षते ॥ मिथ्यात्वमपिबंधस्यनप्रत्यक्षविरोधतः ॥ १६ ॥ मिथ्या
त्वंयदिदुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतोभवेत् ॥ मिथ्यायाःसाधकत्वंचनसिद्धंप्रतिवादिनः ॥ १७ ॥
तच्चमिथ्याप्रमाणेनसतावासाध्यतेत्वया ॥ सताचेद्द्वैतसिद्धिःस्यान्नसिद्धंचान्यसाधनम् ॥१८॥
साधकत्वंसतस्तेनसाक्षिणासिद्धिमिच्छता ॥ स्वीकृतंह्यविशेषस्यसाध्यासाधकतापुनः
॥ १९ ॥ तच्चाविशेषमानेनसाध्यमित्यनवस्थितिः ॥ अनंगीकुर्वतांविश्वसत्यतांतन्त्रवादि
ता ॥ २० ॥ तस्माद्व्यवहृतिःसर्वासत्येत्येवव्यवस्थिता ॥ व्यावहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येवचा
गतम् ॥ २१॥ व्यवहारसतश्चापिसाधकत्वंतुपूर्ववत् ॥ सत्त्रैविध्यंचमानेनसिध्येत्केनेतिपृच्छ्यते
॥ २२ ॥ तस्याप्युक्तप्रकारेणनैवसिद्धिःकथंचन ॥ वैलक्षण्यंसदसतोरप्येतेननिषिध्यते ॥२३॥
वैलक्षण्यंसतश्चापिस्वयंसच्छेदवादिनः ॥ असतश्चापिविश्वस्यतेनानिष्टंकथंभवेत् ॥ २४ ॥ यद्यु
च्यतेपिसर्वस्मादितिसच्छेदसंस्थितिः ॥ सन्मात्रत्वंब्रह्मणोपितस्मात्तदपिनोभवेत् ॥ २५ ॥ ज्ञा
नबाध्यत्वमपितुनसिद्धंप्रतिवादिनः ॥ विज्ञातस्यान्यथासम्यग्विज्ञानंह्येवतन्मतम् ॥ २६ ॥ अ
सद्विलक्षणज्ञस्यैज्ञातव्यमसदेवहि ॥ तस्मादसत्प्रतीतिश्चकथंतेननिवार्यते ॥२७॥ अन्यथात्वम
सत्तस्माद्भ्रांतावेवप्रतीयते॥सत्त्वस्यासतएवंहिस्वीकार्यैवप्रतीतता॥२८॥तस्यानिर्वचनीयत्वेस्या
देवह्यनवस्थितिः ॥ निर्विशेषेस्वयंभातेकिमज्ञानाहृतंभवेत् ॥ २९ ॥ मिथ्याविशेषोप्यज्ञानसि
द्धिमेवह्यपेक्षते ॥ नचावरणमज्ञानमसत्येतेनचेष्यते ॥ ३० ॥ अप्रकाशस्वरूपत्वाज्जडेज्ञानंनम
न्यते ॥ अज्ञानाभावतःशास्त्रंसर्वंव्यर्थीभविष्यति ॥ ३१ ॥ अज्ञानस्यचमिथ्यात्वमज्ञानादि

तिकल्पने ॥ अनवस्थितिस्तथाचस्यादन्योन्याश्रयताऽथवा ॥ ३२ ॥ स्वभावाज्ञानवादस्य
निर्दोषत्वान्नतद्भवेत् ॥ अविद्यादुर्घटत्वंचेत्स्यादात्मापिहिताद्दशः ॥ ३३ ॥ अतोधिकारिवि
षयफलयोगादिवर्जितम् ॥ अनंतदोषदुष्टंचहेयंमायामतंशुभैः ॥३४॥ सत्यत्वात्तेनदुःखादेःप्रत्य
क्षेणविरोधतः ॥ नब्रह्मतांवदेद्वेदोजीवस्यहिकथंचन ॥ ३५ ॥ यजमानप्रस्तरत्वंयथानार्थः
श्रुतेर्भवेत्॥ ब्रह्मत्वमपिजीवस्यप्रत्यक्षस्याविशेषतः ॥ ३६ ॥ सार्वज्ञ्यादिगुणंजीवाद्भिन्नंज्ञापय
तिश्रुतिः ॥ ईशंतामुपजीव्यैवावर्त्ततेह्यैक्यवादिनी ॥ ३७ ॥ उपजीव्यविरोधेननास्यास्त
न्मानताभवेत् ॥ स्वातंत्र्येचविशिष्टत्वेस्थानमत्यैक्ययोरपि ॥३८॥ सादृश्येचैक्यवाक्सम्यक्सा
वकाशायथेष्टतः ॥ अवकाशोज्झिताभेदश्रुतिर्नातिबलाकथम्॥३९॥ अज्ञानासंभवादेवमिथ्या
भेदोनिराकृतः ॥ अतोयथार्थबंधस्याविनाविष्णुप्रसादतः ॥ ४० ॥ अनिवृत्तेस्तदर्थंहिजिज्ञासा
त्रविधीयते ॥ यथादृष्टयाप्रसन्नःसनृराजाबंधापनोदकृत् ॥ ४१ ॥ एवंदृष्टःसभगवान्कुर्याद्बंध
विभेदनम् ॥ कार्यताचनकाचित्स्यादिष्टसाधनतांविना॥४२॥कार्यंनहिक्रियाव्याप्यंनिषिद्धस्य
समत्वतः ॥ नभविष्यत्क्रियाकार्यंस्वक्ष्यतीशइतिह्यपि ॥ ४३ ॥ कार्यंस्यान्नैवचाकर्तुमशक्यं
कार्यमिष्यते ॥ साम्यादेवनिषिद्धस्यतदिष्टंसाधनंतथा ॥ ४४ ॥ कार्यंसाधनमिष्टस्यभगवानिष्ट
देवता ॥ मुख्येष्टंवासुमनसांप्रेयस्तदितिचश्रुतिः ॥ ४५ ॥ प्राणबुद्धिमनःखात्मदेहापत्यधनाद
यः ॥ यत्संपर्कात्प्रियाआसंस्ततःकोन्वपरःप्रियः ॥ ४६ ॥ इत्यादिवाक्यैराकांक्षासन्निधियो
ग्यतायतः ॥ तस्मिन्नेवसमस्तस्येतीष्टेव्युत्पत्तिरिष्यते ॥ ४७ ॥ अन्यपूपांस्तवभ्रातेत्यादावा

वापतोपिच ॥ उद्वापाद्वर्तमानाद्वादाकांक्षादिबलादपि ॥ ४८ ॥ बालोव्युत्पत्तिमप्येतिनानये
त्यादिवाक्यतः ॥ आनीयमानदृष्ट्यैवव्युत्पत्तेःसंभवेसति ॥ ४९॥ एष्यदानयनायायंकुतएवप्र
तीक्षते ॥ व्युत्पन्नोवर्तमानेतुक्रियाशब्देभविष्यति ॥ ५० ॥ पुनर्दृष्ट्यैवशब्दश्रुतपश्चाद्व्युत्पत्तिमे
ष्यति ॥ वर्तमानमतीतंचभविष्यदितिचक्रमात् ॥ ५१ ॥ आकांक्षादियुतंयस्माद्विधेर्व्युत्पाद
नंकुतः ॥ दृष्ट्याज्ञातपदार्थस्यस्यादाकांक्षाभविष्यति ॥ ५२ ॥ व्युत्पत्तिःप्रथमातस्माद्वर्तमा
नेगतेततः ॥ इष्टमाकांक्षतेसर्वोनप्रवृत्तिमपेक्षते ॥ ५३ ॥ अपरोक्षंपरोक्षंवाज्ञानमिष्टस्यसाधन
म् ॥ क्वापिचेष्टातदर्थास्यादत्तिर्हिरसवित्तये ॥ ५४ ॥ वाक्यार्थज्ञानमात्रेणकचिदिष्टंभवेद
पि ॥ नचश्रुववह्न्यादावतात्पर्यंश्रुतेर्भवेत् ॥ ५५ ॥ यत्किंचित्कारणस्यापियज्ज्ञतैवान्यथाभवे
त् ॥ तस्माद्दुपासनार्थंचस्वार्थेतात्पर्यवद्भवेत् ॥ ५६ ॥ इतिशब्दोन्वयेप्रावित्यप्युन्नीतेस्मृतिर्भ
वेत् ॥ इतिशब्दव्यपेतानिह्यपिसंतिवचांस्यलम् ॥ ५७ ॥ आत्मानमेवेत्यादीनियोगेप्रावपितत्स
मम् ॥ एकवाक्यत्वयोगेतुवेदस्यापिह्यशेषतः ॥ ५८ ॥ वाक्यभेदोनयुक्तस्याद्योगश्चस्यान्म
हाफले ॥ इतिब्रूयादितिवचोगतमग्नौसमीपगम् ॥ ५९॥ कल्पनागौरवंचेत्स्यात्पृथक्तात्पर्यकल्प
ने ॥ कल्पनागौरवादेवपदार्थानस्युरेवहि ॥ ६० ॥ प्रमाणावगतत्वंचेत्तात्पर्याणांतथैवहि ॥
तस्मात्पदार्थेवाक्यार्थेतात्पर्यमुभयत्रच ॥ ६१ ॥ पृथगेवचवाक्यत्वंपृथगन्वयतोभवेत् ॥ अ
वांतरत्वाद्वाक्यानांवाक्याभेदोनदूषणम् ॥ ६२ ॥ अंगीकृतत्वादपितैःपदानांतुपृथक्पृथक् ॥
क्रियापदेनान्वयस्यवाक्यभेदाद्धिदूषणम् ॥ ६३ ॥ प्रत्यक्षादिविरोधेतुगौणार्थस्यापिसंभवात् ॥

अतात्पर्यपदार्थेपिनकल्प्यमविरोधतः ॥ ६४ ॥ अतोज्ञानफलान्येवकर्माणिज्ञानमेवहि ॥ मु
ख्यप्रसाददंविष्णोर्जिज्ञासायाश्चतद्भवेत् ॥ ६५ ॥ कर्तव्यातेनजिज्ञासाश्रुतिप्रामाण्ययोगतः ॥
प्रत्यक्षवच्चप्रामाण्यंस्वतएवागमस्यहि ॥ ६६ ॥ अनवस्थान्यथाहिस्यादप्रामाण्यंतथान्यतः ॥
मिथ्याज्ञप्तिप्रलंभादेस्तेनवेदविरोधियत् ॥ ६७ ॥ नमानमपिवेदानामंगीकार्याहिनित्यता ॥
नहिधर्मादिसिद्धिःस्यान्नित्यवाक्यंविनाक्वचित् ॥ ६८ ॥ अविप्रलंभस्तज्ज्ञानंतत्कृतत्वादयोपि
च ॥ कल्प्यागौरवदोषेणपुंवाक्यंज्ञापकंनतत् ॥ ६९ ॥ प्रत्यक्षःकस्यचिद्धर्मोवस्तुत्वादितिचो
दिते ॥ नबुद्धोधर्मदर्शीस्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ॥ ७० ॥ अधर्मवादिनोवाक्यमप्रयोजनमेव
हि ॥ धर्माभावोपिनोतेनप्रत्यक्षावगतोभवेत् ॥ ७१ ॥ अतःसंशयसंपत्तौवाक्यंप्रत्यक्षवत्प्रमा ॥
शक्तिश्चैवान्वितेस्वार्थेशब्दानामनुभूयते ॥ ७२ ॥ अतोन्विताभिधायित्वंगौरवंकल्पनेन्यथा ॥
नचाशक्त्याभिधायित्वंप्रवृत्तिश्चद्विधान्यथा ॥ ७३ ॥ एतत्सर्वंतर्कशास्त्रेब्रह्मतर्केहिविस्तरात् ॥
उक्तंविद्यापृथक्त्वात्तुसंक्षेपेणात्रसूचितम् ॥ ७४ ॥ प्रमाणन्यायसच्छिक्षाक्रियतेतर्कशास्त्रतः ॥
मानन्यायैस्तुतत्सिद्धैर्मीमांसामेयशोधनम् ॥७५॥ ब्रह्मतर्कंचभगवान्सएवकृतवान्प्रभुः ॥ पंचा
शत्कोटिविस्तारान्नारायणतनौकृतात् ॥ ७६ ॥ उद्धृत्यपंचसाहस्रंकृतवान्बादरायणः ॥ अतस्त
दर्थसंक्षेपादतइत्यभ्यसूचयत् ॥ ७७ ॥ यतोनुभवतःसर्वंसिद्धमेतदतोपिच ॥ देवैश्चदुर्गमा
र्थेषुव्यापृतोनातिविस्तृतिम् ॥ ७८ ॥ चकारैताह्यवज्ञेयायुक्तयःप्रतिपक्षगाः ॥ प्रत्यक्षेक्षाक्षमः
पक्षंकमेवात्राभिवीक्षते ॥ ७९ ॥ तस्मादक्षमपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेभ्युपेक्षितः ॥ स्वयंभगव

ताविष्णुर्ब्रह्मेत्येतत्पुरोदितम् ॥ ८० ॥ सविष्णुराहहीत्यंतेदेवशास्त्रस्यतेनहि ॥ आद्यंतंदेव
शास्त्रस्यस्वयंभगवताकृतम् ॥ ८१ ॥ मध्यंतदाज्ञयापैलशेषाभ्यांकृतमंजसा ॥ अतस्तत्रैवविष्णुत्वसिद्धेर्ब्रह्मेत्यसूत्रयत्॥८२॥ दोषारच्छिद्रशब्दानांपर्यायत्वंयतस्ततः॥गुणानाराइतिज्ञेयास्तद्वान्नारायणःस्मृतः॥८३॥ब्रह्मशब्दोपिहिगुणपूर्तिमेववदत्ययम्॥ अतोनारायणस्यैवजिज्ञासात्र
विधीयते ॥ ८४ ॥ सिद्धत्वाद्ब्रह्मशब्दस्यविष्णोस्पष्टतयाश्रुतौ ॥ अंभस्यपारइत्युक्तोनारायणपदोदितः ॥ ८५ ॥ आपोनाराइतिह्याहसएवाप्स्वंतरीरितः ॥ कामतोविधिरुद्रादिपददात्र्यास्वयंश्रिया ॥ ८६ ॥ योनित्वेनात्मनोविष्णोस्तिष्ठंतीत्युदितस्यच ॥ यस्मिन्देवाअधीत्युक्त्वासमुद्रस्थानमेवच ॥ ८७ ॥ नामचाक्षरमित्येवऋचइत्युदितंतुयत् ॥ यतःप्रसूतेत्युक्त्वाचतदेवब्रह्मचाब्रवीत् ॥

॥ इतिजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ अंतःसमुद्रगंविश्वप्रसूतेःकारणंतुयत् ॥ सूक्तोपनिषदाद्युक्तंजन्माद्यस्येतिलक्ष्यते ॥ १ ॥ सृष्टिस्थितिश्चसंहारोनियतिर्ज्ञानमावृतिः ॥ बंधमोक्षावपिह्यासुश्रुतिषूक्ताहरेःसदा ॥ २ ॥ यंनामानिविशंत्यद्धायोदेवानामितिह्यपि ॥ श्रुतेर्नामानिसर्वाणिविष्णोरेवयतस्ततः ॥ ३ ॥ अतोनमुख्यतोनामतदन्यस्यहिकस्यचित् ॥ गुणाःश्रुताइतिह्यस्मान्नदोषोर्थःश्रुतेर्भवेत् ॥ ४ ॥ प्रीत्यामोक्षपरत्वाच्चतात्पर्यंनैवदूषणे ॥ सर्वेषामपिवाक्यानांमहातात्पर्यमत्रहि ॥ ५ ॥ तद्विरोधेनमानत्वंफलंमुक्तिर्हिवाक्यतः ॥ नपुराणादिमानत्वंविरुद्धार्थेश्रुतेर्भवेत् ॥ ६ ॥ दर्शनांतरमूलत्वान्मोहार्थंचाज्ञयाहरेः ॥ नसर्वनामतान्येषांश्रुताउक्ताहिकुत्रचित् ॥ ७ ॥ अदोषवचनाच्चैवनियमेनहरेःश्रुतौ ॥ अज्ञानंपारतंत्र्यंचप्रलयेभावएव

च ॥ ८ ॥ अशक्तिश्चोदितान्येषांसर्वेषामपिचश्रुतौ ॥ जन्माद्यस्येतितेनैतद्विष्णोरेवस्वलक्षण
म् ॥ ९॥ अस्योद्भवादिहेतुत्वंसाक्षादेवस्वलक्षणम् ॥ कृष्णध्यानच्छलेनैवस्वयंभागवतेऽब्रवीत्
॥ १० ॥ अतोजीवैक्यमपिसनिराचक्रेजगद्गुरुः ॥ नहिजन्मादिहेतुत्वंजीवस्यजगतोभवेत्
॥११॥ हिताक्रियादिदोषंचवक्ष्यत्येवस्वयंप्रभुः ॥ निर्गुणत्वंचतेनैवनिषिद्धंप्रभुणास्वयम् ॥१२॥
भेदेनैवतुमुख्यार्थसंभवेलक्षणाकुतः ॥ कथंनित्यगुणस्यास्यस्यादैक्यंगुणहानतः ॥ १३ ॥ सदै
वगुणवत्त्वेस्यभिन्नंस्यान्निर्गुणंसदा ॥ नचमिथ्यागुणत्वंस्यादनिर्वाच्यस्यदूषणात् ॥ १४ ॥ नि
र्गुणत्वंतदाचस्यादासुरत्वंनचान्यथा ॥ लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोभेदोवायदिवोभयम् ॥ १५ ॥ इतिपृ
ष्टेतदैक्यस्यगतिरेवनविद्यते ॥ ऐक्याभेदेनशास्त्रेणज्ञेयंतत्स्वप्रकाशतः ॥ १६ ॥ भेदेमिथ्यात्व
तोभेदसत्यत्वंस्याद्बलादपि ॥ भेदाभेदौयदितदास्यादेवह्यनवस्थितिः ॥ १७ ॥ स्वनिर्वाहक
ताचेत्स्याद्वाह्यंवाहकमित्यपि ॥ पर्यायोभेदवान्वास्यादवनस्थोभयत्रच ॥ १८ ॥ सत्यज्ञानादि
केप्येवंनव्यावृत्त्याप्रयोजनम् ॥ व्यावृत्तस्याविशेषत्वेतदखंडंचखंडितम् ॥ १९ ॥ निर्विशेषत्वमेते
नमूकोहमितिवद्भवेत् ॥ अभिन्नेपिविशेषोयंबलादापततिह्यतः ॥ २० ॥ विशेषतद्वतोश्चैवस्वनि
र्वाहकताभवेत् ॥ भेदहीनेत्वपर्यायशब्दांतरनियामकः ॥ २१ ॥ विशेषोनामकथितःसोस्तिवस्तु
ष्वशेषतः॥विशेषास्तेप्यनंताश्चपरस्परविशेषिणः॥२२॥स्वनिर्वाहकतायुक्ताःसंतिवस्तुष्वशेषतः॥
अतोनंतगुणंब्रह्मनिर्भेदमपिभण्यते ॥२३॥ एवंधर्मीनितिश्रुत्यातदभेदोप्युदीर्यते ॥ ॥ इतिज
न्माधिकरणम्॥२॥ ॥ शैवाद्यागमसंप्राप्तदृष्टगेनफलेनतु ॥तद्वाक्योपमयान्यच्चप्रमाणत्वेनुमीयते